

Naše společnost

časopis Centra pro výzkum veřejného mínění
Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

ročník 12 (2014), číslo 1

Eva Lebedová

Voliči, stranická polarizace a její vývoj od roku 1993

Jaroslava Hasmanová Marhánková, Martina Štípková

Typologie prarodičovství v české společnosti – faktory ovlivňující zapojení prarodičů do péče o vnoučata

Markéta Horáková

Programy pracovního výcviku a vzdělávání: jejich význam a přínos pro rozvoj zaměstnatelnosti osob ohrožených nezaměstnaností

Roman Hájek

Cesta k aktualizovaným metodám: způsoby zkoumání vlivu nových médií na žurnalistiku

Jitka Zalabáková

Kolektivní identity v mediálních reprezentacích Sčítání lidu, domů a bytů 2011

Vážení čtenáři, vážené čtenářky,

první letošní číslo časopisu *Naše společnost*, které právě otvíráte, se po monotematické výhybce vydání předchozího vrací k tradici diverzity a různorodosti témat, disciplín a perspektiv. Aktuální vydání časopisu vám proto nabídne jak studie teoretické, tak empiricky založené, texty založené na kvantitativní i kvalitativní metodice, články vycházející z politologie, sociologie či sociální antropologie, sociální politiky i mediálních studií.

Eva Lebedová se v úvodním článku zabývá mírou stranické polarizace, tj. ideologickou vzdáleností stran v politickém systému. Ve své studii představuje souhrnná data o sebeidentifikaci českých voličů na škále levice-pravice ve výzkumech CVVM za období 1993-2013. V textu se tak např. dozvíte, zda se stranická polarizace v posledních 10 letech snížila, či zvýšila a ve kterých obdobích jsou její výkyvy nejvíce znatelné. Autorka také porovnává vývoj pozic voličů vybraných stran a mimo jiné zjišťuje, že voliči ODS a ČSSD se na škále levice-pravice nyní v průměru umísťují dále od sebe než v 90. letech, přičemž změnu pozoruje především u voličů ČSSD, kteří se postupně vzdalují od politického středu.

Jaroslava Hasmanová Marhánková a Martina Štípková ve svém textu prezentují sondu do žité reality prarodičů, kteří se podílí na péči o svá vnoučata. Studie je založena jak na kvantitativních datech (mapujících reprezentativní vzorek české populace), tak datech kvalitativních (umožňujících detailnější prozkoumání forem vyjednávání péče mezi matkami a babičkami). Článek tak např. ukazuje, že v současné české společnosti funguje (zejména mezi ženami) jakási „generační smlouva“ o zapojení prarodičů do péče o vnoučata, která se vlastně stává implicitní podmínkou úspěšného návratu mladých žen na trh práce. V textu se také dozvíte, jak různorodé mohou být formy prarodičovské péče o vnoučata a co to znamená mít „babičku na telefonu“ nebo třeba „babičku na zážitky“.

Markéta Horáková představuje programy pracovního výcviku a vzdělávání, které se v rychle se měnících ekonomických a sociálních podmínkách stávají čím dál důležitějším nástrojem aktivní politiky zaměstnanosti. Článek jmenuje celou škálu opatření a politik, které lze pod pojem programů pracovního výcviku a vzdělávání zařadit. Na základě rešerše širokého okruhu teoretických i empirických studií autorka vysvětluje, že i přes specifické komplikace, na které většinou naráží praktická realizace teoretických modelů, v praxi přináší programy pracovního výcviku a vzdělávání řadu pozitivních externalit, a to jak pro zaměstnavatele, tak zaměstnance i společnost jako celek. V textu např. zjistíte, co se skrývá pod pojmem flexicu-

rity a proč je důležité dbát kromě míry zaměstnanosti také na míru zaměstnatelnosti.

Roman Hájek se z perspektivy mediálních studií věnuje tomu, jaký vliv mají nová média a jejich nové komunikační možnosti na práci žurnalistů, jejich redakční rutiny, normativní předpoklady a výstupy jejich práce. S využitím principů systematického přehledu článků z předních odborných periodik nás autor seznamuje s vývojem metodických přístupů ke zkoumání vlivu nových médií na žurnalistiku během let 2006-2013. Studie na základě empirických dat ukazuje, že i přes zaměření na oblast nových médií se metodika mediálních studií přizpůsobuje novému komunikačnímu prostředí spíše pomalu. Protože článek je přehledně zpracovanou a rozsáhlou rešerší, bude nepochybně přínosným zdrojem informací (nejen) pro ty, kteří se budou zabývat tématem stejným či příbuzným.

Jitka Zalabáková nám v závěru tohoto vydání časopisu připomenou konání Sčítání lidu, domů a bytů 2011, a to s ohledem na pojmenování, definování, vyjednávání, konstruování a utváření kolektivních identit, konkrétně národnostních a etnických. Cenzus tak autorka ukazuje z perspektivy sociální antropologie nejen jako akt sečtení jednotek předem jasně definovaných kategorií, ale také jako příležitost k vyjednávání toho, které kategorie vůbec mají být sečteny a kdo se do které může, chce a má zařadit. Studie založená na kvantitativní i kvalitativní analýze mediálních textů (v širokém slova smyslu) tak mimo jiné ukazuje, o kterých skupinách se v souvislosti se Sčítáním psalo více než o jiných a že téma cenzu mohlo být spojeno s prosazováním různých zájmů, ať už legitimizace Sčítání nebo vyzdvihování významu některé kolektivní identity.

Závěrem bych ráda poděkovala všem autorům, autorkám, recenzentům a recenzentkám, kteří spolupracovali na přípravě tohoto vydání. Věřím, že každý z vás v něm najde zajímavé a přínosné poznatky, ať už odborné nebo zkrátka obohacující náš pohled na svět.

Za redakci časopisu vám přeji prosluněné letní dny.

Anežka Příběhová,
výkonná redaktorka

Ukázka citování článků z tohoto čísla:

Příjmení, Jméno. 2014. „Název článku.“ *Naše společnost* 12 (1): pp-pp, <http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.1.12.xx>

Voliči, stranická polarizace a její vývoj od roku 1993¹

Eva Lebedová

Voters and Party Polarization Since 1993 in the Czech Republic

Abstract: The degree of party polarization is a significant analytical measure contributing to our understanding of the party system development and its dynamic in time. It influences the government formation and indirectly also its stability. Moreover, the party polarization affects electoral choice and thus the voter decision-making process. Despite these it has been wrongfully neglected in the Czech political science literature so far. The aim of this paper is to fill this gap and present empirically backed data on the intensity and change of the party polarization in the Czech Republic. The analysis is based on the data sets of CVVM which monthly records the voter self-placement on the left-right scale in the long term. By analysing these data and using Dalton's index of party system polarization it is proved that party polarization in the Czech Republic has generally increased since 1993 and that it was usually higher during General election campaign. Within the period under review (1993-2013) the polarization index reached its lowest value in 2001, while the highest value was found in June 2010.

Keywords: party polarization, voter polarization, L-R self-placement, party system, Czech Republic

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.1.12.88>

Nejdříve si položíme několik otázek. Proč je vůbec důležité zabývat se polarizací stranického systému? A jak lze polarizaci, tj. ideologickou vzdálenost stran v rámci stranického systému, definovat? A jak ji lze měřit? Co se týká důležitosti stranické polarizace, jsou to právě relativní pozice stran ve smyslu ideologických dimenzí, které mají zásadní dopad na volební chování. Stranická polarizace nám také určuje stupeň ideologické diferenciaci mezi stranami v systému [Dalton 2008; Lachat 2008; Dalton, Tanaka 2007]. Kromě toho ovlivňuje vzorce vládnutí a legitimitu demokratického procesu, přičemž „extrémně polarizované systémy jsou typické vyšší mírou politických konfliktů a lidových protestů,“ jak Sartori dokazoval na případu německé Výmarské republiky, francouzské čtvrté republiky, poválečné Itálie a Chile v 70. letech [Sartori 1976 citován in Sartori 2005: 140–141].

Právě Sartori je autorem samotného pojmu *polarizace*, který zavádí jako čtvrtou syntetickou charakteristiku stranického systému polarizovaného pluralismu, přičemž ideologickou polarizaci (vzdálenost) chápe v protikladu k ideologické blízkosti a dodává: „V italském a chilském případě je (byl) ‚tah‘ nalevo, v případě Výmarské republiky zesílil ve třicátých letech napravo, v případě čtvrté republiky byl rovnoměrněji rozložen na obou koncích. Faktorem zůstává, že ve všech případech je spektrum politických názorů vysoce polarizováno: Jeho boční póly jsou doslova na hony vzdálené a vzdálenost mezi nimi pokrývá maximální rozptyl názorů.“ [Sartori 2005: 140] Russell Dalton pak v tomto kontextu připomíná, že vysoká míra stranické polarizace může destabilizovat politický systém. Zároveň se domnívá, že jedním z faktorů, který přispěl ke kolapsu demokracie v případě Výmarské republiky (a způsobil i krize vládnutí v dalších uvedených případech), nebyl primárně velký počet stran a přílišná fragmentace stranického systému, ale právě ideologická rozdílnost stran, která je od sebe vzdalovala natolik, že nebyly schopné demokratického způsobu vládnutí [Dalton 2008: 900].

Míra stranické polarizace je tedy důležitým analytickým nástrojem pro posuzování charakteru stranického systému a jeho vývoje v čase. Navzdory tomu se výzkum stranických systémů velmi často soustředí na celou řadu kvantitativních indikátorů, jakými jsou např. počet stran, efektivní počet stran, míra agregace, volatilita apod. Dalton [2008: 903] podotýká, že empiricky podložené poznatky o kvalitativních parametrech stranické soutěže, k nimž patří například i stranická polarizace, dlouhodobě schází. V řadě studií je polarizace pouze odhadována z nepřímých indikátorů na základě počtu stran² v systému, velikosti extremistických stran, volebního podílu vládnoucích stran apod. Tento přístup však nedokáže reflektovat distribuci stran podél ideologické dimenze. Proto je potřeba pracovat jiným způsobem, pokud chceme stupeň stranické polarizace zachytit v čase.

Měření stranické polarizace a význam levo-pravé dimenze

Tato studie vychází zejména z průkopnické práce Giovanniho Sartoriho a Giacoma Saniho z roku 1983, kteří jako jedni z prvních definovali postupy, jak lze stranickou polarizaci hodnotit a měřit, a zabývali se vztahy mezi polarizací a fragmentací stranických systémů a dopady těchto proměnných na funkčnost západních demokracií [Sani, Sartori 1983]. Zároveň však v textu zohledňují i závěry a poznatky dalších autorů, kteří se věnovali možnostem měření míry polarizace ve stranických systémech. Podle Saniho a Sartoriho [1983: 321-325] lze polarizaci hodnotit a měřit třemi způsoby: 1) *Jako sebeumístění na jedenáctibodové škále u sympatizantů různých stran v rámci pravolevého kontinua. V tomto případě jde o polarizaci na masové úrovni (tzn. voličů – pozn. E. L.).* 2) *Jako vzdálenost a blízkost vnímání politickými elitami z hlediska toho, jaké blízké nebo naopak odcizené cítí, že jsou ostatní strany³.* 3)

Jako vzdálenost plynoucí z obsahové analýzy volebních platform nebo ideologických postojů stran.

Sani a Sartori zde vycházejí z Downsova [1957] prostorového modelu ekonomické teorie demokracie (ve smyslu ekonomického modelu volební soutěže), podle něhož politická témata mohou být konceptualizována v rámci jedné dimenze prostorové soutěže, přičemž předpokládáme, že jak strany, tak i voliči v ní zaujímají jakési „ideální pozice“. Jak k tomu podotýká Federico Vegetti [2011: 7]: „Tyto pozice jsou dány jejich preferencemi, což podle prostorového modelu znamená, že čím více jsou dva aktéři (jednotlivci či strany) vzdáleny jeden od druhého, tím jsou jejich pozice odlišnější.“ Podle tohoto přístupu tak polarizaci můžeme empiricky definovat jako vzdálenost stran v rámci dané dimenze. To znamená, že míra polarizace stranického systému by měla reflektovat distribuci stran v dané dimenzi soutěže (podél daného pólového kontinua – např. levo-pravého).

Rozhodneme-li se, stejně jako Sani a Sartori [1983], měřit míru stranické polarizace pomocí první metody (tj. prostřednictvím polarizace voličů v levo-pravé dimenzi), musíme si spolu s nimi zodpovědět otázku, zda v případě zredukování stranické soutěže do jedné dimenze můžeme věrohodně interpretovat míru stranické polarizace? Autoři argumentují, že „levo-pravé pozice nabízejí klíč k orientaci jedinců vůči politickým tématům a osobnostem a kromě toho v zavedených evropských demokraciích jsou stranické sympatie nejčastěji vyjadřovány na levo-pravé škále a evropská veřejnost je schopná se na této škále umístit“.

Tento přístup byl ověřen i v České republice ve výzkumu Kláry Vlachové a Petra Matějů [1998: 146-150], kteří k tomu uvádějí: Polarizace stranických systémů je „měřena právě pomocí situování politických aktérů (například stran a voličů) na dominantní strukturální dimenzi, nejčastěji ose levice a pravice. (...) Pokud jde o otázku schopnosti a ochoty lidí umístit se na levo-pravé ose politického spektra, není Česká republika ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi žádnou výjimkou – neochota nebo neschopnost zařadit se na některé z verbálních nebo vizuálních škál se pohybuje do 5 % dotazovaných u vizuální škály. Zdá se tedy, že přes veškeré pochybnosti o existenci této dimenze politického prostoru České republiky je levo-pravá osa srozumitelným organizátorem představ o vlastní politické orientaci i orientaci ostatních politických aktérů. Naprostá většina občanů v České republice dokáže říci, zda se pokládá za příznivce levice, středu nebo pravice.“

Významu levo-pravé dimenze v moderní masové politice a vztahu levo-pravé orientace a stranické polarizace se obsáhle věnoval také André Freire v rámci celosvětového srovnání dat 21 zemí z pěti kontinentů v rámci *Comparative National Election Project III* či *European Value Survey a World Value Survey* [Freire 2008; Freire, Kivistik 2012]. Freire [2008: 189] svým výzkumem poukázal mimo jiné na to, že levo-pravé dělení v politice dlouhodobě fungovalo jako: „schéma klasifikující ideologie; nástroj, prostřednictvím kterého strany a kandidáti kategorizovali své politické postoje a politické návrhy; komunikační kód mezi politiky, masmédií a občany; nástroj pomáhající voličům zorientovat se ve složitosti politického prostředí a rozhodovat se“. Zároveň pomocí regresních modelů prokázal velmi silný vztah mezi polarizací stranického systému a levo-pravou orientací voličů: „To, co nejlépe vysvětluje rozdíly v levo-pravých orientacích voličů mezi jednotlivými

mi zeměmi, je právě stranická polarizace.“ [Freire 2008: 202; obdobně také Freire, Kivistik 2012: 57] V závěru své studie Freire a Kivistik [2012: 57] konstatují, že levo-pravé rozdělení funguje po celém světě, ačkoli o něco méně v neevropských a severoamerických regionech.

Dalším důvodem výběru levo-pravého kontinua pro měření stranické polarizace je podle Saniho a Sartoriho [2005: 363] skutečnost, že váha konfliktních dimenzí se bude pravděpodobně lišit od jednoho politického zřízení ke druhému. Proto je nutné zvolit způsob měření, který bude použitelný pro komparativní srovnání: „Tvrdíme, že pravolevá umístění voličů nám takovéto měřítko mohou poskytnout. (...) Pravolevé měřítko dostatečně dobře zrcadlí pozice voličů v hlavních oblastech konfliktů a odráží většinu pocitů k významným politickým objektům.“ [obdobně také Dalton, Tanaka 2007: 209; Hug, Schulz 2007: 306] Měření stranické polarizace pomocí výzkumu voličů má také tu výhodu, že je odrazem napětí (nebo ne-napětí) mezi elitami a veřejností a elity jsou přinejmenším podmiňovány rozsahem polarizace, který zjišťují na masové úrovni [Sani, Sartori 2005: 361; viz také Vlachová, Matějů 1998: 147].

V tomto kontextu je také důležité vrátit se k Downsově prostorovému modelu ekonomické teorie demokracie [1957], který potvrzuje, že když lidé stojí před výběrem v době voleb, vyberou si stranu, která je nejbližší jejich vlastní pozici podél levo-pravého kontinua. To znamená, že občané v demokracii jednají primárně tak, aby maximalizovali svůj osobní zájem a svůj užitečný výnos, a strany zase formulují politiky tak, aby vyhrály volby, spíše než vyhrávají volby, aby formulovaly politiky [Sartori 2005: 327; obdobně také Dalton 2008: 901; Schmitt, Binder 2005]. Ostatně k měření míry polarizace stranického systému prostřednictvím dat týkajících se sebeumístění voličů na levo-pravé škále se po Sartorim a Sanim přiklání i řada jiných autorů [Hazan 1995; Dalton, Tanaka 2007; Dalton 2008; Klingemann, Wessels 2002; Alvarez, Nagler 2004; van der Eijk, Schmitt, Binder 2005; Ezrow 2008; Vegetti 2011; Dow 2011; Curini, Hino 2012 ad.].

Výzkum polarizace stranického systému v ČR

Navzdory své relevanci v rámci vývoje stranického systému i volebního chování nebyla doposud v České republice stranická polarizace v dominantní strukturální dimenzi levice-pravice [viz Sani, Sartori 1983] systematicky empiricky zkoumána v čase. V českém politologickém výzkumu chybí studie, které by zachycovaly dlouhodobý vývoj míry polarizace stranického systému na delších časových řadách, ať už jde o výzkumy, který by pracovaly s daty týkajícími se sebeumístění voličů nebo s jakýmkoli jinými empirickými způsoby měření míry stranické polarizace.

V české politologické literatuře se spíše objevovaly publikace, které se polarizaci věnovaly pouze jako jednomu z aspektů vývoje stranického systému [Krause 1996; Kubát 1998; Fiala, Strmiska 2001; Novák 2004; Pšejja 2005; Strmiska 2007; Šaradín 2007; Tóka, Henjak 2007]. V sociologických studiích byla polarizace na ose levice-pravice do určité míry reflektována zejména ve druhé polovině devadesátých let v souvislosti s výzkumem formování politických postojů a hodnotových orientací voličů [Vlachová 1997; Vlachová, Matějů 1998; Matějů, Vlachová 2000; Vlachová 2002].

Jiří Vinopal se pak v některých svých textech [2003, 2006] zabýval zejména adekvátností levo-právěho pojetí v kontextu studia systému politických stran a sociologického výzkumu politické orientace. Autor zde mimo jiné zhodnotil význam této dimenze: „Ačkoli mohou být stále vedeny spory o teoretickou smysluplnost dimenze, o její konkrétní obsah nebo o pozici jednotlivých subjektů (např. politických stran) na ní, vnímání levice a pravice se zdá být v současné české společnosti plně etablováno. Krom toho je evidentní, že v rámci sociologických výzkumů je levo-pravá orientace sledována zcela běžně a pravidelně je využívána i k interpretaci dalších souvisejících otázek.“ [Vinopal 2006: 130]

To ostatně zjistili ve svém výzkumu i Vlachová a Matějů [1998: 147] ve druhé polovině devadesátých let, v němž mimo jiné potvrdili, že ve vyspělých evropských zemích představuje dimenze levice-pravice „významnou osu v hierarchii politických štěpení“. Přitom je důležité, že tato osa má jak zřetelný postojový, tak ale i hodnotový obsah a u veřejnosti je těsně asociována s postoji k sociální rovnosti a nerovnosti, tržní distribuci, redistribuci a představuje „konflikt o míru zaopatření a oprávnění ve společnosti“. Bylo by však mylné spojovat levo-pravou dimenzi pouze se socioekonomickými hodnotami a postoji. Podle autorů i jiné politicky relevantní postoje se mění podle toho, jak se pohybujeme na škále od levice k pravici: „Je tomu tak v prvé řadě proto, že levicové i pravicové politické hodnoty jsou významně vztaženy k levicovému nebo pravicovému stranictví, přičemž lze očekávat, že ideologická agenda naprosté většiny stran zahrnuje i jiná než socioekonomická témata, jakkoli tato témata tvoří hlavní osu, na které se tyto strany ideologicky profilují.“ [Vlachová, Matějů 1998: 147]

Metody a data

V tomto článku hodnotím polarizaci českého stranického systému⁴ a její vývoj v čase na základě dat z reprezentativních sociologických šetření. Příkláním se zde k přístupu, který je ve výzkumu stranické polarizace uplatňován předními autoritami v oboru. Data o polarizaci voličů na ose levice-pravice jsou pak využita pro výpočet indexu stupně ideologické polarizace stranického systému, který navrhl Russell Dalton [2008] a pracovali s ním posléze i další autoři, např. Vegetti [2011], Curini a Hino [2012] ad. Výhodou tohoto indexu je fakt, že zohledňuje nejen ideologickou vzdálenost mezi stranami, ale také jejich velikost, respektive sílu v rámci daného stranického systému (viz níže).

Rozhodnutí sledovat a analyzovat data týkající se právě sebeumístění voličů na levo-pravé škále a nikoli jejich hodnotové postoje na ose levice-pravice je dáno také skutečností, že v takto dlouhodobém vývoji, jakému se věnuji, by jiný postup nenabízel data v potřebných frekvencích a časových řadách.

Rovněž je potřeba dodat, že výběr tohoto metodologického postupu není dán pouze teoretickými východisky, ale vychází také z přesvědčení, že další možné metody měření polarizace, jakými jsou např. expertní výzkum⁵ [Chytilík, Eibl 2011], výzkum mezi stranickými elitami⁶, analýzy ideologických pozic stran v rámci volebních programů⁷ [Hug, Schulz 2007; Budge et al. 2001; Klingemann et al. 2006; Benoit, Laver 2007] a analýzy legislativních hlasování poslanců stran [Poole, Rosenthal 2007; Rosenthal, Voeten 2004; Noury, Mielcová 2005; Hix, Noury 2007], nemají v případě vícestranického sys-

tému České republiky takové opodstatnění. Respektive nejsou z hlediska dopadů na volební chování tak relevantní jako právě samotná polarizace voličů v levo-pravé prostorové dimenzi. Jak konstatují Sani a Sartori [2005: 362]: „Jednorozměrné zjednodušení může příliš zjednodušit základní případ (dvoustranický systém), přesto se stává realističtější reprezentací tím víc, čím víc postupujeme ke složitějším případům.“ Podle Sartoriho [2005: 362] platí za dvou předpokladů: „Poziční vnímání se stávají užitečnějšími a na krajní hranici nevyhnutelnými tím více, čím více roste počet stran... a pravolevý prostor je tím pravděpodobnější (jako reálný strukturující prostor), čím více se dostáváme od pragmatické k ideologické politice.“ Lze citovat i Daltona, který tvrdí, že „voliči ve vícestranických systémech se nechají více ovlivnit doktrinářstvím – to znamená ideologiemi a politikou – než voliči ve dvoustranických systémech“ [Dalton 2008: 910].

Cílem článku je zmapovat vývoj stranické polarizace od roku 1993 až do současnosti, přičemž důraz bude kladen na zodpovězení několika výzkumných otázek: Jak se stranická polarizace proměňuje v čase? A jak v průběhu volebního období? Jak se v čase proměnily průměrné pozice voličů parlamentních stran na ose L-P? Lze mluvit o vzrůstající polarizaci stranického systému z perspektivy českých voličů? Jak získaná data korespondují se závěry předchozích výzkumů v ČR [např. Vlachová a Matějů 1998; Vlachová 2002], které pracovaly s hodnotovými orientacemi voličů na ose levice-pravice?

V rámci analýzy vycházím z dat kontinuálních výzkumů Centra pro výzkum veřejného mínění⁸ (dále jen CVVM) od roku 1993 až do podzimu 2013. V této analýze jsou zahrnuty pouze výzkumy, kde se levo-pravá sebeidentifikace⁹ voličů zkoumala a u kterých byl k dispozici datový soubor. V předložené analýze je 172 výzkumů¹⁰ za období 20 let. Tato data poskytl Český sociálněvědní archiv Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Je potřeba zdůraznit, že během dvaceti let prošel dotaz na levo-pravou sebeidentifikaci významnými změnami. Do sněmovních voleb v roce 2002 (tj. června t. r.) byla používána 7bodová škála (1-7), od července 2002 pak začala být užívána 11bodová škála (0-10), zpočátku (1-11). V některých výzkumech se objevila také 9- a 10bodová škála, nicméně pro potřeby této analýzy byly všechny škály standardizovány na interval 0-10, to znamená 11bodovou škálu. Z metodologického hlediska není tento postup ideální, na druhou stranu jde však stále o přijatelné řešení. Jinou alternativu za těchto okolností v podstatě nemáme. Co se týká výběru stran pro analýzu, vycházím zde opět z přístupu Sartoriho a Saniho [1983: 325], kteří konstatují, že „rozproštění pravolevých sebeumístění musí být vztaženo k relevantním stranám“. Kritériem pro výběr relevantních stran do analýzy byla skutečnost, zda strana vstoupila, či nevstoupila do parlamentu v daném volebním období. Toto rozhodnutí vyplynulo z faktu, že stranický systém je primárně určován a ovlivňován parlamentními stranami a že za celé sledované období nebylo možné o žádné z parlamentních stran prohlásit, že by nebyla relevantní.¹¹

Vzhledem k tomu, že až do voleb v roce 2013 byla volební soutěž v České republice dlouhodobě soustředěna na souboj ODS (jako nejsilnější politické strany na pravici) a ČSSD (jako nejsilnější strany na levici), zabývám se v tomto článku detailněji vývojem vzdálenosti průměrných pozic voličů ODS a ČSSD na levo-pravé škále. Data, jež představují v jednotli-

vých grafech níže v textu, znázorňují absolutní rozdíl průměrných pozic na 11bodové škále. Z hlediska Sartoriho definice pojmu polarizace a ideologické vzdálenosti stran je také důležité představit vývoj polarizace v rámci dvou krajních pólů systému v rámci levo-pravého kontinua, to znamená mezi ODS a KSČM.

Pro zhodnocení ideologické polarizace celého stranického systému je však potřeba vzít v potaz vztah mezi průměrnou ideologickou pozicí strany (P_j)¹² a celkovou průměrnou pozicí všech voličů (P). Za tímto účelem využívám indexu polarizace Russella Daltona [2008], který pracuje pouze s levo-pravou škálou v intervalu 0-10. Výhodou Daltonova indexu je to, že dokáže zohlednit význam, sílu jednotlivých subjektů v rámci stranického spektra. Pozicím jednotlivých stran na levo-pravé škále přiřazuje váhu podle jejich volebního zisku (VS_j), to znamená voličských preferencí, a je tak vhodným nástrojem k vyhodnocení stupně polarizace stranického systému v čase z hlediska daného elektorátu a relevance stran:

$$IP = \sqrt{\sum_{j=1} VS_j \left(\frac{[P_j - P]}{5} \right)^2}$$

Pro interpretaci Daltonova indexu je nutné uvést, že pokud je hodnota indexu rovna 0, znamená to, že strany obsazují tu samou pozici na levo-pravé škále, tzn., že nejsou vzájemně polarizovány. Pokud je naopak roven 10, jsou strany rozděleny do dvou extrémů levo-pravého kontinua - tzn., že jsou maximálně polarizovány.

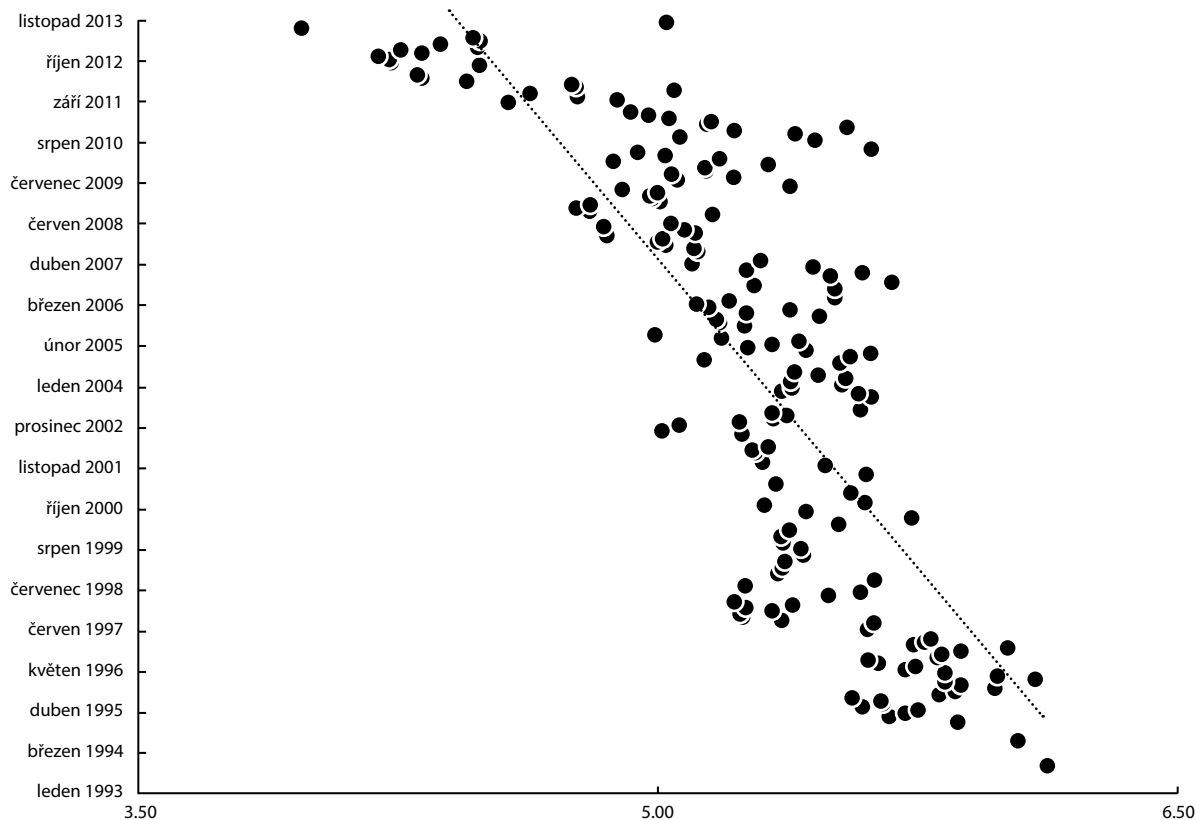
Polarizace voličů v letech 1993-2013

Nyní představíme hlavní výsledky analýzy polarizace českého stranického systému. Budeme se nejdříve věnovat průměrným pozicím všech voličů parlamentních stran a specificky pak porovnání ideologické vzdálenosti voličů dvou nejsilnějších politických stran (ODS a ČSSD)¹³ a dvou ideologicky nejvzdálenějších stran (ODS a KSČM).

Z grafu 1, který zobrazuje průměrné hodnoty sebezařazení voličů parlamentních stran na levo-pravé škále v období 1993 - 2013, vyplývá, že v čase dochází k posunu průměrných pozic voličů doleva. Zatímco v prvních letech existence samostatné České republiky, 1993 - 1996, se voliči parlamentních stran v průměru ocitli mírně napravo mezi hodnotami 5,5 - 6,12, postupně se jejich pozice posouvala ke středu k hodnotě 5 (listopad 2002), až se dostala mírně nalevo na hodnotu 3,97 v září 2013. V listopadu 2013 se pak vrátila opět ke středu na hodnotu 5,02. V této souvislosti je nutné upozornit na skutečnost, že data ze září 2013 představují poslední výzkum, který byl realizován ještě před sněmovními volbami v říjnu 2013 a autorka jej měla k dispozici. Zatímco data z listopadu 2013 již byla sbírána po volbách.¹⁴

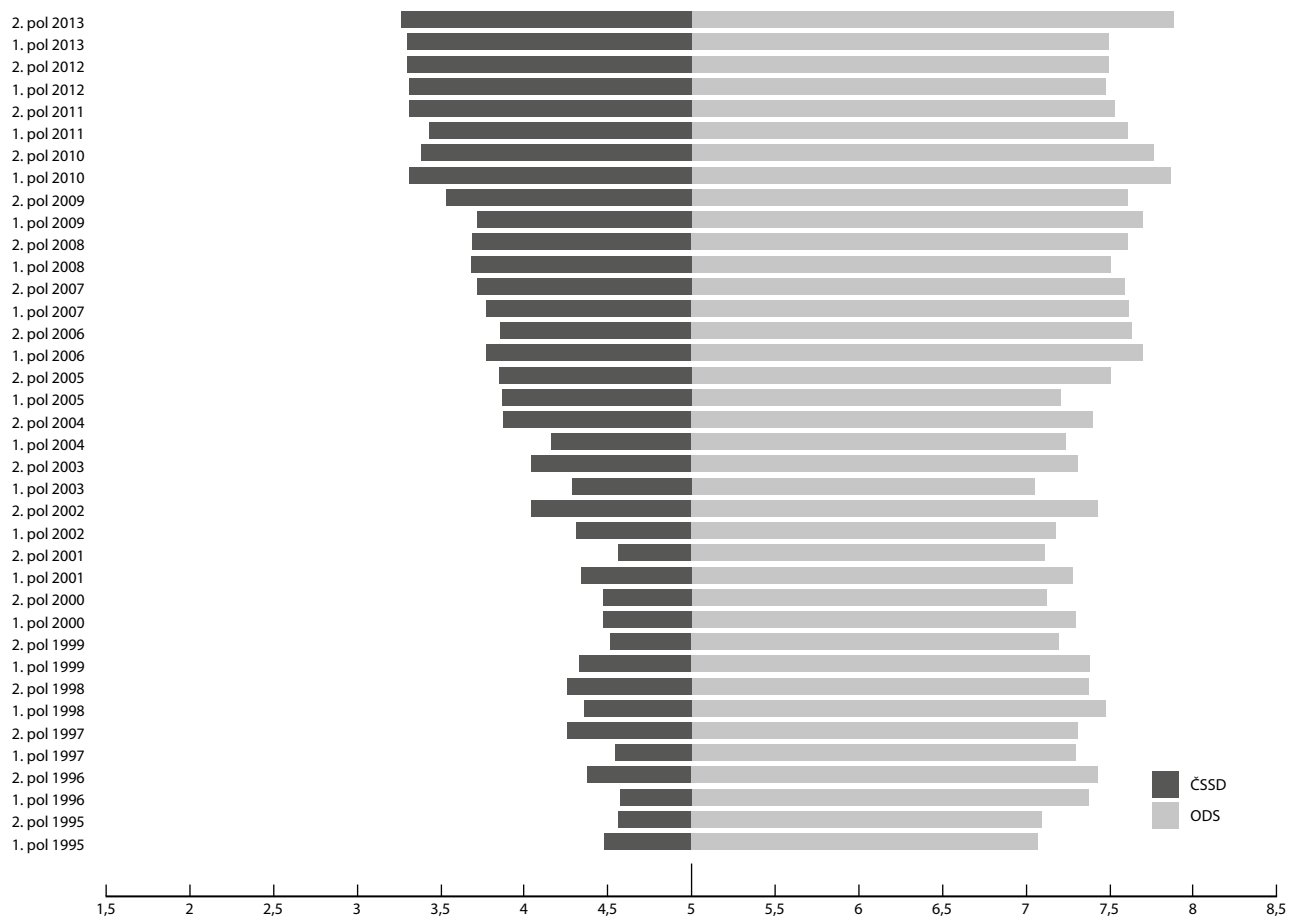
Graf 2 zobrazuje vývoj polarizace voličů ODS a ČSSD, tedy průměrných pozic voličů těchto stran na levo-pravé škále. V tomto případě jsou pro větší přehlednost výsledky z jednotlivých výzkumů agregovány za jednotlivá pololetí od roku 1995 do roku 2013.¹⁵ Z grafu vyplývá, že pozice voličů ODS a ČSSD se v čase postupně vzdalovaly a narůstala jejich ideo-

Graf 1. Průměrné pozice všech voličů parlamentních stran 1993 - 2013 na ose levice pravice (0-10)

Pozn.: Každý bod v grafu udává průměrnou pozici sebezařazení všech respondentů, kteří v daném výzkumu deklarovali volbu některé z parlamentních stran.
Zdroj: Autorka na základě dat CVVM.

Graf 2. Polarizace voličů ODS a ČSSD 1995 – 2013 (vzdálenost průměrných pozic na ose L-P od politického středu)

Pozn.: Průměrné pozice stran na škále 0 (levice) až 10 (pravice). Střed na hodnotě 5. Výzkumy agregovány za pololetí – více v poznámce č. 15.
Zdroj: Autorka na základě dat CVVM.

logická vzdálenost. Výraznější podíl na zvyšování ideologické vzdálenosti mezi oběma stranami měli voliči ČSSD, kteří se výrazněji posouvali ve sledovaném období směrem doleva.¹⁶

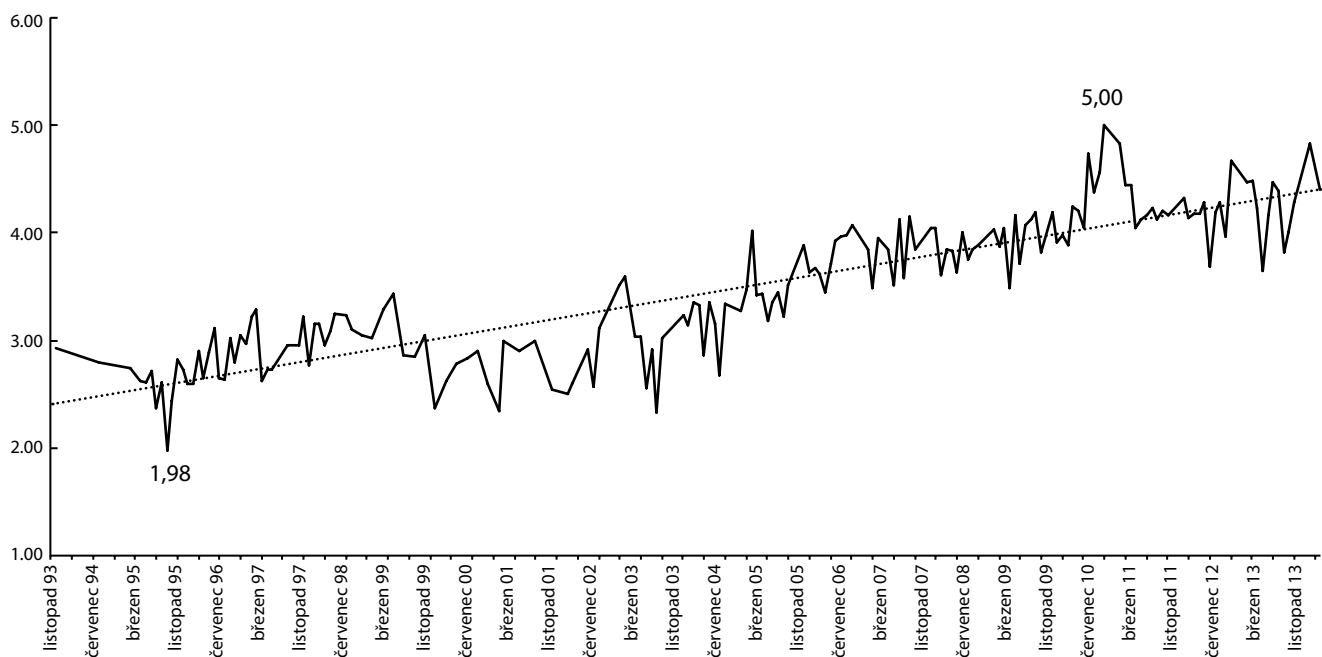
Graf 3 pak samostatně sleduje vývoj ideologické vzdálenosti, tzn. absolutního rozdílu průměrných pozic voličů ODS a ČSSD na levo-pravé škále. Vůbec nejnižší polarizace mezi voliči ODS a ČSSD byla naměřena v srpnu roku 1995, kdy vzdálenost mezi nimi dosahovala hodnoty 1,98. Naopak největší vzájemná vzdálenost byla zjištěna v červnu roku 2010, kdy dosáhla hodnoty 5. Vysokou míru polarizace voličů ČSSD a ODS lze v tomto období spojovat s probíhající kampaní ke sněmovním volbám, neboť právě období volebních kampaní je vnímáno jako období zostřených ideologických střetů a konfliktů mezi politickými stranami, jež mohou být takto vnímány i samotnými voliči [např. Geer 2006]. Na datech v obou grafech (2 a 3) je však zároveň patrné, že k jistému vzájemnému sblížení pozic voličů ODS a ČSSD došlo v období tzv. opoziční smlouvy, tedy v období kooperace ČSSD a ODS na politické úrovni v letech 1998-2002, která se následně mohla promítnout i do pocitu menší ideové vzdálenosti voličů obou stran.

Oba dva grafy (2 a 3) potvrzují trend rostoucí polarizace voličů v České republice z hlediska soutěže mezi dvěma nejvýznamnějšími stranami na levici a pravici (tj. ODS a ČSSD). Částečné vysvětlení pro tento vývoj lze pravděpodobně hledat i v postupné proměně socioekonomických hodnot společnosti

od revoluce do současnosti, rostoucí ekonomické stratifikaci i proměně charakteru boje stran o voliče. Neboť názorové rozdíly mezi voliči levice a pravice nebyly v porevolučním období tak hluboké a stranické programy byly méně vyprofilované. To se pak mimo jiné odráželo i v méně vyostřeném programovém soupeření mezi blokem levicových a pravicových stran, přičemž volební kampaně první poloviny 90. let z velké části ztělesňovaly zejména volání společnosti po demokratických, liberálních reformách a politické transformaci. Tuto skutečnost můžeme ilustrovat také některými volebními slogany z let 1990 – 1996: „S námi do Evropy!“ (Občanské fórum 1990), „Budoucnost máte ve svých rukou!“ (ODS 1992), „Volte pravou rukou“ (ODA 1996), „Dokázali jsme, že to dokážeme“ (ODS 1996), „Lidskost proti sobectví“ (ČSSD 1996), „Klidná síla“ (KDU-ČSL 1996). V předvolebních kampaních v podstatě absentovaly ostré programové a ideové útoky proti politickým konkurentům tak, jak je známe ze současných předvolebních soubojů. S časem se však všechny tyto aspekty volební soutěže umocňovaly a levo-pravá sebeidentifikace voličů začala úzce souviset se socioekonomickým statutem voličů.

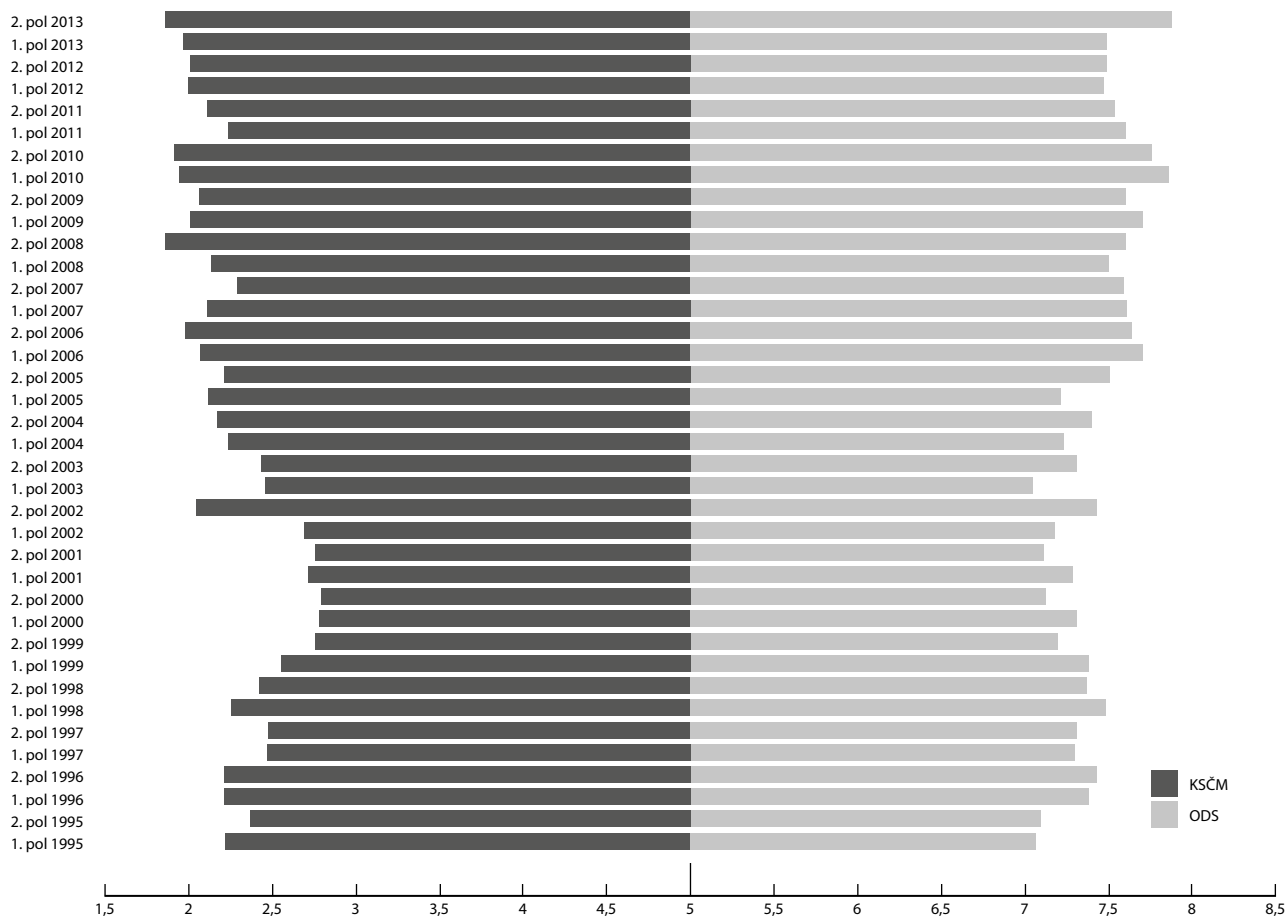
Plně se v tomto ohledu ztotožňují se závěry výzkumu Vlachové a Matějů [1998: 164–168], kteří obdobným způsobem označovali proces proměny hodnot české společnosti v první polovině devadesátých let: „V porevolučním období lidé v euforii nadšeně přitakávali pravicovým myšlenkám, myšlenkám ekonomicky liberální společnosti i přesto, že jejich

Graf 3. Ideologická vzdálenost voličů ODS a ČSSD 1993 – 2013 (absolutní rozdíl průměrných pozic L-P)

Zdroj: Autorka na základě dat CVVM.

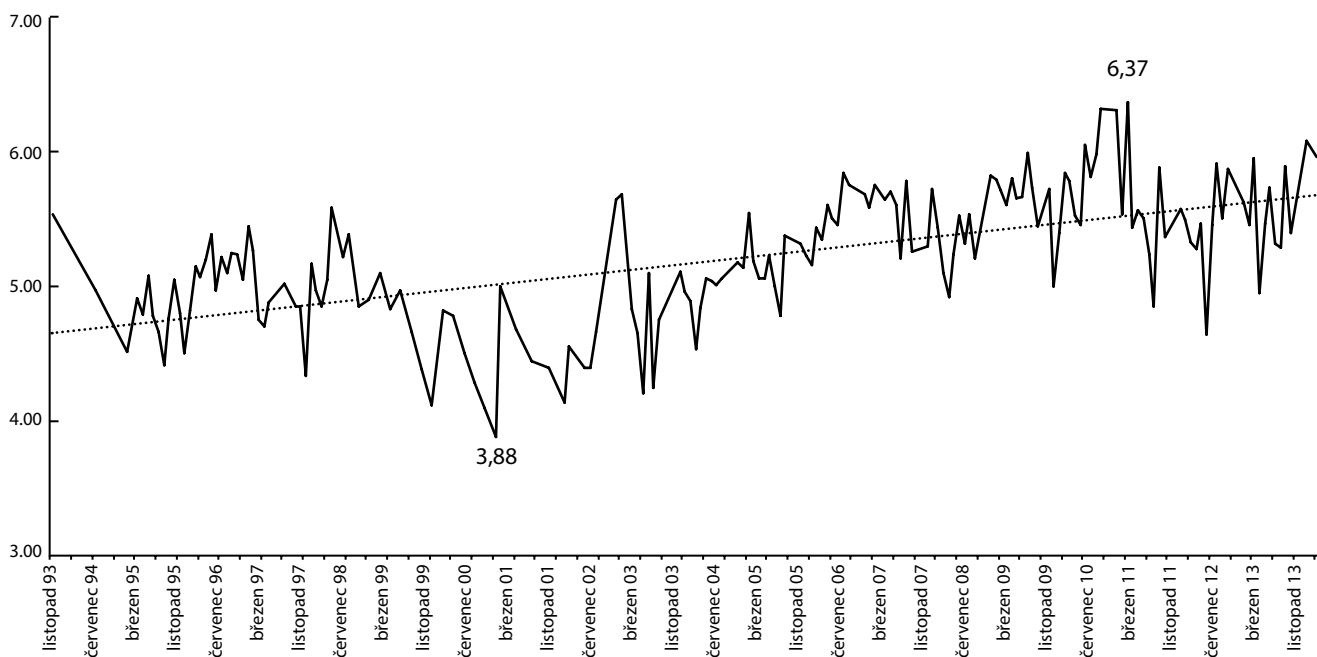
Graf 4. Polarizace voličů ODS a KSČM 1995 – 2013 (vzdálenost průměrných pozic na ose L-P od politického středu)

Pozn.: Průměrné pozice stran na škále 0 (levice) až 10 (pravice). Střed na hodnotě 5. Výzkumy agregovány za pololetí – více v poznámce č. 15.

Zdroj: Autorka na základě dat CVVM.

Graf 5. Ideologická vzdálenost voličů ODS a KSČM 1993 – 2013 (absolutní rozdíl průměrných pozic L-P)

Zdroj: Autorka na základě dat CVVM.

subjektivní politická orientace byla levicová. V tomto opojení sehrály svou roli faktory jako malá příjmová a majetková diferenciace přetrvávající z 80. let, budoucí restituce, privatizace, rétorika ve prospěch trhu, očekávání ekonomického růstu, vpád západního zboží, očekávání vysokých příjmů i zkušenost s kolektivní mobilitou. Na počátku devadesátých let byl názorový rozdíl mezi stoupenci levice a pravice jen málo zřetelný, bylo těžké identifikovat trendy ve změnách názorů při pohybu po levo-pravé dimenzi. Postupně, jak se uskutečňovaly výrazné reformy a společnost se navracela do poklidnějšího stavu s každodenními problémy země demokratického kapitalismu, lidé, zejména na levici a ve středu, přibližovali své subjektivní orientace objektivním hodnotám a programům, který ztělesňovali jejich političtí reprezentanti. Nastal posun od obecných hodnot k vlastním zájmům každého jednotlivce.“

Polarizace voličů z hlediska Sartoriho extrémních pólů soutěže

Jak bylo uvedeno výše, podle Sartoriho získává pravolevá dimenze „nadržovaný, všezahrnující status uvnitř hierarchie sociálních rozporů“ [Sani, Sartori 1983: 329]. Zároveň „polarizace, která rozhoduje o stabilních či nestabilních demokraciích je obecně pravolevé varianty“ [Sartori 2005: 382]. V tomto ohledu je pro zhodnocení stupně polarizace nutné posoudit vzdálenost extrémních konců stranického spektra (tzn. dvou nejvzdálenějších ideologických pólů na levici a pravici). Neboť to, co podle Sartoriho odlišuje umírněný a polarizovaný pluralismus, je skutečnost, že umírněný pluralismus je charakterizován relativně malou ideologickou vzdáleností mezi svými relevantními stranami. Naopak polarizovaný systém je charakteristický tím, že „jeho boční póly jsou doslova nahony vzdálené a vzdálenost mezi nimi pokrývá maximální rozptyl názorů“ [Sartori 2005: 140].

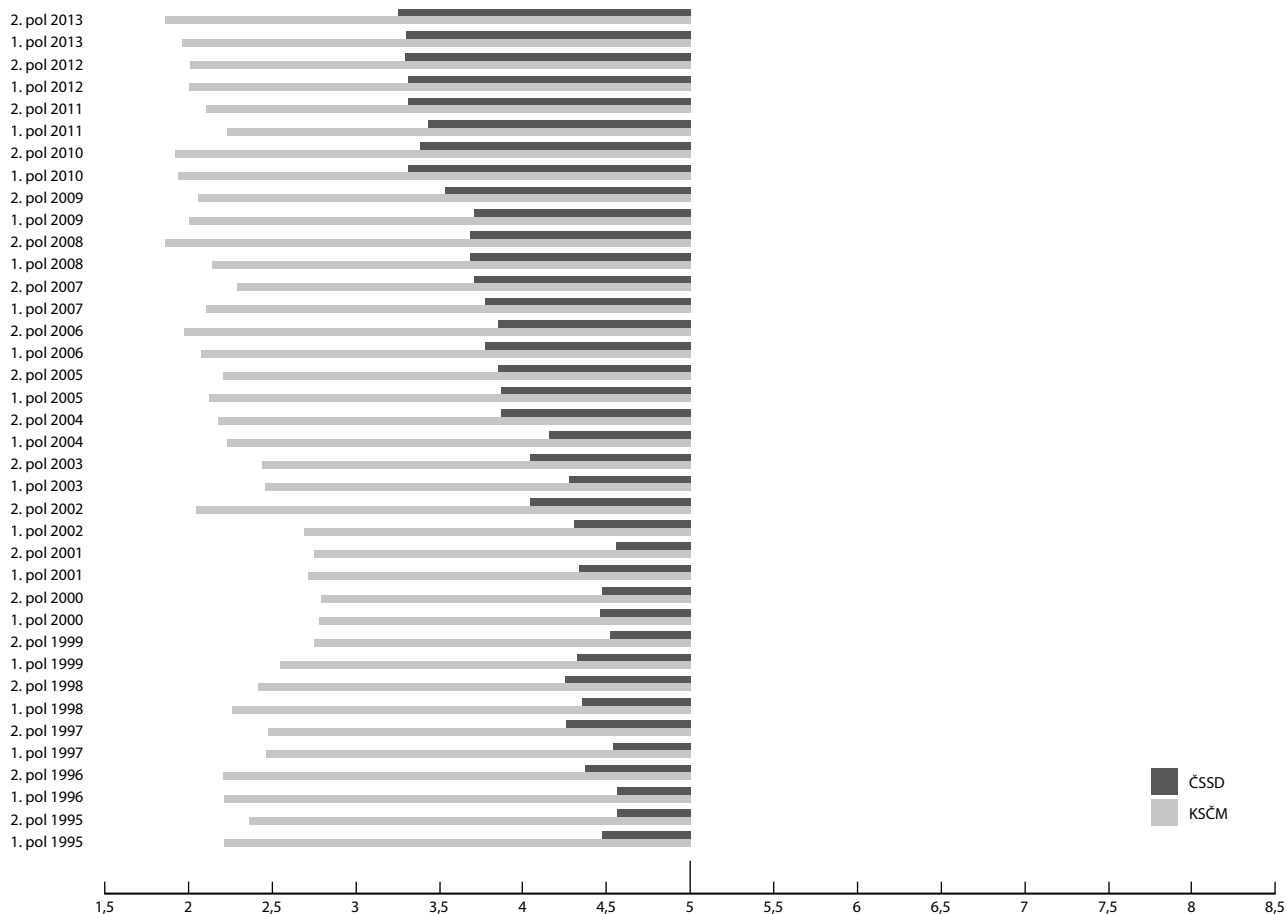
V České republice jsou dlouhodobě nejvzdálenějšími póly stranického spektra ODS a KSČM.¹⁷ Podívejme se tedy na

vývoj polarizace voličů těchto stran. Z dat vyplývá, že průměrné pozice voličů ODS a KSČM se v čase tak dynamicky neproměňovaly, jako tomu bylo v případě srovnání vzájemných pozic voličů ODS a ČSSD. Je to dobře patrné jak na grafu 4, tak také na grafu 5, kde je zobrazen vývoj ideologické vzdálenosti mezi těmito stranami. Přesto i v tomto případě lze pozorovat trend růstu, byť je nesrovnatelný s nárůstem ideologické vzdálenosti mezi voliči ČSSD a ODS. Pokud se podíváme na výchozí hodnoty absolutního rozdílu průměrných pozic voličů ODS a KSČM v roce 1993 a v roce 2013, rozdíl není tak velký. K určitému poklesu ve vnímání ideologické vzdálenosti došlo v období opoziční smlouvy, kdy hodnota klesla až na 3,88, jak už jsem na to poukázala v souvislosti s grafy 2 a 3. Dlouhodobě však platí, že vzdálenost mezi voliči ODS a KSČM se pohybuje nejčastěji mezi hodnotami 5 – 5,5. Z hlediska časového vývoje ve vzdálenosti voličů ODS a KSČM je zajímavé, že také v tomto případě (viz graf 5) byla maximální míra polarizace zjištěna ve druhé polovině roku 2010 (v červnu 6,32, v září 6,37).

Pokusíme-li se v této části shrnout, jak se vyvíjela stranická polarizace v České republice z hlediska vzdálenosti mezi extrémními póly spektra, je potřeba konstatovat, že alespoň na masové úrovni (tzn. z perspektivy českých voličů) se v čase mírně zvyšuje. K výrazným vrcholům ve vnímání vzdálenosti mezi voliči KSČM a ODS docházelo velmi často v období volebních kampaní předcházejících volbám prvního řádu (tzn. před volbami do Poslanecké sněmovny – viz graf 5).

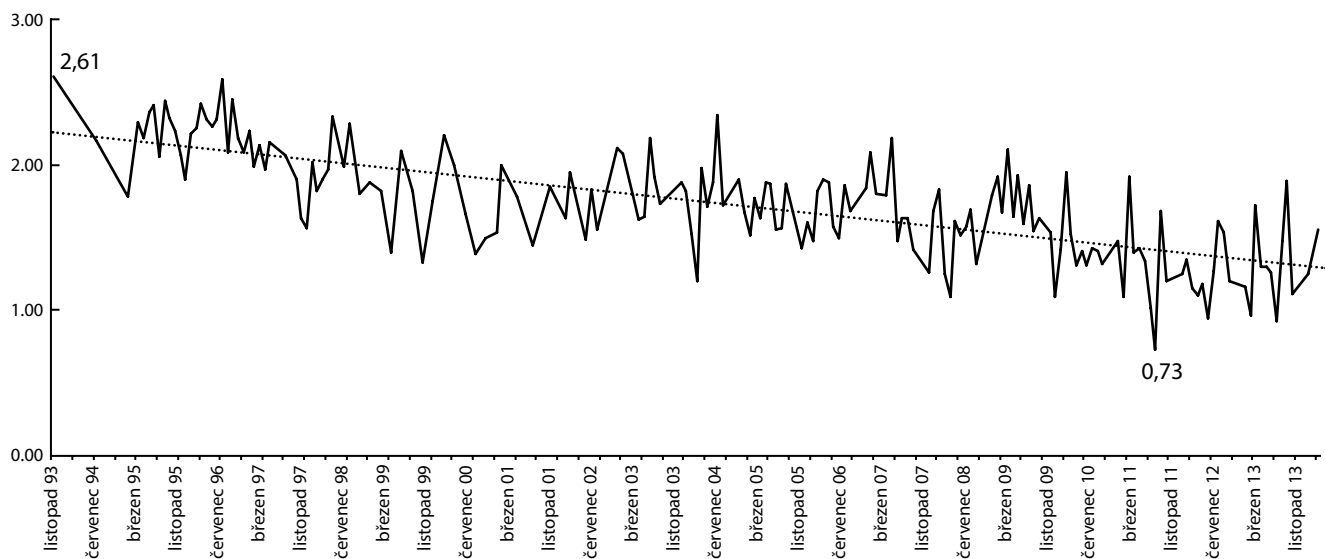
Vrátíme-li se nyní k úvodnímu grafu 1, v němž jsou zobrazena souhrnná data průměrných pozic voličů všech parlamentních stran v letech 1993 – 2013, můžeme nyní na základě dat z grafu 6 dovysvětlit, čím byl způsoben postupný posun pozic voličů parlamentních stran ke středu a doleva. Graf 6 nám ukazuje, že za tento trend (v rámci pozičního vnímání) jsou zodpovědní voliči ČSSD. V grafu 6 můžeme pozorovat, jak se rozdíly v polarizaci voličů ČSSD a KSČM v čase zmenšují. To znamená, že čím blíže jsme roku 2013, tím více se vzájemně

Graf 6. Polarizace voličů ČSSD a KSČM 1995 – 2013 (vzdálenost průměrných pozic na ose L-P od politického středu)

Pozn.: Průměrné pozice stran na škále 0 (levice) až 10 (pravice). Střed na hodnotě 5. Výzkumy agregovány za pololetí – více v poznámce č. 15.
Zdroj: Autorka na základě dat CVVM.

Graf 7. Ideologická vzdálenost voličů ČSSD a KSČM 1993 – 2013 (absolutní rozdíl průměrných pozic L-P)

Zdroj: Autorka na základě dat CVVM.

přibližují hodnoty ČSSD a KSČM. Zatímco v devadesátých let se voliči ČSSD průměrně umísťovali poměrně blízko středu, v listopadu 2002 byl nastolen postupný trend posunu doleva, který procházel pouze krátkodobými výkyvy. Graf 7 tento trend vzájemného ideologického sblížení KSČM a ČSSD zobrazuje po jednotlivých výzkumech ještě detailněji. Z grafu 6 je navíc patrné, že ideologické přibližování voličů ČSSD ke KSČM by bylo v čase ještě výraznější, nebyť faktu, že i voliči KSČM se v čase posouvají více doleva, i když nikoli takovým tempem jako voliči ČSSD.

Z výše popsaného lze implikovat, že v podstatě i na levici se během posledních dvaceti let zformoval blok stran, jenž by mohl z hlediska povahy stranické soutěže fungovat jako blok alternativních vládních koalic. To znamená, že stranická soutěž by zůstávala bipolární v rámci bloků koalic na levici a pravici a soutěž dostředivá, což jsou podle Sartoriho [2005] dvě zásadní charakteristiky umírněného pluralismu. Na druhou stranu pokud by byla KSČM z hlediska vládních koaličních alternativ i nadále dlouhodobě vnímána jako antisystémová a nepřijatelná, nemohlo by toto tvrzení platit a znamenalo by to, že více než pět relevantních stran odráží stupeň ideologické vzdálenosti, což činí bipolární mechanismus nemožným [Sartori 2005: 192]. Doposud totiž platilo, že ČSSD vždy raději volila na úrovni vládních koalic spolupráci s pravicovějšími stranami (ODS, KDU-ČSL, US či ANO).

Index polarizace stranického systému a jeho vývoj v ČR

Jak bylo uvedeno výše, pro zhodnocení stupně polarizace celého stranického systému je nutné zohlednit vzdálenost mezi průměrnou pozicí každé parlamentní strany a celkovou průměrnou pozicí všech voličů parlamentních stran. Zároveň je potřeba dát pozicím jednotlivých stran na levo-pravé škále váhu podle jejich volebního zisku, respektive preferencí. Za tímto účelem byl vypočítán Daltonův index polarizace, který umožnil změřit celkovou polarizaci stranického systému. Na základě tohoto indexu mohly být zodpovězeny výzkumné

otázky stanovené v úvodu tohoto článku, aniž bychom příliš přeceňovali ideologické vzdálenosti jednotlivých subjektů.

Z grafu 8, který zobrazuje vývoj celkové polarizace stranického systému v letech 1993 – 2013, vyplývá, že tato polarizace v čase roste. Ke skokovému zvýšení indexu polarizace došlo v období let 2001 – 2006, poté už hodnota indexu příliš nenarůstala. V prosinci roku 2001, tedy na sklonku období tzv. opoziční smlouvy, se voliči českých parlamentních stran cítili vzájemně nejbliže a index polarizace dosáhl svého dna (2,81). Naopak doposud nejvyšší hodnoty dosáhl index polarizace v červnu roku 2010 (4,94).

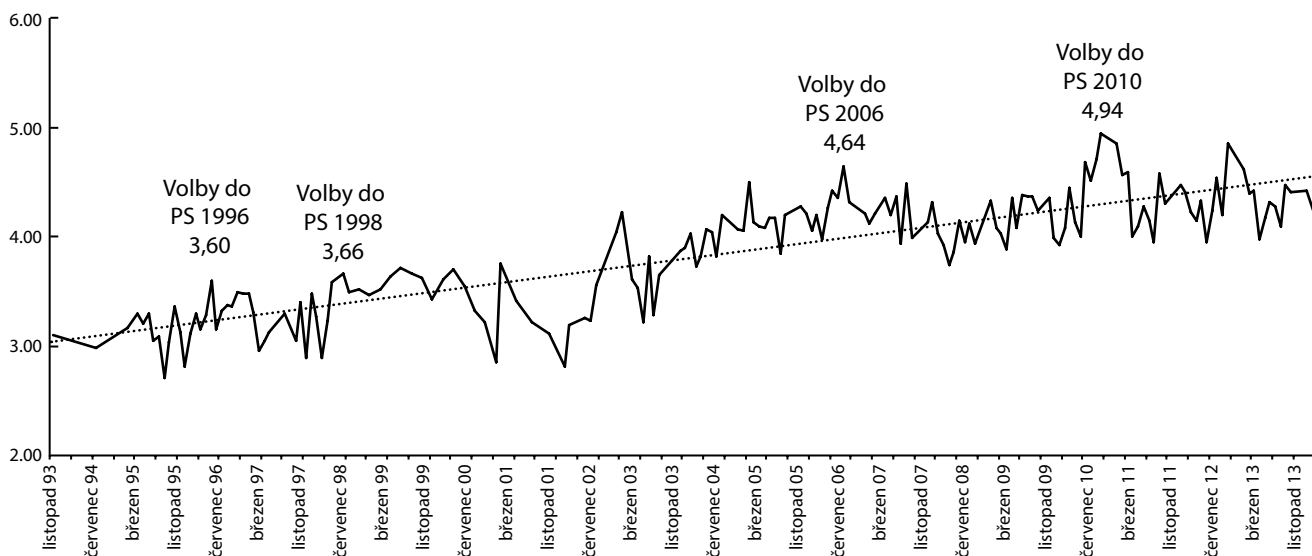
Výrazný nárůst polarizace je patrný vždy v období volebních kampaní předcházejících sněmovním volbám a v období voleb samotných. Potvrzuje se to jak v roce 1996, tak v roce 1998, 2006 i 2010. Pouze v roce 2002 bylo nejvyšší míry polarizace dosaženo na podzim – tedy v období voleb druhého řádu (komunálních a senátních). Neplatilo to ani před předčasnými volbami v roce 2013, které však z pohledu volební kampaně byly volbami specifickými, neboť kampaň byla kratší a mimo jiné i méně ideologicky vyhraněná.

Výsledky analýzy tak naznačují, že období volebních kampaní je z perspektivy českých voličů vnímáno jako období zostřených ideových střetů mezi politickými stranami a volební kampaně mohou přispívat ke krátkodobému nárůstu stranické polarizace.

Závěr: Co způsobil nástup hnutí ANO 2011 a Úsvit?

Zamyslíme-li se nad představenými daty i v kontextu vývoje volebních kampaní, můžeme poznamenat, že právě období po konci opoziční smlouvy (tj. po roce 2002) znamenalo nejvýraznější etapu jejich proměny. Postupně docházelo k profesionalizaci kampaní, která sebou přinášela také více programových útoků a vyhraněnější volební souboj. Parlamentní volby v roce 2006 byly označovány za marketingovou revoluci a právě v těchto volbách byly poprvé výrazně využity metody politického marketingu, včetně negativní a srovná-

Graf 8. Vývoj indexu polarizace stranického systému podle R. Daltona (1993 – 2013)

Zdroj: Autorka na základě dat CVM.

vací reklamy [více viz Bradová, Šaradín 2006; Bradová et al. 2008]. V tomto období také byla volební soutěž poměrně ostře polarizovaná do souboje levice a pravice (zastupované ČSSD, ODS a jejich lídry) a v souvislosti s volebním výsledkem ODS a ČSSD v roce 2006 (155 mandátů z 200 v Poslanecké sněmovně) se dokonce mluvilo o bipolarizaci stranického systému [např. Šaradín 2007]. Tento trend rostoucí polarizace pak pokračoval až do voleb v roce 2010, nicméně nárůst hodnot indexu polarizace už byl pouze pozvolný a nepatrný. Byl však zároveň doprovázen poklesem voličské podpory ODS a ČSSD.

Některé z příčin rostoucí polarizace v letech 2006 – 2010 mohou vystihovat i závěry Vlachové a Matějů [1998: 164], přestože se týkají období dřívějšího: „Jednodimenzionalita politického konfliktu obvykle vede k tvrdému politickému boji o voliče. Výsledky tohoto boje – volební výsledky – bývají v hodnotově polarizované společnosti vždy velmi frustrující pro ty, jejichž političtí reprezentanti právě nezvítězí. S frustrací z volebního výsledku pak následně souvisí i vnímání vítězství politického oponenta jako hrozby – vedle nepřijatelného ekonomického programu nemůže uspokojit ani programem neekonomickým a naopak. Nemáme sice žádné empirické poznatky o tom, do jaké míry si jsou politické strany vědomy hodnotové polarizace společnosti, způsob a strategie vedení politické soutěže však naznačuje, že ji mnozí politici vnímají a staví na ní svou propagandu, která pak zpětně vyostřuje nálady veřejnosti.“

Nabízí se otázka, co způsobil s polarizací stranického systému nástup nových hnutí ANO 2011 (ANO) a Úsvitu přímé demokracie Tomio Okamury (Úsvit), které kandidovaly a posléze uspěly v předčasných sněmovních volbách v roce 2013. Na základě jediného povolebního výzkumu z tohoto roku logicky došlo ke snížení míry polarizace (měřené Daltonovým indexem). Logické je to z toho důvodu, že tyto subjekty jsou méně ideologicky vyprofilované a jejich voliči se budou i nadále v klasickém levo-pravém štěpení pravděpodobně častěji umísťovat ke středu. Kromě toho se do Sněmovny po volbách v říjnu 2013 opět vrátila i KDU-ČSL, jejíž voliči se také ve svých pozicích pohybují kolem středu.

V této souvislosti stojí za připomenutí Sartoriho [2005: 357] poznatek, že pokud dojde v rámci stranického systému k přílišné polarizaci, to znamená, že „konce spektra jsou tak vzdáleny, že jsou z nich dva vzdálené póly“, tak tato situace může vést k posílení vlivu středu: „Umístění ve středu je nyní

vnímáno neextremizovaným elektorátem jako bezpečná pozice, pozice, která nejlépe zajistí přežití stávající demokracie.“ Sartori je tedy zastáncem tvrzení, že středová logika voličů je jejich obranou proti extrémům v časech nejistoty.

Jak toto tvrzení souvisí s Českou republikou? V této chvíli máme poměrně málo dat k ideologickým pozicím nových subjektů a také pozičnímu vnímání jejich voličů, abychom byli schopni dělat jednoznačné závěry, jak tyto subjekty budou nadále ovlivňovat míru stranické polarizace. Zároveň je v případě českého stranického systému patrně příliš nadsazené mluvit o tom, že došlo v období let 2006 – 2010 k takové míře polarizace, která by z hlediska Sartoriho terminologie mohla být považována za extrémní a tudíž destabilizující. Na druhou stranu pokud bychom přijali určitou logiku této argumentace, mohli bychom hypoteticky usuzovat, že po příklonu českých voličů ke dvěma ideově navzájem vzdáleným a zároveň systémově významným stranám (ODS a ČSSD) ve volbách v roce 2006, docházelo postupně u voličů k oslabování této podpory. Tento fakt se mohl transformovat i ve snahu vyhnout se krajnostem (na levi a pravici) a volit raději středové strany (KDU-ČSL) či nová, anti-establishmentová hnutí (VV, ANO 2011, Úsvit). Nástup těchto subjektů v roce 2013 a jejich kandidatura v předčasných sněmovních volbách ovlivnil také podobu volebních kampaní. Ty tentokrát byly méně programově a ideologicky vyprofilované, chyběl tradiční souboj ODS a ČSSD (levice a pravice) a dá se říci, že kampaň byla trochu méně konfrontační než například v roce 2010. Kromě toho s výraznými volebními tématy přicházely častěji nové, nevyprofilované subjekty, takže souboj idejí mezi levi a pravici byl upozaděn.

Cílem tohoto textu bylo zmapovat proměny stranické polarizace voličů v České republice od porevolučních let až do současnosti a zodpovědět, zda můžeme v čase pozorovat vzrůstající trend polarizace stranického systému z perspektivy českých voličů. Analýza na základě dat o sebeidentifikaci voličů na levo-pravé škále prokázala, že stranická polarizace v čase rostla a že vyšší byla většinou v období volebních kampaní předcházejících sněmovním volbám. Ukázalo se však, že vztah volebních kampaní a stranické polarizace je mnohem komplexnější, proto bude nutné zaměřit se v dalším výzkumu na různé intervenující proměnné, nalezení kauzálních vztahů a detailněji vysvětlit, do jaké míry mohou volební kampaně přispívat k nárůstu stranické polarizace.

literatura

- Alvarez, R. Michael, Jonathan Nagler. 2004. „Party System Compactness: Measurement and Consequences.“ *Political Analysis* 12 (1): 46–62, <http://dx.doi.org/10.1093/pan/mp003>.
- Andrews, Josephine T., Jeannette Money. 2009. „The Spatial Structure of Party Competition.“ *British Journal of Political Science* 39 (4): 805–824, <http://dx.doi.org/10.1017/S0007123409990172>.

- Benoit, Kenneth, Michael Laver. 2007. „Estimating Party Policy Positions: Comparing Expert Surveys and Hand Coded Content Analysis.“ *Electoral Studies* 26 (1): 90–107, <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2006.04.008>.
- Bradová, Eva, Pavel Šaradín. 2006. „Volební kampaně v ČR a volby 2006: Amerikanizace kampaní?“ Pp. 228–250 in Břetislav Dančák, Vít Hloušek (eds.). *Parlamentní volby 2006 a česká politika*. Brno: Masarykova univerzita IIPS.

- Bradová, Eva et al. 2008. *Negativní kampaně a politická reklama ve volbách*. Olomouc: Periplum.
- Budge, Ian, Hans-Dieter Klingemann, Andrea Volkens, Eric Tannenbaum, Judith Bara. 2001. *Mapping Policy Preferences: Estimates for Parties, Electors and Governments 1945-1998*. Oxford: Oxford University Press.
- Curini, Luigi, Airo Hino. 2012. „Missing Links in Party-System Polarization: How Institutions and Voters Matter.“ *Journal of Politics* 74 (2): 460 – 473, <http://dx.doi.org/10.1017/S0022381611001721>.
- Dalton, Russell J. 2008. „The Quantity and the Quality of Party Systems. Party System Polarization, Its Measurement, and Its Consequences.“ *Comparative Political Studies* 41 (7): 899–920, <http://dx.doi.org/10.1177/0010414008315860>.
- Dalton, Russell J., Aiji Tanaka. 2007. „The Patterns of Polarization in East Asia.“ *Journal of East Asia Studies* 7 (2): 203–223.
- Dow, Jay K. 2011. „Party System Extremism in Majoritarian and Proportional Electoral Systems.“ *British Journal of Political Science* 41 (2): 341–361, <http://dx.doi.org/10.1017/S0007123410000360>.
- Downs, Anthony. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- van der Eijk, Cees, Hermann Schmitt, Tanja Binder. 2005. „Left-Right Orientation and Party Choice.“ Pp. 167–191 in Jacques Thomassen (ed.). *The European Voter. A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Ezrow, Lawrence. 2008. „Parties' Policy Programs and the Dog that Didn't Bark.“ *British Journal of Political Science* 38 (3): 479–497, <http://dx.doi.org/10.1017/S0007123408000240>.
- Fiala, Petr, Maxmilián Strmiska. 2001. „Kontinuita a diskontinuita českých stranicko-politických systémů.“ *Středoevropské politické studie* [online] 3 (1) [cit. 30. 1. 2014]. Dostupné z: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=94>.
- Freire, André. 2008. „Party Polarization and Citizens' Left-Right Orientations.“ *Party Politics* 14 (2): 189 – 209, <http://dx.doi.org/10.1177/1354068807085889>.
- Freire, André, Kats Kivistik. 2012. „Values and the Use and Significance of the Left-Right Divide Across Five Continents.“ *Estudio/Working Paper 135/2012* [online] [cit. 30. 1. 2014]. Dostupné z: <http://www.uam.es/wpcpolitica>.
- Geer, John G. 2006. *In Defense of Negativity. Attack Ads in Presidential Campaigns*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Hazan, Reuven Y. 1995. „Center Parties and Systemic Polarization. An Exploration of Recent Trends in Western Europe.“ *Journal of Theoretical Politics* 7 (4): 421–445, <http://dx.doi.org/10.1177/0951692895007004002>.
- Hix, Simon, Abdul Noury. 2007. „Government-Opposition or Left-Right? The Institutional Determinants of Voting in Eight Parliaments.“ Paper prepared for the *Annual Conference of the American Political Science Association*. Chicago, Illinois, August 30, 2007.
- Hug, Simon, Tobias Schulz. 2007. „Left-Right Positions of Political Parties in Switzerland.“ *Party Politics* 13 (3): 305–330, <http://dx.doi.org/10.1177/1354068807075938>.
- Chytilík, Roman, Otto Eibl. 2011. „České politické strany v politickém prostoru.“ *Sociologický časopis* 47 (1): 61–88.
- Klingemann, Hans-Dieter, Andrea Volkens, Judith Bara, Ian Budge, Michael D. McDonald. 2006. *Mapping Policy Preferences II: Estimates for Parties, Electors and Governments in Central and Eastern Europe, European Union and OECD 1990-2003*. Oxford: Oxford University Press.
- Klingemann, Hans-Dieter, Bernhard Wessels. 2002. *Sincere Voting in Different Electoral Systems. The Comparative Study of Electoral Systems (CSES)*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).
- Krause, Kevin. 1996. „Systém politických stran v České republice, demokracie a volby roku 1996.“ *Sociologický časopis* 32 (4): 423–438.
- Kubát, Michal. 1998. „Volby, fragmentace a polarizace stranického systému a politická nestabilita v České republice.“ *Politologický časopis* 5 (3): 231–243.
- Lachat, Romain. 2008. „The Impact of Party Polarization on Ideological Voting.“ *Electoral Studies* 27 (4): 687–698, <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2008.06.002>.
- Matějů, Petr, Klára Vlachová. 2000. „Krystalizace politických postojů, politického spektra a role hodnot ve volebním rozhodování.“ Pp. 253–300 in Petr Matějů, Klára Vlachová (eds.). *Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991-1998*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Noury, Abdul, Elena Mielcová. 2005. „Electoral Performance and Voting Behaviour in the Czech Republic.“ *Working Paper 2005-14IGS*. Berkeley: University of California.
- Novák, Miroslav. 2004. „Typy vlád a jejich utváření: Česká republika v komparativní perspektivě.“ Pp. 311–346 in Miroslav Novák, Tomáš Lebeda (eds.). *Volební a stranické systémy. ČR v mezinárodním srovnání*. Dobrá Voda u Pelhřimova: Aleš Čeněk.
- Poole, Keith T., Howard Rosenthal. 2007. *Ideology and Congress*. New Brunswick: Transaction.
- Pšeja, Pavel. 2005. *Stranický systém České republiky*. Brno: CDK.
- Rosenthal, Howard, Erik Voeten. 2004. „Analyzing Roll Calls with Perfect Spatial Voting.“ *American Journal of Political Science* 48 (3): 620–632, <http://dx.doi.org/10.1111/j.0092-5853.2004.00091.x>.
- Sani, Giacomo, Giovanni Sartori. 1983. „Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies.“ Pp. 307–340 in Hans Daalder, Peter Mair (eds.). *Western European Party Systems: Continuity and Change*. Beverly Hills: Sage.
- Sani, Giacomo, Giovanni Sartori. 2005. „Polarizace, fragmentace a soutěž v západních demokraciích.“ Pp. 360–391 in Giovanni Sartori. *Strany a stranické systémy*. Brno: CDK.
- Sartori, Giovanni. 2005. *Strany a stranické systémy*. Brno: CDK.
- Strmiska, Maxmilián. 2007. „The Czech Party System: A Few Observations on the Properties and Working Logic of the Czech Party Arrangement.“ Pp. 107–115 in Vít Hloušek, Roman Chytilík (eds.). *Parliamentary Elections and Party Landscape in the Visegrad Group Countries*. Brno: CDK.
- Šaradín, Pavel. 2007. „Czech Republic. The Influence of the Strong Bi-polarization.“ Pp. 13–37 in Pavel Šaradín, Eva Bradová (eds.). *Visegrad Votes. Parliamentary Elections 2005-2006*. Olomouc: Palacký University.

- Tóka, Gábor, Andrija Henjak. 2007. „Party Systems and Voting Behaviour in the Visegrad Countries 15 years After the Transition.“ Pp. 210–244 in Pavel Šaradín, Eva Bradová (eds.). *Visegrad Votes. Parliamentary Elections 2005-2006*. Olomouc: Palacký University.
- Vegetti, Federico. 2011. „More Choice or More Exclusive? Party System Polarization and the Distribution of Party Preferences.“ Paper prepared for presentation at the *ELECDEM workshop on Content Analysis* [online]. Amsterdam, March 20-24, 2011 [cit. 30. 3. 2014]. Dostupné z: http://www.elecDEM.eu/media/universityofexeter/elecDEM/pdfs/amsterdamwksp/Federica_Vegetti_v1.pdf.
- Vinopal, Jiří. 2003. „Kdo je levičák a kdo pravičák?“ *Naše společnost* 1 (1-2): 18–21.
- Vinopal, Jiří. 2006. „Empirická přístupnost levo-pravé politické orientace.“ *Sociologický časopis* 42 (1): 129–147.
- Vlachová, Klára. 1997. „Czech Political Parties and Their Voters.“ *Sociologický časopis* 5 (1): 39–56.
- Vlachová, Klára. 2002. „Levice – pravice v České republice v letech 1996 – 2000.“ Pp. 254 – 270 in Zdenka Mansfeldová, Milan Tuček (eds.). *Současná česká společnost*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vlachová, Klára, Petr Matějů. 1998. „Krystalizace politických postojů a politického spektra v České republice.“ *Sociologický časopis* 34 (2): 145–170.

*Mgr. Eva Lebedová, Ph.D. působí jako odborný asistent na Katedře politologie a evropských studií FF UP v Olomouci, kde v roce 2011 ukončila interní postgraduální studium politologie. Specializuje se na problematiku volebních kampaní, politického marketingu a politické komunikace. Je autorkou knih *Od lokálních mítinků k politickému marketingu* (2005); *Voliči, strany a negativní kampaň. Politická komunikace v ČR* (2013) a spoluautorkou dalších monografií. Dále publikovala řadu odborných textů v oblasti české politiky a voleb, volebních kampaní a politického marketingu. Lze ji kontaktovat na adrese: eva.lebedova@upol.cz*

poznámky

- ¹ Článek vznikl v rámci postdoktorického grantového projektu GAČR: Vliv volebních kampaní na stranickou polarizaci v České republice č. P408/12/P489.
- ² Kromě toho řada studií prokázala, že stupeň polarizace stranického systému je relativně nezávislý na počtu stran v systému. Respektive výsledky výzkumů jsou smíšené. Hypotézu o vlivu počtu stran na míru polarizace potvrdila studie [Andrews, Money 2009], nepotvrdil ji naopak Dow [2011]; Dalton [2008] ani Ezrow [2008] žádný vztah nenašli. Více k tomuto tématu viz Curini, Hino [2012].
- ³ První i druhá metoda spočívá v dotazníkovém šetření, pokaždé ale jiné cílové skupiny - voličů, nebo politických elit. Obě metody autorka využívá v rámci svého výzkumu „Vliv kampaní na stranickou polarizaci v ČR“. Zjištění z dotazníkového šetření mezi stranickými elitami ovšem nejsou předmětem tohoto článku.
- ⁴ Zajímavé shrnutí empirické literatury a existujících hypotéz ve vztahu k výzkumu stranické polarizace nabízejí např. Curini a Hino [2012].
- ⁵ Vlachová a Matějů ve své studii [1998: 147] v kontextu výzkumu levo-pravého sebeumístění voličů v západoevropských zemích poukazují na to, že umístění voličů je podobné tomu, které činí odborníci na stranické systémy.
- ⁶ Jak uvádí Sani a Sartori [1983: 308] na základě poznatků Converse [Converse et. al 1975]: „Obvyčejný volič umísťuje hlavní objekty svého stranického systému v termínech levice-pravice tak, že to odpovídá soudům pozorovatelů z řad elit v pozoruhodně dobrém přiblížení. Conversův závěr lze zobecnit na základě dodatečných důkazů čerpáných z řady evropských zemí.“
- ⁷ K metodologickým problémům projektu Comparative Election Manifesto viz např. [Dalton, Tanaka 2007: 207 – 208].
- ⁸ Dříve Institut pro výzkum veřejného mínění (IVVM).
- ⁹ Voliči, tzn. všichni respondenti, kteří v daném výzkumu deklarovali volbu některé z parlamentních stran.
- ¹⁰ Většina výzkumů disponovala vzorkem 900-1100 respondentů. Některé výzkumy (např. povolební studie) pracovaly se vzorky výrazně vyššími.
- ¹¹ Pokud bychom v tomto ohledu aplikovali Sartoriho kritérium relevance zcela důsledně, mohl by být výběr relevantních stran ještě přísnější, neboť podle Sartoriho nemusí být nutně každá parlamentní strana relevantní, pokud nedisponuje vyděračským či koaličním potenciálem [Sartori 2005: 125–130].
- ¹² Do výpočtu opět zahrnuji pouze parlamentní strany a voliče parlamentních stran.
- ¹³ Po většinu sledovaného období patřily oba subjekty ke dvěma systémovejším subjektům na levici a pravici. Pozice ODS jako dominantní strany na pravici se změnila v souvislosti s výsledky předčasných voleb v roce 2013.
- ¹⁴ Graf 1.1 totiž ukazuje velmi rozdílné hodnoty v srpnu 2013 a září 2013.
- ¹⁵ Výsledky byly vždy agregovány za období únor až červenec daného roku jako 1. pololetí a za srpen až leden následujícího roku jako 2. pololetí. Posunutí o jeden měsíc zajistilo, že každé „pololetí“ obsahuje přibližně stejný počet výzkumů. CVVM totiž postupně upouštělo od realizace srpnových a později i červencových výzkumů. Před rokem 1995 byla levo-pravá sebeidentifikace zkoumána v IVVM pouze v několika málo případech, proto jsou data agregována až od roku 1995. Poznámka se vztahuje i ke grafům 4 a 6.
- ¹⁶ Kromě toho panovala v porevolučních výzkumech veřejného mínění dlouhodobá neochota sympatizantů levice se s ní identifikovat, neboť byla do určité míry spojována s bývalým komunistickým režimem.
- ¹⁷ Pozici ODS jako nejpravicejší strany z hlediska sebeidentifikace voličů nezměnil ani nástup TOP-09. Ve všech výzkumech CVVM (vyjma jediného) se vždy voliči ODS umísťovali na ose levice-pravice nejvíce napravo.

Typologie prarodičovství v české společnosti – faktory ovlivňující zapojení prarodičů do péče o vnoučata¹

Jaroslava Hasmanová Marhánková, Martina Štípková

Typology of Grandparent Role in the Czech Society – Factors Influencing the Involvement of Grandparents in the Care for Young Children

Abstract: The aim of the study is to provide basic summary of the factors that influence the involvement of grandparents in the care for young children in the Czech families and to introduce a typology of the patterns of grandparent role. The paper presents results of both quantitative and qualitative analysis. The first part of the paper uses the data from the second wave of SHARE 1) to outline the typology of grandparents' involvement with respect to different forms and intensity of contacts with grandchildren and the geographical proximity of family members and 2) to map how the socio-demographic factors influence the forms and intensity of involvement in the care for grandchildren. The second part of the paper focuses on the subjective experience of Czech mothers and grandmothers. 18 mothers and 12 grandmothers of children younger than 10 years were interviewed. The paper points out the existence of various conceptions of grandmothers' role in the Czech families.

Keywords: care, family, grandparenting, intergenerational relations

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.1.12.92>

Otázka fungování mezigenerační pomoci představuje jedno z klíčových témat sociologie rodiny, jehož relevance narůstá i v souvislosti se současnými demografickými trendy, zvláště tzv. stárnutím populace. Tyto trendy výrazně zasahují do struktury rodiny, která v důsledku klesající porodnosti u mladší generace ztrácí svůj pyramidový charakter. Stáváme se tak svědky situace, kdy vlivem rostoucí délky života a klesající porodnosti žije vedle sebe po delší dobu více generací. Ubývá navíc členů mladší generace, což dále zasahuje do charakteru mezigenerační solidarity a transferů pomoci. Ve vztahu k prarodičovství řada autorů a autorek poukazuje na tendence k zintenzivnění vztahu vnoučat s prarodiči, se kterými nejenže stráví v průběhu svého života více času, ale rovněž se o ně nebudou muset „dělit“ s tolika sourozenci, bratřenci a sestřenicemi [Harper 2005; Uhlenberg 2005; Uhlenberg, Kirby 1998; Connidis 2009]. Bengston [2001] v této souvislosti dokonce hovoří o tom, že mezigenerační vazby se postupně stávají důležitějším zdrojem pomoci v rámci životního cyklu než nukleární rodina. Zároveň ale upozorňuje na potenciální zintenzivnění konfliktů mezi generacemi způsobené delším časovým obdobím jejich vzájemné závislosti.

Procesy individualizace narušující původní pevné rámce životní biografie a normativní očekávání spojené s jejími dílčími fázemi zároveň vznášejí nové požadavky na vyjednání mezigenerační solidarity. Phillipson [2013: 116-126] v této souvislosti poukazuje na zásadní redefinici rodiny jako instituce a způsobů, jakými se jednotlivci vztahují k rodinným poutům. Zdůrazňuje přitom nárůst „voluntaristického prvku v osobních vztazích“. Lidé dnes již podle něj nejsou „uzavření“ v rodinných vztazích, ale spíše aktivně a kreativně vstupují do různých sítí [ibid.]. V tomto ohledu současná společnost otvírá mnohem svobodnější prostor pro formování rodinných vztahů, které se stávají prostředkem osobního naplnění [Beck-

-Gernsheim 2002: 68]. Tyto procesy přináší nové výzvy rovněž pro formování mezigenerační solidarity, která se více než kdy jindy stává otázkou vyjednávání mezi jednotlivými aktéry/kami, jejichž zájmy a očekávání se mohou významně lišit.

Rozdílné představy o roli prarodiče a zároveň rostoucí heterogenita rodinných uspořádání i individuálních životních stylů seniorů tak dává vzniknout rozdílným formám prarodičovství. Řada studií v této souvislosti poukazuje na existenci různých typů prarodičovské role ilustrující různé scénáře očekávání spojených s rolí prarodiče [Gauthier 2002; Herlofson, Hagestad 2012; Mueller, Wilhelm, Elder 2002; Uhlenberg 2005]. Tyto studie zároveň vyzdvihují význam sociodemografických charakteristik, které ovlivňují intenzitu zapojení prarodičů do péče o vnoučata i samotné způsoby, jakými prarodiče svoji roli naplňují. Uhlenberg a Hammill [1998] na základě analýzy předchozích studií věnujících se mezigenerační solidaritě identifikují šest faktorů ovlivňujících míru a četnost kontaktů mezi prarodiči a vnoučaty. Patří mezi ně geografická vzdálenost, kvalita vztahu mezi prarodiči a rodiči vnoučat, počet vnoučat, gender prarodičů, rodinný status prarodiče a charakter rodové linie, ze které vnoučata pocházejí (tj. zda se jedná o vnoučata z rodiny dcery či syna). Matrilinéární charakter mezigenerační pomoci byl identifikován rovněž napříč dalšími empirickými studii [Chan, Elder 2000; Gauthier 2002].

Kvantitativní výzkumy zaměřené na míru mezigenerační solidarity v České republice shodně poukazují na existenci poměrně silného závazku pomoci mezi jednotlivými generacemi [Možný, Přidalová, Bánovcová 2003; Veselá 2002; Vidovičová, Rabušic 2003]. Vyšší míru normativní solidarity vykazuje starší generace [Petrová Kafková 2010]. V evropském srovnání patří Česká republika mezi země, kde senioři vykazují vyšší míru poskytované pomoci než je evropský průměr [Attias-Donfut, Ogg, Wolff 2008], a to i přesto, že s ohle-

dem na koresidenci jednotlivých generací a frekvenci kontaktů (jež mohou výrazně zasáhnout do intenzity mezigeneračních transferů) bývá řazena mezi země s tzv. režimem „slabé rodiny“⁴² [Kohli, Kunemund, Vogel 2008]. Studie Höhne et al. [2010] zároveň poukazuje na význam pomoci poskytované prarodiči (zvláště babičkami) pro organizaci péče o malé děti. Babičky v České republice stráví péčí o vnučata v průměru devět hodin týdně, dědečkové pět [ibid.: 37]. Vzorce zapojení prarodičů se liší s ohledem na věk vnučat a rodinné uspořádání v jejich rodině. Například 8,3 % rodin se dvěma rodiči s dítětem ve věku 3-4 let se spoléhá pouze na pomoc prarodičů. U rodin s jedním rodičem se stejně starým dítětem je to již 12,6 % [ibid.: 75]. Ve výzkumu Eurobarometru z roku 2012 65 % dotazovaných v ČR uvedlo, že jim seniři výrazně pomáhají s péčí o vnučata [European Commission 2012: 187].

Relativně vysoká míra mezigenerační solidarity v české společnosti bývá často dávana do souvislosti s historicky významnou úlohou (především) babiček v česko-slovenské rodině. Finanční a bytová pomoc a především pak pomoc s péčí o malé děti ze strany prarodičů byla očekávanou a naplňovanou součástí mezigenerační solidarity v bývalém Československu a jedním ze základních předpokladů úspěšného návratu matek na trh práce [např. Hašková, Maříková, Uhde 2009; Možný 1991, 1999; Maříková 2004: 35]. Intenzivní zapojení prarodičů do péče o vnučata se v této době ustavilo jako očekávaná norma. Jak ale poukazují současné empirické výzkumy, v dnešní generaci mladých lidí i seniorů dochází k proměně vnímání vztahů rodičů a dětí a k poklesu normativní solidarity. Zatímco v roce 1991 72 % seniorské populace souhlasilo s výrokem, že rodiče musí pro své děti udělat vše, v roce 2008 to bylo již jen 57 %. Ve všech měřeních od roku 1991 docházelo ke kontinuálnímu poklesu lidí deklarujících ochotu svým dětem za každé situace pomoci. Zdá se tedy, že původní norma dostupné a předpokládané pomoci od starší generace přestává být v současné české společnosti přijímána jako samozřejmá [Petrová Kafková 2010]. Rostoucí heterogenita významů spojovaných se životem ve stáří zároveň dává vzniknout i novým reprezentacím stárnutí, v jejichž rámci zaujímá intenzivní prarodičovství spíše ambivalentní postavení. Jak ukazuje například studie Hasmanové Marhánkové [2010], část současných senierek žijících aktivním stylem života se vymezuje vůči představám „hlídacích babiček“ a naopak zdůrazňuje vizi života v důchodu jako období, které má být naplněné koníčky a osobními zájmy.

I přes pozornost, která byla věnována otázkám mezigeneračních vztahů v kontextu tzv. demografického stárnutí populace, a historicky významnou roli pomoci poskytované starší generací (nejen) pro harmonizaci práce a péče v mladých rodinách, na kterou upozorňují studie zmiňované výše, nalezneme poměrně málo empirické evidence o podobách současného zapojení prarodičů v českých rodinách. Empirické výzkumy věnující se mezigeneračním vztahům se nejčastěji zaměřují na hodnotové preference jednotlivců – tj. jejich ochotu pomoci [srov. Možný, Přidalová, Bánovcová 2003; Petrová Kafková 2010; Veselá 2002] či na pomoc v péči o starší závislé členy rodiny [např. Jeřábek 2009; Přidalová 2007]. Vzorce zapojení prarodičů do péče o děti tak zůstávají spíše na okraji zájmu. Tato studie proto usiluje o to, podat základní přehled o podobách prarodičovství v současných českých rodinách. Na základě kombinace kvantitativní a kvalitativní analýzy mapujeme

vybrané faktory, které ovlivňují zapojení prarodičů do péče o vnučata a zároveň představujeme typologie prarodičovství na základě frekvence zapojení i jeho konkrétních podob.

Použitá data a metody

Tento text vychází z analýzy kvantitativních a kvalitativních dat. Zatímco kvantitativní data nám poskytují vhléd především do frekvence zapojení prarodičů s ohledem na jejich sociodemografické charakteristiky, kvalitativní data nabízí prostor pro analýzu zapojení prarodičů s ohledem na různá očekávání, která si jednotliví aktéři spojují s rolí prarodiče, a proces vyjednávání o tom, za jakých okolností a jak by měli prarodiče péči poskytovat.

Kvantitativní data a proměnné

Kvantitativní analýza je založena na českých datech z druhé vlny mezinárodního šetření SHARE³ (tj. první české vlny). Datový soubor obsahuje údaje o osobách starších 50 let a jejich partnerech, se kterými žijí ve stejné domácnosti (bez věkového omezení). Sběr dat proběhl v letech 2006-2007. Předmětem dotazování byla, mimo jiné, i rodinná situace respondentů a jejich dětí. Protože nás zajímá prarodičovská péče o vnučata, omezili jsme datový soubor pouze na respondenty, kteří mají vnučata mladší 10 let. Tuto věkovou hranici jsme zvolili proto, že vnučata v tomto věku vyžadují péči dospělé osoby, a jejich rodiče tedy zpravidla stojí o pomoc s péčí o ně (ať už od svých rodičů nebo od někoho jiného). Jednotlivé kroky konstruování výzkumného souboru jsou zachyceny v tabulce 1. Z původního počtu 2830 respondentů tvoří 2104 prarodiče, z nichž 1083 má vnučata v dětském věku (do 10 let).

K posouzení míry zapojení prarodičů do péče o vnučata používáme tři proměnné: vzdálenost bydliště dítěte od bydliště respondenta, četnost kontaktů mezi respondentem a jeho dítětem a četnost péče o dítě/děti respondentova dítěte (tj. respondentova vnučata). Pomocí těchto proměnných nejprve charakterizujeme různé typy prarodičovství. Relativní distribuci těchto proměnných ukazuje tabulka 2. Protože jeden respondent mohl takto vypovídat o více než jednom dítěti⁴, je v tabulce uvedena vzdálenost k nejbližší žijícímu dítěti, kontakt s nejvíce kontaktovaným dítětem a nejvyšší četnost péče o vnučata.

První sloupec tabulky 2 ukazuje, že 80 % respondentů bydlí do 25 km od bydliště svého dítěte, které má malé děti. Téměř

Tabulka 1: Základní a výběrový soubor pro kvantitativní analýzu

	N	Respondenti vyřazení kvůli chybějícím hodnotám
Základní soubor	2830	
Respondenti s dětmi	2644	5
Respondenti s vnučaty	2104	10
Respondenti s vnučaty do 10 let (finální výběrový soubor)	1083	88

Zdroj: SHARE [Börsch-Supan et al. 2008, 2013], vlastní výpočty.

Tabulka 2: Indikátory typu prarodičovství u seniorů s vnučaty mladšími 10 let

	Absolutní četnost	Relativní četnost
Vzdálenost bydliště respondenta a (nejblíže bydlicího) dítěte		
Ve stejné domácnosti	61	6
Ve stejné budově	108	10
Méně než 1 km	176	16
1-5 km daleko	263	24
5-25 km daleko	257	24
25-100 km daleko	131	12
Více než 100 km daleko	87	8
Celkem	1083	100 %
Kontakt s (nejčastěji kontaktovaným) dítětem		
Denně/ve stejné domácnosti	390	36
Několikrát týdně	343	32
Zhruba jednou týdně	196	18
Zhruba jednou za dva týdny	65	6
Zhruba jednou za měsíc	51	5
Méně často	31	3
Nikdy	7	1
Celkem	1083	101 %
Hlídní vnučat (od dítěte, kterému je hlídá nejčastěji)		
Téměř denně	98	9
Téměř každý týden	224	21
Téměř každý měsíc	147	14
Méně často	119	11
Nikdy	464	44
Celkem	1052	99 %

Pozn.: Pokud je celkové N menší než 1083, je to kvůli vyloučení pozorování s chybějící hodnotou dané proměnné. Součet 100 +/- 1 % je dán zaokrouhlováním na celá čísla.

Zdroj: SHARE [Börsch-Supan et al. 2008, 2013], vlastní výpočty.

16 % respondentů žije dokonce ve stejném domě nebo ve stejné domácnosti jako dítě s vnučaty. Vzdálenost do 25 kilometrů považujeme za dostatečně krátkou, aby mohli být respondenti v častém fyzickém kontaktu s rodinou dítěte a případně mohli intenzivně pomáhat s péčí o vnučata. Proto v další analýze rozlišujeme pouze dvě kategorie vzdálenosti: do 25 km a více než 25 km.

Proměnná „Kontakt s dítětem“ obsahuje respondentovu odpověď na otázku, jak často měl on nebo manžel/ka či partner/ka v posledních 12 měsících kontakt s daným dítětem. Za kontakt je považováno jak osobní setkání, tak např. telefonický rozhovor nebo dopis. Míra kontaktu tedy není omezena fyzickou vzdáleností. Z tabulky 2 je zřejmé, že naprostá většina (86 %) prarodičů je v kontaktu se svým dítětem, od něhož má malá vnučata, alespoň jednou týdně. Zhruba dvě pětiny z nich (a 36 % z celkového vzorku) je v kontaktu s dítětem dokonce denně. Pouze kolem 4 % prarodičů je s rodiči svých malých vnučat v kontaktu méně než jednou za měsíc. Pro zjednodušení rozlišujeme v další analýze míru kontaktů pouze na dvě kategorie: nejméně jednou týdně a méně často.

Konečně hlavním indikátorem zapojení prarodiče do péče o vnučata je odpověď na otázku, jak často v uplynulých 12

Tabulka 3: Sociodemografické charakteristiky respondentů

	Absolutní četnost	Relativní četnost
Pohlaví		
Žena	607	56
Muž	476	44
Celkem	1083	100 %
Věk		
do 50 let	24	2
50-59	503	47
60-69	458	42
70 a více	98	9
	1083	100 %
Partnerská situace		
Žije s manželem/kou	819	76
Má partnera (bez ohledu na společné soužití)	87	8
Žije bez partnera/ky	177	16
	1083	100 %
Vzdělání		
Základní (včetně nedokončeného)	152	14
Střední bez maturity	397	37
Střední s maturitou	382	35
Vysokoškolské	99	9
Jiné	51	5
	1081	100 %
Ekonomická aktivita		
Pracuje 20 a více hodin týdně	409	39
Pracuje méně než 20 hodin týdně	27	3
Nepracuje	596	56
Nepracuje ze zdravotních důvodů (invalidní důchod)	29	3
	1061	101 %

Pozn.: Pokud je celkové N menší než 1083, je to kvůli vyloučení pozorování s chybějící hodnotou dané proměnné. Součet 100 +/- 1 % je dán zaokrouhlováním na celá čísla.

Zdroj: SHARE [Börsch-Supan et al. 2008, 2013], vlastní výpočty.

měsících respondent hlídal svá vnučata bez přítomnosti jejich rodičů. Tabulka 2 ukazuje, že necelá polovina (44 %) respondentů tímto způsobem o vnučata vůbec nepečovala. Nejvíce pečujících prarodičů (necelé dvě pětiny z nich, tj. 21 % z celkového počtu respondentů) pomáhá s péčí o děti téměř každý týden. Dalších 9 % všech prarodičů pečuje o vnučata dokonce téměř denně. Téměř každý měsíc nebo méně často se péčí o vnučata věnuje zhruba 25 % všech prarodičů (tj. necelá polovina těch, kteří vůbec někdy pečují). Pro zjednodušení můžeme míru zapojení do péče o vnučata rozdělit na dvě přibližně stejně velké kategorie: intenzivní péče (téměř každý den nebo téměř každý týden) a občasná péče (méně často). Třetí a největší kategorií je absence samostatného hlídání vnučat.

Kromě popisu míry zapojení prarodičů do péče o vnučata obecně zkoumáme, jestli existují rozdíly v typu prarodičovství podle pohlaví, věku, partnerské situace, nejvyššího dosaženého vzdělání a ekonomické aktivity prarodičů. Rozdělení respondentů podle těchto charakteristik je uvedeno v tabulce 3.

Tabulka 3 ukazuje, že v datovém souboru je 56 % žen. Z hlediska věku tvoří největší část prarodičů padesátníci (46 %) a šedesátníci (42 %). Pouze 9 % respondentů je 70 nebo více let. Více než tři čtvrtiny jich žijí v manželství. Druhou nejpočetnější skupinou podle rodinného stavu jsou osoby žijící bez partnera/ky (16 %) a pouze 8 % má nesezdaného partnera nebo partnerku. Do poslední jmenované kategorie řadíme jak nesezdaná soužití, tak i vztahy s odděleným bydlením. Vzhledem k tomu, že v kohortách současných prarodičů bylo manželství téměř univerzální životní zkušeností, můžeme tyto nesezdané vztahy interpretovat jako po-manželské. Je pravděpodobné, že děti, od kterých mají vnučata, nejsou jejich společnými dětmi. Později uvidíme, že se to může promítat do jejich prarodičovské role. Podle nejvyššího dosaženého vzdělání mezi respondenty převažují vyučení (37 %) a středoškoláci (35 %). Dalších 14 % má pouze základní vzdělání. Nejméně je vysokoškoláků (9 %) a těch, kteří uvedli jiné vzdělání (5 %). Poslední sledovanou charakteristikou je ekonomická aktivita. Nesledujeme, jestli je respondent formálně starobním důchodcem, ale počet hodin odpracovaných za týden. Téměř 60 % prarodičů od malých vnučat nemá výdělečné zaměstnání (kategorie nepracujících a invalidních důchodců). Druhou nejpočetnější skupinu, téměř dvě pětiny, tvoří ti, kteří odpracují více než 20 hodin týdně. Zbývající pouhá necelá 3 % pracují na malý úvazek do 20 hodin týdně.

Kvalitativní data a metoda analýzy

Druhá část naší analýzy podob prarodičovství v ČR, která probíhala paralelně s analýzou kvantitativních dat, se soustředila především na kontext vyjednávání o zapojení prarodičů. Vychází z hloubkových rozhovorů s 18 matkami a 12 babičkami dětí do deseti let. Analýza těchto rozhovorů slouží k dokreslení faktorů, které mohou vstupovat do rozhodování o zapojení prarodičů, a zároveň pro identifikaci různých typů prarodičovské role v české společnosti. Matrilinéární charakter mezigenerační pomoci v českých rodinách identifikovaný předchozími empirickými výzkumy [např. Možný, Přidalová, Bánovcová 2003; Veselá 2002] a zároveň vyšší intenzita zapojení babiček v porovnání s dědečky, na kterou poukazovaly předchozí studie [např. Höhne et al. 2010] i naše vlastní kvantitativní analýza (detailněji viz níže), nás vedly k zájmu především o ženské členky rodiny. Tyto předchozí výzkumy totiž naznačují, že jsou to právě ženy, které se nejvýrazněji podílí na organizaci péče v rodinách, a zároveň že aktivita prarodičovství je ve vyšší míře asociována právě s babičkami.

Dotazované ženy byly vybírány tak, aby reprezentovaly různé partnerské a životní situace. Naším cílem bylo zachytit především heterogenní vzorců zapojení babiček a různé faktory, které do tohoto procesu mohou vstupovat. Mezi dotazovanými ženami byly matky, které byly v době rozhovoru vdané (8), rozvedené (4), žijící v kohabitaci (5) i matka samoživitelka.⁵ Z dotazovaných babiček bylo 5 již v důchodu, 7 z nich stále pracovalo.⁶ Dotazované ženy se lišily věkem, nejvyšším dosaženým vzděláním i místem bydliště. Rozhovory trvaly v prů-

měru 40 minut a zaměřovaly se na organizaci péče o malé děti v rodině, vztahy mezi jednotlivými generacemi a představy o náplni role (pra)rodiče. Rozhovory byly se souhlasem participantek nahrávány a doslovně přepisovány. Analýza se řídila principy tematické analýzy [Ezzy 2002] a soustředila se především na různé podoby zapojení prarodičů a kontextuální faktory, které ho ovlivňují.

Typologie prarodičovské péče o vnučata

Výsledky kvantitativní analýzy jsou prezentovány ve dvou kapitolách. V této se zaměřujeme na bližší charakterizování prarodičovské péče o vnučata s ohledem na vzdálenost bydliště a četnost kontaktů s jejich rodiči. Na základě těchto ukazatelů vytváříme typologii „druhů“ prarodičovství. Jak již bylo vysvětleno výše, jeden respondent mohl vypovídat o vztahu k několika svým dětem a jejich potomkům. Většina z nich (téměř 70 %) ale měla vnučata ve věku do 10 let pouze od jednoho svého dítěte. Naprostá většina z těch, kteří se o vnučata starají bez přítomnosti jejich rodičů, pak poskytuje tuto formu pomoci pouze jednomu dítěti. Pouze 9 % respondentů uvedlo, že pomáhá s péčí o děti dvěma nebo více svým dětem.

Ne všichni prarodiče mají stejnou možnost starat se o svá vnučata (resp. o vnučata od všech svých dětí). Zejména fyzická vzdálenost jejich bydliště od bydliště dětí a kvalita vztahu s nimi může pečovatelskou aktivitu ovlivnit. Kvalitu vztahu můžeme přiblížit pomocí četnosti kontaktů s dětmi. Tabulka 4 ukazuje, jak se prarodiče zapojují do péče o vnučata podle četnosti kontaktů mezi prarodičem a rodičem vnučete. Respondenti s častým kontaktem se svými dětmi (tj. nejméně jednou týdně) jsou dále rozděleni podle vzájemné vzdálenosti bydlišť. U prarodičů s omezenými kontakty vzdálenost rozlišována není. Je pozoruhodné, že mezi respondenty, kteří mají se svými dětmi časté kontakty, fyzická vzdálenost výrazně neovlivňuje ochotu starat se o vnučata. V obou případech se zhruba polovina z nich někdy postará o vnučata bez přítomnosti jejich rodičů. Vzdálenost ale výrazně ovlivňuje četnost této péče. Více než třetina (35 %) prarodičů, kteří bydlí blízko svých dětí a jsou s nimi často v kontaktu, se stará o vnučata s denní či týdenní pravidelností. Naproti tomu z těch, kteří jsou sice s dětmi v častém kontaktu, ale mají vzdálenější bydliště, takto intenzivně pečují o vnučata pouze necelých 11 %. Zbýlých 37 % (což je 77 % z těch, kteří alespoň někdy pečují) pohlídá vnučata pouze občas (jednou za měsíc nebo méně často). Pokud jsou vztahy s dětmi méně intenzivní a respondent je se svým dítětem v kontaktu pouze jednou za měsíc nebo méně často, je logické, že se na péči o vnučata příliš nepodílí. Celých 72 % z těchto prarodičů se o vnučata nikdy samostatně nestará. Čtvrtina z nich hlídá vnučata občas. V datech se vyskytlo také několik případů (celkem pět, tj. 2 % respondentů v této kategorii), kdy prarodič, který nemá častý kontakt s rodičem vnučete, se o toto vnuče stará často. To je pravděpodobně výsledkem situace, kdy rodič s dotyčným vnučetem nežije a v péči ho má někdo jiný (včetně možnosti, že vnuče vychovává sám prarodič). I v ostatních kategoriích se zřejmě vyskytuje několik případů, kdy rodič nežije se svým dítětem, to ale nelze z dostupných dat zjistit. V každém případě je zkrácení vyplývající z této nepřesnosti zřejmě velmi malé.

Tabulka 4: Péče o vnoučata podle vzdálenosti od bydliště dítěte a četnosti kontaktu s dítětem

Jak často pečuje o vnoučata	Častý kontakt, bydliště do 25 km	Častý kontakt, bydliště nad 25 km	Řídký kontakt, jakákoli vzdálenost
Téměř každý týden nebo častěji	35	11	2
Méně často	20	37	27
Nikdy	45	52	72
Celkem	100 %	100 %	101 %
N	936	207	267

Pozn.: Jeden respondent může být započten vícekrát, pokud má více dětí s malými dětmi.
Zdroj: SHARE [Börsch-Supan et al. 2008, 2013], vlastní výpočty.

Na základě výše uvedeného můžeme vytvořit typologii zapojení prarodičů do péče o vnoučata, která přihlíží k prostorovým omezením a frekvenci kontaktů mezi prarodičem a rodinou vnoučete. Rozložení prarodičů v těchto kategoriích ukazuje tabulka 5. Kolem odhadnutých relativních četností vymezujeme intervaly spolehlivosti (IS), které udávají, v jakém rozmezí se s 95% pravděpodobností nachází skutečná hodnota této proměnné v české populaci. Prvním typem jsou intenzivní pečovatelé. Bez ohledu na to, jak daleko od vnoučat bydlí, je jejich motivace starat se o ně zřejmě natolik velká, že si najdou způsob, jak péči realizovat s denní či týdenní pravidelností. Kolem 30 % (95% IS 28-33 %) prarodičů takto intenzivně pečují o vnoučata od některého ze svých dětí. Druhou kategorií tvoří prarodiče, kteří žijí v blízkosti svých vnoučat a teoreticky by o ně mohli intenzivně pečovat, ale z nějakého důvodu se do péče zapojují jen občas. Důvodů pro méně časté zapojení do péče o vnoučata může být celá řada, např. zdravotní stav prarodičů, jejich pracovní nebo jiná aktivita, nevyhledávání pomoci ze strany rodičů vnoučat apod. (viz také následující kapitola věnující se kontextu vyjednávání o zapojení prarodičů). Prarodičů, kteří vystupují v této roli, je zhruba jedna pětina (95% IS 17-22 %). Třetí kategorií jsou občasné pečující prarodiče, kterým v častější péči o vnoučata brání (kromě jiných možných důvodů) fyzická vzdálenost. Takto naplňuje svou prarodičovskou roli asi desetina respondentů (95% IS 8-12 %).

Zbývající dvě kategorie zahrnují prarodiče, kteří se samostatně péči o vnoučata nevěnují. Ti se dají rozdělit podle toho, jestli s dítětem, od kterého mají malá vnoučata, udržují častý kontakt (bez ohledu na vzdálenost bydliště dětí). Nepečující, ale přítomní prarodiče jsou ti, kteří se sice o vnoučata nikdy nestarají bez přítomnosti jejich rodičů, ale udržují se svým dítětem častý kontakt (alespoň jednou týdně). Jsou tedy v rodině svých vnoučat buď fyzicky, nebo alespoň symbolicky přítomni. Takto přistupuje k (některým) svým vnoučatům zhruba 41 % prarodičů (95% IS 38-44 %). Zbylá necelá pětina (95% IS 15-20 %) prarodičů se do péče o vnoučata také samostatně nezapojuje, ale navíc ani není v častém kontaktu s jejich rodiči. V životě rodiny vnoučat tedy tyto prarodiče zřejmě hrají spíše okrajovou roli.

Vliv sociodemografických charakteristik na zapojení do prarodičovství

Ve druhé kapitole představující výsledky kvantitativní analýzy pracujeme s výše vymezenou typologií a sledujeme, jestli se tendence k jednotlivým způsobům naplňování prarodičovské role liší podle sociodemografických charakteristik respondentů. Zaměřujeme se na jejich pohlaví, věk, partnerské uspořádání, nejvyšší dosažené vzdělání a ekonomickou aktivitu. Kromě uvedených proměnných může četnost péče o vnoučata ovlivňovat ještě řada dalších charakteristik prarodičů, jejich

Tabulka 5: Typologie prarodičů

	Absolutní četnost	Relativní četnost (95% IS)
Intenzivně pečující	322	31 (27,8; 33,4)
Občasné pečující - zblízka	204	19 (17,0; 21,8)
Občasné pečující - zdaleka	104	10 (8,1; 11,7)
Nepečující, ale přítomní	432	41 (38,1; 44,0)
Nepečující, (téměř) nepřítomní	185	18 (15,3; 19,9)
N	1052	

Pozn.: Intenzivní péče znamená „téměř každý den“ nebo „téměř každý týden“; občasná péče znamená méně často. Součet četností nedává 100 %, protože jeden respondent může být zastoupen ve více typech.
Zdroj: SHARE [Börsch-Supan et al. 2008, 2013], vlastní výpočty.

Tabulka 6: Relativní distribuce (s 95% IS) typu prarodičovství podle pohlaví

	Žena	Muž
Intenzivně pečující	37 (33,0; 40,9)	23 (18,7; 26,3)
Občasné pečující -zblízka	22 (19,0; 25,7)	16 (12,3; 18,9)
Občasné pečující - zdaleka	12 (9,6; 14,9)	7 (4,6; 9,3)
Nepečující, ale přítomní	33 (29,2; 36,9)	51 (46,7; 55,9)
Nepečující, (téměř) nepřítomní	15 (12,2; 18,0)	21 (17,1; 24,5)
N	590	462

Pozn.: Intenzivní péče znamená „téměř každý den“ nebo „téměř každý týden“; občasná péče znamená méně často. Součet četností nedává 100 %, protože jeden respondent může být zastoupen ve více typech.
Zdroj: SHARE [Börsch-Supan et al. 2008, 2013], vlastní výpočty.

Tabulka 7: Relativní distribuce (s 95% IS) typu prarodičovství podle věku

	59 méně	60-69	70 a více
Intenzivně pečující	34 (29,7; 38,0)	29 (25,0; 33,5)	20 (11,7; 27,9)
Občasné pečující -zblízka	20 (16,8; 23,9)	20 (16,5; 24,0)	10 (4,2; 16,6)
Občasné pečující - zdaleka	11 (7,9; 13,2)	9 (6,5; 11,9)	9 (3,4; 15,3)
Nepečující, ale přítomní	41 (36,8; 45,4)	40 (35,7; 44,8)	45 (34,7; 54,9)
Nepečující, (téměř) nepřítomní	14 (11,1; 17,1)	20 (16,3; 23,7)	25 (16,2; 33,8)
N	511	445	96

Pozn.: Intenzivní péče znamená „téměř každý den“ nebo „téměř každý týden“; občasná péče znamená méně často. Součet četností nedává 100 %, protože jeden respondent může být zastoupen ve více typech.
Zdroj: SHARE [Börsch-Supan et al. 2008, 2013], vlastní výpočty.

děti (např. rodinné uspořádání, pracovní vytížení) a vnoučat (např. věk). V omezeném prostoru, který zde máme, se ale zaměřujeme pouze na základní sociodemografické charakteristiky samotných prarodičů, abychom prozkoumali, jestli tyto faktory, které strukturují řadu oblastí života, ovlivňují také vzorce prarodičovské péče o vnoučata.

Tabulka 6 ukazuje výrazné genderové rozdíly v hlídání malých vnoučat, především v zapojení do intenzivní péče. Tě se věnuje zhruba 37 % (95% IS 33-41 %) babiček, ale jen kolem 23 % (95% IS 19-26 %) dědečků. Interval spolehlivosti vymezené kolem odhadnutých četností se nepřekrývají, což potvrzuje statistickou významnost tohoto rozdílu na 95% hladině spolehlivosti. Statisticky významně větší podíl žen než mužů spadá i do dvou kategorií s občasně poskytovanou péčí. Babičky a dědečkové se naopak výrazně neliší v četnosti situace, kdy některým svým dětem nejenže nepomáhají s péčí o malé děti, ale ani spolu nejsou v častějším kontaktu. Mezi muži v našem vzorku jich je o 6 procentních bodů více než mezi ženami, tento rozdíl však není statisticky významný.

V tabulce 7 vidíme, že typy prarodičovské role jsou různé časté v různých věkových skupinách prarodičů. Do intenzivní péče o vnoučata se zapojují především mladší ročníky. V nejmladší kategorii do 60 let jich vnoučata často hlídá přibližně

třetina (95% IS 30-38 %), zatímco mezi sedmdesátníky a staršími je takovýchto pečovateli jen kolem jedné pětiny (95% IS 12-28 %). Nejstarší senioři také méně často vystupují v roli blízko bydlicích prarodičů, kteří vnoučata pohlídají občas.⁷

Tabulka 8 naznačuje, že senioři s nesezdanými partnery (tj. ti, kteří pravděpodobně mají po-manželský vztah) se svým pojetím prarodičovské role liší od těch, kteří žijí v manželství nebo mimo partnerský vztah. Takovýchto prarodičů je ale poměrně málo (v našem vzorku jich je pouze 80), a proto jsou intervaly spolehlivosti kolem odhadnutých četností velmi široké. Kdybychom se měli řídit pouze statistickou významností, tak na hladině spolehlivosti 95 % usoudíme, že rodinná situace neovlivňuje typ prarodičovství. Rozdíly v bodových odhadech jsou však velké a považujeme je za věcně důležité. Mezi prarodiči s novými partnery je totiž méně intenzivně pečujících – pouze kolem jedné pětiny (95% IS 11-29 %) oproti zhruba 30 % u manželů a samostatně žijících (95% IS 29-35 % pro manžele a 23-36 % pro samostatně žijící). Přibližně polovina (95% IS 43-65 %) prarodičů s nesezdanými partnery sice je v kontaktu s dětmi, ale vnoučata nehlídá. Mezi těmi bez partnera jich je pouze kolem 36 % (95% IS 29-43 %).⁸

Vzdělání se naopak nezdá být důležitým faktorem, který by ovlivňoval typ prarodičovské role. Tabulka 9 ukazuje, že v péči

Tabulka 8: Relativní distribuce (s 95% IS) typu prarodičovství podle partnerské situace

	Žije s manželem/kou	Má partnera (bez ohledu na společné soužití)	Žije bez partnera/ky
Intenzivně pečující	32 (28,7; 35,2)	20 (11,0; 29,0)	30 (22,7; 36,4)
Občasné pečující -zblízka	18 (15,2; 20,5)	20 (11,0; 29,0)	26 (19,6; 32,7)
Občasné pečující - zdaleka	10 (8,1; 12,3)	6 (0,8; 11,7)	10 (5,7; 14,7)
Nepečující, ale přítomní	41 (37,5; 44,4)	54 (42,6; 64,9)	36 (28,6; 42,9)
Nepečující, (téměř) nepřítomní	18 (15,2; 20,5)	20 (11,0; 29,0)	15 (10,0; 20,7)
N	796	80	176

Pozn.: Intenzivní péče znamená „téměř každý den“ nebo „téměř každý týden“; občasná péče znamená méně často. Součet četností nedává 100 %, protože jeden respondent může být zastoupen ve více typech.
Zdroj: SHARE [Börsch-Supan et al. 2008, 2013], vlastní výpočty.

Tabulka 9: Relativní distribuce (s 95% IS) typu prarodičovství podle vzdělání

	Základní	Střední bez maturity	Střední s maturitou	Vysokoškolské
Intenzivně pečující	32 (24,3; 39,6)	28 (23,3; 32,2)	31 (26,3; 35,7)	34 (24,0; 43,4)
Občasně pečující -zblízka	18 (12,0; 24,7)	20 (16,1; 24,0)	21 (17,1; 25,5)	14 (6,6; 20,7)
Občasně pečující - zdaleka	11 (5,8; 16,0)	9 (5,7; 11,3)	12 (8,6; 15,2)	11 (4,2; 16,8)
Nepečující, ale přítomní	46 (38,1; 54,4)	44 (39,3; 49,2)	39 (33,8; 43,8)	32 (22,1; 41,1)
Nepečující, (téměř) nepřítomní	15 (9,1; 20,8)	17 (12,8; 20,2)	18 (13,6; 21,4)	22 (13,6; 30,6)
N	147	389	371	95

Pozn.: Intenzivní péče znamená „téměř každý den“ nebo „téměř každý týden“; občasná péče znamená méně často. Součet četností nedává 100 %, protože jeden respondent může být zastoupen ve více typech.
Zdroj: SHARE [Börsch-Supan et al. 2008, 2013], vlastní výpočty.

o vnučata se jednotlivé vzdělanostní kategorie prarodičů příliš neliší. Bodové odhady výskytu tří typů prarodičovství, které zahrnují samostatné hlídání vnučat, se liší pouze o několik málo procentních bodů a všechny intervaly spolehlivosti se překrývají. Zdá se, že s rostoucím nejvyšším dosaženým vzděláním klesá podíl nepečujících, ale přítomných seniorů, a naopak roste podíl (téměř) nepřítomných. Tyto rozdíly ale opět nejsou statisticky významné.

Ani ekonomická aktivita se nezdá být určující pro to, jaký typ prarodičovské role respondenti zastávají. Tabulka 10 srovnává ty, kteří pracují nejméně 20 hodin týdně s nepracujícími. Kategorii pracujících na krátký úvazek do 20 hodin týdně jsme vyloučili, protože obsahuje pouze 26 respondentů. Podíly pracujících a nepracujících seniorů přiřazených k jednotlivým typům prarodičovství se liší jen o jednotky procentních bodů. Pracovní aktivita může limitovat každodenní poskytování péče, ale naše kategorie intenzivně pečujících zahrnuje i ty, kteří pečují s týdenní pravidelností. Pokud tedy například někdo hlídá vnučata téměř každý víkend mimo svou pracovní dobu, tak bude stále intenzivně pečující.

Typologie prarodičovství načrtnutá v této části jej představuje především skrze indikátory četnosti kontaktů s vnučaty a jejich rodinami. Velice málo ale vypovídá o samotném

charakteru a okolnostech péče, kterou jednotliví prarodiče poskytují. V následující části se proto zaměřujeme na typologii prarodičovství založenou na výpovědích samotných matek a babiček. Tato typologie se vztahuje především ke způsobům, jakými formulují, co má být podstatou péče poskytované prarodiči a kdy a za jakých okolností má/může být poskytována. Jak se pokusíme ukázat v následující části, tyto představy výrazně determinují výslednou podobu zapojení prarodičů do péče.

Faktory vstupující do procesu zapojování babiček do péče

Na základě výpovědí matek a babiček můžeme identifikovat tři základní osy, které strukturují roli babiček v rodině a to, za jakých okolností a jak je jejich pomoc využívána. Jedná se 1. o charakter péče (čili jakou podobu a náplň má péče, kterou babičky poskytují), 2. směr „poptávky“ po péči (tj. kdo iniciuje konkrétní zapojení prarodičů), 3. význam zapojení prarodičů pro běžný chod rodiny (jakou roli hrají babičky v procesu harmonizace pracovního a rodinného života v rodině matek). Průsečík těchto os pak vytváří výslednou pozici babiček v rodině. Jedná se samozřejmě o ideálně typické rozlišení a jednotlivci

Tabulka 10: Relativní distribuce (s 95% IS) typu prarodičovství podle ekonomické aktivity

	Pracuje 20 a více hodin týdně	Nepracuje (včetně invalidního důchodu)
Intenzivně pečující	29 (24,5; 33,5)	32 (27,8; 35,2)
Občasně pečující -zblízka	20 (16,0; 23,9)	19 (16,3; 22,6)
Občasně pečující - zdaleka	11 (7,8; 13,9)	9 (6,8; 11,4)
Nepečující, ale přítomní	43 (38,5; 48,3)	39 (35,3; 43,0)
Nepečující, (téměř) nepřítomní	14 (10,7; 17,6)	20 (17,0; 23,4)
N	396	613

Pozn.: Intenzivní péče znamená „téměř každý den“ nebo „téměř každý týden“; občasná péče znamená méně často. Součet četností nedává 100 %, protože jeden respondent může být zastoupen ve více typech.
Zdroj: SHARE [Börsch-Supan et al. 2008, 2013], vlastní výpočty.

se mohou v různých životních obdobích umisťovat na různých pozicích ve vztahu k jednotlivým pólům. Rozlišení těchto os nám pomáhá především pochopit, jaké faktory vstupují do procesu zapojování babiček do péče. Průsečík jednotlivých os také dává vzniknout specifickým vzorcům péče, kde intenzita zapojení představuje pouze dílčí dimenzi. S ohledem na výše zmíněné osy zapojení prarodičů pak můžeme mapovat rovněž různé „typy“ prarodičovství.

Jednotlivé ideální typy zapojení babiček do péče tedy můžeme rozdělit pomocí tří základních dimenzí. První významnou dimenzi představuje charakter poskytované péče. Výpovědi našich participantek dokládají existenci různých kulturních scénářů prarodičovství [Uhlenberg 2005]. Jednotlivé typy zapojení prarodičů do péče se tak liší nejen v míře intenzity, ale rovněž s ohledem na typ pomoci a roli, kterou babičky ve vztahu k vnoučatům zastávají. V případě poskytované péče můžeme rozlišit dva ideálně-typické póly, z nichž první směřuje k důrazu na spíše instrumentální pomoc, kdy babičky kopírují péči poskytovanou matkou/otcem, a stávají se tak v podstatě stejným „typem“ pečovatele jako rodiče. V případě druhého pólu naopak participantky zdůrazňovaly rozdílnost „scénáře“ role prarodiče. Charakter péče poskytované babičkami byl popisován jako z principu odlišný od péče poskytované rodiči. Důraz na instrumentální pomoc (čili především zabezpečení základních potřeb dítěte) byl nahrazen důrazem na zprostředkování zážitků a nabídnutí specifického typu péče, jejímž cílem nemá být nahrazovat či kopírovat typ péče poskytované rodiči.

Druhou významnou dimenzi strukturující zapojení prarodičů představoval směr „poptávky“ po péči. Otázka toho, kdo iniciuje zapojení prarodičů, vystupovala jako jeden z nejvýznamnějších faktorů ovlivňujících intenzitu i charakter péče poskytované babičkami. Jednotlivé typy zapojení prarodičů tak byly do výrazné míry strukturované s ohledem na to, zda je zapojení do péče o vnoučata „poptáváno“ ze strany rodičů, či zda je zapojení babiček výsledkem jejich vlastní iniciativy. Směr „poptávky“ po péči zároveň výrazně ovlivňuje intenzitu zapojení a determinuje situace, za níž k němu dochází.

Poslední dimenzi vymezující jednotlivé typy zapojení prarodičů představuje význam pomoci prarodičů pro běžný chod rodiny. Jinými slovy můžeme rozlišit různé typy prarodičovství s ohledem na roli, kterou zapojení babiček hraje v životě různých členů rodiny. V rámci naší typologie rozeznáváme takové typy zapojení, kdy se péče poskytovaná babičkami stává klíčovou pro harmonizaci rodinného a pracovního života prostřední generace (především co se týče možnosti návratu matek na trh práce). Samotná péče spojená s rolí babičky ale nemusí nutně směřovat pouze k vnoučatům. Podobně intenzivní zapojení babiček do péče jsme našli i v případě malých vnoučat, jejichž matka byla stále na rodičovské dovolené. Každodenní přítomnost babičky v domácnosti matky nebyla v tomto případě klíčová pro zajištění péče o vnoučata, ale hrála výraznou roli ve vztahu k psychické pohodě rodiny. Během našeho výzkumu jsme se setkali s několika případy, kdy babičky pravidelně docházely za mladými matkami a pomáhaly jim s organizací běžného chodu domácnosti. Jejich primárním úkolem nebylo poskytovat péči vnoučatům, stávaly se spíše společnicemi svých dcer/snach, které často hovořily o pocitech samoty a izolace. Paní Judita (syn 2 měsíce) tak například na otázku, jak moc je pro ni pomoc babiček důležitá při

zvládnání péče o svého syna odpověděla: „No, abych zvládla péči o Vašíka, tak moc ne, ale abych zvládla svůj ostatní život, tak stoprocentně.“

Prolínání těchto jednotlivých dimenzí péče dává vzniknout konkrétním typům zapojení babiček v rodině. Zároveň se významně podílí na výsledné intenzitě a frekvenci poskytované péče mapovaných v rámci kvantitativní typologie. V následující kapitole představíme typologii zapojení babiček v českých rodinách na základě výpovědi samotných matek a babiček.

Typologie vzorců prarodičovství – perspektiva matek a babiček

Nejintenzivnější formu zapojení babiček do péče o vnoučata jsme nazvali „**babička jako zaměstnání**“. Tento typ zapojení by v rámci kvantifikace četnosti kontaktů spadal do kategorie intenzivních pečovatelů. Babičky v těchto případech tráví s dětmi několik hodin týdně bez přítomnosti rodičů či v případě velmi malých dětí v přítomnosti matky. Často se jedná o každodenní kontakt, který do výrazné míry supluje přítomnost rodičů či služeb zařízení péče o předškolní děti. Babičky se tímto typem pečovatelek stávají především v momentech návratu matek na trh práce a jejich pomoc byla popisována jako klíčová pro harmonizaci práce a péče v mladých rodinách. Babičky svou péči často vyplňovaly čas mezi návratem rodičů ze zaměstnání a provozní dobou škol či školek jako například u paní Lyvie:

„Denně je vyzvedávám ze školy, denně u mě čekají do té doby, než dcera přijde z práce, protože dělá do čtyř, takže do té doby jsou u mě, no soboty, neděle, to mají střídavě, jednou u táty, jednou u mámy, takže já mám volno, když jsou u táty. A když jsou u ní, tak zase jsou u mě, protože ona dohání, co nestíhá, a taky chce trochu žít. Chce si někam vyrazit s kamarádkami nebo s nějakými kamarády, což já jí zase umožňuji, protože jako když denně přijde z práce v půl páté a teď celý barák, celá domácnost, všechno na ní, tak aby alespoň v sobotu si někam vyrazila. Takže denně, denně, furt. A v létě celá dovolená s dětmi.“

(paní Lyvie, babička, 2 vnoučata 11 a 7 let)

V jiných případech se babičky dokonce stávaly celodenními pečovatelkami ve dnech, kdy matky chodily do zaměstnání jako v případě paní Milady, jejíž děti navštěvovaly školku pouze čtyři hodiny denně a zbytek dne trávily s babičkou. Tento typ zapojení byl charakteristický poskytováním instrumentální pomoci, kdy babičky v době nepřítomnosti rodičů zajišťovaly běžnou každodenní péči o děti. Jejich pomoc byla vnímána spíše jako spontánně nabízená a často přijímaná s jistou samozřejmostí. Tento typ péče babiček byl v našem výzkumu poměrně častou strategií a týkal se především rodin, kde děti již začaly navštěvovat školu či zařízení péče o předškolní děti. Frekvence tohoto typu zapojení naznačuje přetrvávání normy celoživotní rodičovské role zahrnující i pomoc s péčí o vnoučata identifikované v předchozích výzkumech [Sýkorová 2007; Možný, Přidalová, Bánovcová 2003; Petrová Kafková 2010]. Zároveň ukazuje na význam pomoci babiček při harmonizaci rodinného a pracovního života (především) v případě matek. Jak poznamenává Hašková, Maříková a Uhde [2009], péče poskytovaná babičkami byla historicky jedním

z nejdůležitějších faktorů umožňujících matkám návrat na trh práce po rodičovské dovolené. Tento „kontrakt“ mezi generacemi byl dále prohlubován po roce 1989 strmým poklesem počtu míst v zařízeních péče o předškolní děti [ibid.]. Jsme tak svědky fungování jisté „generační smlouvy“ mezi ženami, kdy se pomoc babiček v poměrně výrazné míře stává (veřejně nepojmenovanou, ale přesto očekávanou) podmínkou úspěšného návratu mladých žen na trh práce.

Do kategorie intenzivních pečovatелů můžeme zařadit i typ zapojení, který jsme označili jako „**babička na telefonu**“. V tomto případě babičky trávily čas s vnoučaty nepravidelně několikrát za měsíc často až několik hodin bez přítomnosti rodičů. Oproti předchozímu typu se ale jednalo o narázovou pomoc, což se promítalo i do charakteru poskytované péče. Participantky v těchto případech hovořily spíše o možnosti zajistit přítomnost dospělé osoby. Tato forma pomoci byla charakterizována jako vždy dostupná a neplánovaná. Například paní Mírka popisovala toto uspořádání následujícím způsobem:

Že to bylo prostě tak, jako jak bylo potřeba, ale nějak dopředu jsme to neplánovali. Nebo když potom jsem se nemohla uvolnit z práce, když byly děti nemocné, nebo mamka měla třeba odpolední, tak mi je pohlídala dopoledne. Jako nějak jsme to neplánovali. Bylo to podle potřeby, zvednout telefon a domluvit se.

(paní Mírka, matka, 3 děti, nejmladší ve věku 3 roky)

Jak je vidět i z předchozí citace, jsou to především matky, které v tomto případě „poptávají“ pomoc (tj. slovy paní Mirky „zvednou telefon“). Tento typ zapojení babiček ale podobně jako v prvním případě reflektuje silnou míru solidarity starší generace vůči mladší. Pomoc babiček byla těmito participantkami popisována jako očekávaná, snadno dostupná a ze strany babiček vítaná. Ačkoliv se nestávala klíčovou pro harmonizaci práce a péče v rodině rodičů jako tomu bylo v předchozím případě, významně přispívala k řešení často obtížných situací spojených s nároky pracovního života (zvláště v případě nemocí dětí) i samotné péče. Často například umožňovala rodičům (a především matkám) pěstovat vlastní koníčky či styky s přáteli. V tomto ohledu také tato pomoc výrazně přispívala k udržení pohody v rodinách s malými dětmi díky pocitu, že v případě potřeby je vždy možné se na někoho obrátit a že tato pomoc nebude vnímána jako břímě.

Pocit neustálé dostupnosti pomoci a toho, že babičky zapojení samy vítají, ačkoliv faktickým iniciátorem bývají rodiče, odlišoval tento předchozí typ prarodičovství od třetího typu, který jsme nazvali „**babička jako vynucená pomoc**“ a který se objevoval především ve výpovědích matek. Zapojení babiček mělo v těchto případech podobné obrysy (svou intenzitou se často blížilo typu intenzivního pečovatele), odlišoval se ale způsob, jakým byla jednotlivými aktérkami vnímána dostupnost pomoci a jak artikulovaly přítomnost mezigenerační ambivalence. Především matky v těchto případech zdůrazňovaly, že si o pomoc musí samy říkat, a vnímaly ji tak jako méně samozřejmou. I přesto, že babičky v těchto případech mohly trávit čas s dětmi v podobné míře jako v případě typu „babička na telefonu“, popis dostupnosti této pomoci a její dopady na vztahy mezi generacemi byly jednotlivými participantkami popisovány odlišně, jak je vidět i v úryvku z rozhovoru s paní Sylvou:

No tak třeba, moje máma (smích). ta taky mi pohlídá syna, ale vždycky řeší milion věcí okolo, jako babička, že už si to svoje vychovala. (...) Takže vlastně když potřebuji, tak mi pohlídá, nebo já řeknu „hele, já prostě potřebuju dneska hlídat“ a hotovo. Ale sama od sebe mi to nenabídne a sama od sebe nikdy nechce hlídat přes noc, a nestalo se tak ještě v podstatě... Prostě ne. Řekla, že nebude.

(paní Sylva, matka, syn 7 let)

Subjektivní pocit, že pomoc babiček je méně vítaná, se promítal i do definování situací, ve kterých je možné o ni požádat. Matky se k této možnosti uchýlovaly pouze v případech, které se týkaly potřeb celé rodiny (jako byla například návštěva úřadů, lékaře či hlídání v době nemoci) a jen minimálně v situacích, kdy se chtěly například věnovat svým koníčkům či trávit čas samy s přáteli či partnerem. Ačkoliv se tedy oba dva posledně jmenované typy prarodičovství na první pohled svou intenzitou a frekvencí mohly podobat, jejich vnímání jednotlivými aktérkami i způsob vyjednávání o jeho naplnění se lišilo.

Mezi typ prarodičů pečujících o svá vnoučata občas můžeme zařadit čtvrtý typ zapojení, který jsme nazvaly „**babička na zážitky**“. I v tomto případě trávily babičky čas s vnoučaty bez přítomnosti rodičů. Oproti předchozím typům se ale čas trávený s vnoučaty mnohem více soustředil na poskytování zábavy než na obstarání každodenních potřeb dětí. Babičky v těchto případech vystupovaly jako iniciátorky kontaktu. Čas, který s dětmi trávily, se odvíjel spíše od jejich potřeb a plánu, a nevystupovaly tak nutně jako osoby zajišťující hlídání v době, kdy rodiče nemohou. Důraz byl ve výpovědích kladen především na přínos babičky pro pohodu a naplnění volného času dětí než pro možnost harmonizovat osobní a pracovní život rodičů či zajistit přítomnost dospělé osoby v době, kdy nemohu být přítomni, jak ilustruje i úryvek z rozhovoru s paní Vanesou:

A jinak je (babička) fakt milá a taková jako, když jsou s ní, tak začínají skvělý dobrodružství a tak. Že se jim věnuje opravdu naplno. A (přemýšlí) já si z toho dětství úplně jako zas tak moc nepamatuju, ale bylo to tak, že já jsem s babičkou tak nějak byla, ale ona že by se mi nějak věnovala nebo něco, to vůbec ne. Když jsme dělaly nějaké denní činnosti, tak to bylo tak, že já jsem jí stála po boku, a moje máma jde do toho prostě jako naplno. Že se jim věnuje úplně perfektně, veškerý čas strávený s nimi. Že si jí užijí stoprocentně a je tam pro ně. To znamená, že třeba něco uvaří, ale nežehlí a neuklízí do toho a tak. Tak v tom tam je určitě jako rozdíl.

(paní Vanesa, matka, 2 děti 7 a 5 let)

Zbývající dva typy prarodičovství zahrnují situace, kdy se prarodiče samostatně péčí o vnoučata nevěnují a kontakt s dětmi se odehrává téměř výhradně za přítomnosti rodičů. První z těchto typů jsme nazvali „**babička jako návštěva**“. V tomto případě se kontakt s prarodiči omezoval pouze na občasné rodinné návštěvy a prarodiče tak nevystupovali v roli pečovatелů. Důvodem tohoto uspořádání nemusel být nutně zhoršený vztah mezi prarodiči a dětmi/vnoučaty, ale například i prostorová vzdálenost rodin, vyšší věk prarodičů, jejich zhoršený zdravotní stav či prostě to, že děti již odrostly a společnost prarodičů již tolik nevyhledávaly. Poslední typ jsme nazvali „**nepřítomní prarodiče**“. V tomto případě byl kontakt s vnoučaty minimální či žádný. Důvodem byly nejčastěji zhoršené

vztahy v rodině dané například rozvodem rodičů jako v případě paní Josefiny, která popisovala vztah svých dcer a rodiči bývalého partnera: „No a holky ty mají babičku tady, no ale ta, když jsme se rozvedli, tak prostě o ně přestala mít zájem.“

Závěr a diskuze

Tento text usiloval o sestavení základního přehledu míry zapojení prarodičů do péče o malé děti v českých rodinách, o identifikaci klíčových faktorů, které ho ovlivňují, a zároveň o představení typologie prarodičovské role. Analyzovaná kvantitativní i kvalitativní data poukazují na přetrvávající význam mezigenerační pomoci, a to především od babiček. Většina prarodičů žije v geografické blízkosti svých vnoučat (ve vzdálenosti do 25 km) a je s jejich rodinami v kontaktu alespoň jednou týdně. Zhruba polovina všech českých prarodičů alespoň občas vypomáhá s péčí o vnoučata bez ohledu na vzdálenost jejich bydliště. Můžeme tak konstatovat, že poměrně silná míra normativní mezigenerační solidarity identifikovaná v předchozích výzkumech [srov. Možný, Přidalová, Bánovcová 2003; Petrová Kafková 2010] je naplňována i v současné praxi.

Zároveň text poukazuje na heterogenitu vzorců zapojení prarodičů. Ta se týká jak sociodemografických charakteristik pečujících prarodičů, tak způsobů jejich zapojení do péče. Gender představuje jeden z nejvýraznějších determinantů charakteru zapojení. Babičky a dědečkové sice vykazují podobnou míru četnosti kontaktů s vnoučaty, babičky ale výrazně častěji vystupují v roli samostatného pečovatele (tj. tráví čas s vnoučaty bez přítomnosti jejich rodičů). V této souvislosti nacházíme rovněž zajímavé (i když statisticky neprůkazné) rozdíly v péči seniorů s ohledem na jejich rodinnou situaci. Seniori s nesezdanými partnery hlídají méně a častěji vystupují také v roli prarodiče, který/á má sice pravidelný kontakt s vnoučaty, ale netráví s nimi čas v nepřítomnosti jejich rodičů. Starší prarodiče patří mezi ty méně aktivní. Naopak ekonomická aktivita či nejvyšší dosažené vzdělání prarodičů do míry a charakteru zapojení nijak výrazně nezasahují.

Na základě naší analýzy tak můžeme konstatovat, že pro zapojení prarodičů do péče o vnoučata je klíčový především gender prarodičů a kvalita vztahu s rodiči vnoučat. Tyto faktory se stávají důležitějšími determinanty než fyzická vzdálenost jednotlivých generací či další sociodemografické charakteristiky seniorů. V tomto ohledu je tak potřeba vnímat zapojení

prarodičů jako komplexní proces, jehož podobu není možné vystihnout pouze skrze dobře kvantifikovatelné faktory, jako je vzdálenost vnoučat a prarodičů či počet vnoučat, mezi kterými je péče rozdělována. Jak ukazuje analýza výpovědí našich účastnic, mezigenerační solidarita představuje proces neustálého vyjednávání mezi různými aktéry v rodině, v jehož rámci jsou formována očekávání o tom, jaká by měla být role prarodiče ve vztahu k vnoučatům, jaký typ péče by měl/a poskytovat a v jakých situacích. Tato očekávání jsou formována jak samotnými prarodiči, tak rodiči, kteří (především v případě malých dětí) hrají významnou roli zprostředkovatelů kontaktu mezi prarodiči a vnoučaty [srov. např. Chan, Elder 2000].

Mezigenerační vztahy jsou doprovázeny neustálou přítomností ambivalence. Ta vyvěrá ze střetu mezi potřebou udržet si osobní autonomii a imperativy solidarity a loajality, jež jsou součástí vztahu mezi rodinnými příslušníky [Lüscher 2002; Lüscher, Pillemer 1998; Sýkorová 2006]. Analýza rozhovorů s matkami a babičkami poukazuje na existenci různých vzorců zapojení prarodičů. Různý charakter poskytované péče, směr „poptávky“ po péči a různý význam pomoci poskytované starší generací pro běžný chod rodiny dává vzniknout odlišným typům prarodičovské role. Proces neustálého vyjednávání mezi potřebou udržení autonomie jednotlivých členů rodiny a zároveň jejich vzájemné závislosti, která se může snadno stát zdrojem konfliktů, například výrazně zasahuje do definování okolností, za nichž je možné zapojit babičky do péče o vnoučata. Matky například ve svých výpovědích jasně vymezují situace, kdy je možné žádat babičky o pomoc, když se samy nenabídnou. Intenzita zapojení prarodičů je tak jasně ovlivněna těmito kritérii, jež se přímo odvíjí od směru „poptávky“ po péči a jejichž smyslem je balancovat ambivalenci přítomnou v mezigeneračních vztazích. Podobně například charakter poskytované péče přímo determinuje její frekvenci. Vnímání role babičky jako poskytovatelky péče podobné té rodičovské otevírá jiný prostor pro formy zapojení v rodině než situace, kdy je babička chápána jako osoba, která má dětem zprostředkovat především jiný druh zážitku. Prolínání výše zmíněných os tak dává vzniknout konkrétním formám zapojení prarodičů, které se liší svou četností i náplní. Jejich identifikování nám rovněž pomáhá pochopit, na základě jakých faktorů dochází k vyjednávání o zapojení prarodičů, a tak i to, jaké okolnosti přispívají k tomu, že se někteří prarodiče stávají více či méně intenzivními pečovateli o vnoučata.

- Attias-Donfut, Claudine, Jim Ogg, Francois-Charles Wolff. 2008. „Evolution of Social Support.“ Pp. 180-187 in Axel Börsch-Supan, Agar Brugiavini, Hendrik Jürges, Arie Kapteyn, Johan Mackenbach, Johannes Siegrist, Guglielmo Weber (eds.). *First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (2004-2007): Starting the Longitudinal Dimension*. Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging (MEA).
- Beck-Gernsheim, Elizabeth. 2002. *Reinventing the Family. In Search of New Lifestyles*. Cambridge: Polity Press.
- Bengtson, Vern L. 2001. „Beyond the Nuclear Family: the Increasing Importance of Multigenerational Relationships in American Society.“ *Journal of Marriage and the Family* 63 (1): 1-16, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00001.x>.
- Börsch-Supan, Axel, Agar Brugiavini, Hendrik Jürges, Arie Kapteyn, Johan Mackenbach, Johannes Siegrist, Guglielmo Weber (eds.). 2008. *First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (2004-2007). Starting the Longitudinal Dimension*. Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging (MEA).
- Börsch-Supan, Axel, Martina Brandt, Christian Hunkler, Thorsten Kneip, Julie Korbmacher, Frederik Malter, Barbara Schaan, Stephanie Stuck, Sabrina Zuber. 2013. „Data Resource Profile: The Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE).“ *International Journal of Epidemiology* 42 (4): 992-1001, <http://dx.doi.org/10.1093/ije/dyt088>.
- Chan, Christopher G., Glen H. Elder. 2000. „Matrilineal Advantage in Grandchild-Grandparent Relations.“ *The Gerontologist* 40 (2): 179-190, <http://dx.doi.org/10.1093/geront/40.2.179>.
- Connidis, Arnet Ingrid. 2009. *Family Ties and Aging*. Los Angeles: Pine Forge Press.
- European Commission. 2012. *Active Ageing* [online]. Special Eurobarometer 378 [cit. 5. 8. 2013]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_en.pdf.
- Ezzy, Douglas. 2002. *Qualitative Analysis*. London: Routledge.
- Gauthier, Anne. 2002. „The Role of Grandparents.“ *Current Sociology* 50 (2): 295-307, <http://dx.doi.org/10.1177/0011392102050002623>.
- Harper, Sarah. 2005. „Grandparenthood.“ Pp. 422-428 in Malcolm L. Johnson (ed.). *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*. New York: Cambridge University Press.
- Hasmanová Marhánková, Jaroslava. 2010. „Proměny prarodičovství v kontextu představ aktivního stáří.“ Pp. 11-26 in *Sociologica-Andragogica 2009. Problémy ohrožených skupin. Mezigenerační vztahy v rodině*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Hašková, Hana, Hana Maříková, Zuzana Uhde. 2009. „Who Cares and Who Cared? Leaves, Allowances, and Facilities: Childcare Past and Present.“ Pp. 77-134 in Hana Hašková, Zuzana Uhde (eds.). *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Herlofson, Katharina, Gunhild O. Hagestad. 2012. „Transformation in the Role of Grandparents Across Welfare States.“ Pp. 27-50 in Sarah Arber, Virpi Timonen (eds.). *Contemporary Grandparenting. Changing Family Relationships in Global Contexts*. Bristol: The Policy Press, <http://dx.doi.org/10.1332/policypress/9781847429681.003.0002>.
- Höhne, Sylva, Věra Kuchařová, Kamila Svobodová, Anna Štastrná, Lucie Žáčková. 2010. *Rodina a zaměstnání s ohledem na rodinný cyklus* [online]. Praha: VÚPS [cit. 20. 3. 2012]. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_310.pdf.
- Jeřábek, Hynek. 2009. „Rodinná péče o seniory jako „práce z lásky“: Nové argumenty.“ *Sociologický časopis* 45 (2): 243-265.
- Kohli, Martin, Harald Kunemund, Claudia Vogel. 2008. „Shrinking Families? Marital status, Childlessness and Intergenerational Relationships.“ Pp. 164-171 in Axel Börsch-Supan, Agar Brugiavini, Hendrik Jürges, Arie Kapteyn, Johan Mackenbach, Johannes Siegrist, Guglielmo Weber (eds.). *First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (2004-2007): Starting the Longitudinal Dimension*. Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging (MEA).
- Lüscher, Kurt. 2002. „Intergenerational Ambivalence: Further Steps in Theory and Research.“ *Journal of Marriage and the Family* 64 (3): 585-593, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2002.00585.x>.
- Lüscher, Kurt, Karl Pillemer. 1998. „Intergenerational Ambivalence: A New Approach to the Study of Parent-Child Relations in Later Life.“ *Journal of Marriage and the Family* 60 (2): 413-425, <http://dx.doi.org/10.2307/353858>.
- Maříková, Hana. 2004. „The Czech Family at Present and in the Recent Past.“ Pp. 29-47 in Mihaela Robila (ed.). *Families in Eastern Europe (Contemporary Perspectives in Family Research, Volume 5)*. Emerald Group Publishing Limited.
- Možný, Ivo. 1991. *Proč tak snadno?* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Možný, Ivo. 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Možný, Ivo, Marie Přidalová, Lenka Bánovcová. 2003. *Mezigenerační solidarita. Předběžná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu Hodnota dětí a mezigenerační solidarita* [online]. Praha: VÚPSV [cit. 20. 3. 2012]. Dostupné z: <http://praha.vupsv.cz/Fulltext/mezgen.pdf>.
- Mueller, Margaret M., Brenda Wilhelm, Glen H. Elder. 2002. „Variations in Grandparenting.“ *Research on Aging* 24 (3): 360-388, <http://dx.doi.org/10.1177/0164027502243004>.
- Phillipson, Chris. 2013. *Ageing*. Cambridge: Polity Press.
- Petrová Kafková, Marcela. 2010. „Mezigenerační solidarita ve stárnoucí společnosti.“ *Sociální studia* 7 (4): 63-84.
- Přidalová, Marie. 2007. „Pečující dcery a pečující synové (rozhodnutí, se kterým můžu žít).“ *IVRIS working papers 07/04* [online]. Brno: Institut pro výzkum integrace a reprodukce [cit. 20. 3. 2012]. Dostupné z: http://ivris.fss.muni.cz/papers/pdfs/ivriswp005_pridalova_pecujici_dcery.pdf.

- Reher, David Sven. 1998. „Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts.“ *Population and Development Review* 24 (2): 203-234.
- Sýkorová, Dana. 2006. „Od solidarity jako základu intergeneračních vztahů v rodině k ambivalenci a vyjednávání.“ *Sociologický časopis* 42 (4): 683-699.
- Sýkorová, Dana. 2007. *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Uhlenberg, Peter. 2005. „Historical Forces Shaping Grandparent-grandchild Relationships: Demography and Beyond.“ Pp. 77-97 in Merrill Silverstein (ed.). *Intergenerational Relations Across Time and Place*. New York: Springer Publishing Company.
- Uhlenberg, Peter, Bradley G. Hammill. 1998. „Frequency of Grandparent Contact With Grandchild Sets: Six Factors That Make a Difference.“ *The Gerontologist* 38 (3): 276-285, <http://dx.doi.org/10.1093/geront/38.3.276>.
- Uhlenberg, Peter, James B. Kirby. 1998. „Grandparenthood Over Time: Historical and Demographic Trends.“ Pp. 24-39 in Maximiliane Szinovacs (ed.). *Handbook on Grandparenthood*. West Port: Greenwood Press.
- Veselá, Jitka. 2002. *Představy rodinných příslušníků o zabezpečení péče nesoběstačným rodičům*. Praha: VÚPSV.
- Vidovičová, Lucie, Ladislav Rabušic. 2003. *Senioři a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu české veřejnosti. Zpráva z empirického výzkumu*. Brno: VÚPSV.

Jaroslava Hasmanová Marhánková vystudovala sociologii na Masarykově univerzitě v Brně a nyní působí jako odborná asistentka na Katedře sociologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni. Ve své práci se prostřednictvím kvalitativních metod věnuje především otázkám stárnutí, genderu a tělesnosti. Její aktuální vědecké projekty se zaměřují na zkušenosti a významy prarodičovství v současné české společnosti a na koncept biologického občanství a formy rezistence vůči biomedicínskému vědění.

Lze ji kontaktovat na adrese: jmarhan@kss.zcu.cz

Martina Štípková vystudovala sociologii na Univerzitě Karlově a demografii na Autonomní univerzitě v Barceloně. Pracuje jako odborná asistentka na Katedře sociologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni. Ve svém výzkumu se věnuje tématům zdraví, rodiny a sociální stratifikace a používá přitom kvantitativní metody. Její současný výzkumný projekt zkoumá vliv velikosti kohort na zdraví a nerovnost ve zdraví v ČR.

Lze ji kontaktovat na adrese: marsti@kss.zcu.cz

poznámky

¹ Tento text vznikl v rámci projektu „Významy a podoby prarodičovství v České republice“ (Grantová agentura České republiky, grant č. 13-09399P).

² Režim „slabé rodiny“ odkazuje k popisu specifických vzorců rodinného chování a koresidence mezi jednotlivými generacemi. Společnosti charakteristické režimem „slabé rodiny“ se vyznačují relativně časným odchodem mladých lidí z domácnosti rodičů a velkým důrazem na jejich osamostatnění. Koresidence jednotlivých generací je málo častá. Pro země s tímto režimem je typický větší důraz na samostatnost jednotlivých členů rodiny a generací (projevující se například i menším počtem lidí, o které ve stáří pečují jejich příbuzní, na úkor péče poskytované veřejným institucemi). Společnosti s režimem „slabé rodiny“ vykazují rovněž více liberální postoje ve vztahu k vzorcům rodinného života a jsou charakteristické větší rozvodovostí a vyšším počtem dětí narozených mimo manželství [detailněji např. Reher 1998].

³ Jedná se o verzi 2. 6. 0 vydanou v listopadu 2013. Sběr dat byl finančně podpořen Evropskou komisí skrze několik rámcových programů: Pátý rámcový program (projekt QLK6-CT-2001-00360 v tematickém programu *Quality of Life*), Šestý rámcový program (projekty SHARE-I3, RII-CT-2006-062193, COMPARE, CIT5-CT-2005-028857 a SHARELIFE, CIT4-CT-2006-028812) a Sedmý rámcový program (projekty SHARE-PREP, N° 211909, SHARE-LEAP, N° 227822 a SHARE M4, N° 261982). Další financování poskytly tyto instituce: U.S. National Institute on Aging (U01 AG09740-13S2, P01 AG005842, P01 AG08291, P30 AG12815, R21 AG025169, Y1-AG-4553-01, IAG BSR06-11a OGH4 04-064), German Ministry of Education and Research a další instituce jednotlivých států. Pro více informací viz Börsch-Supan et al. [2008, 2013] nebo <http://www.share-project.org>.

⁴ Respondent odpovídal na otázky o maximálně čtyřech dětech. Pokud měl respondent více než čtyři děti, byly vybrány pouze čtyři podle těchto kritérií: dítě mladší 18 let, nejmenší vzdálenost bydliště, nejnižší věk. Více než čtyři děti mělo pouze 34 respondentů v konečném souboru 1083 respondentů s vnoučaty do 10 let.

⁵ V souboru participantek – matek byly zastoupeny především ženy se středoškolským (12) či vysokoškolským (6) vzděláním. 11 z nich vychovávalo jedno dítě, 6 dvě a v jednom případě tři děti. V následujícím textu odkazujeme na participantky – matky prostřednictvím smyšleného pseudonymu a počtem a věkem jejich dětí.

⁶ V souboru participantek – babiček rovněž převládaly ženy se středoškolským (9) a vysokoškolským (3) vzděláním. 9 z dotazovaných žen žilo v manželství, 2 participantky žily po rozvodu v domácnosti samy, 1 z participantek žila po ovdovění v domácnosti s novým partnerem. Průměrný věk dotazovaných babiček byl 65 let a měly v průměru dvě vnoučata. V textu na participantky – babičky odkazujeme prostřednictvím smyšleného pseudonymu a počtem a věkem jejich vnoučat mladších deseti let.

⁷ Ad hoc byla ověřena hypotéza, že rozdíly podle věku souvisí se zhoršujícím se zdravotním stavem v důsledku stárnutí. Tato hypotéza se však nepotvrdila. I když vezmeme v potaz pouze zdravé respondenty (měřeno zdravotními omezeními v běžných denních činnostech), tak jsou rozdíly podle věku značné: čím jsou respondenti starší, tím méně o vnoučata pečují.

⁸ Podrobnější analýza ukázala, že vliv rodinného uspořádání na péči o vnoučata je mnohem silnější u mužů než u žen. Interakci genderu a rodinného uspořádání, pro jejíž interpretaci v tomto textu není dostatečný prostor, se budeme detailně věnovat v samostatném článku.

Programy pracovního výcviku a vzdělávání: jejich význam a přínos pro rozvoj zaměstnatelnosti osob ohrožených nezaměstnaností

Markéta Horáková

Labour Market Training and Educational Programmes: Their Importance and Contribution to the Increase of Employability of the People Threatened by Unemployment

Abstract: The aim of this article is to explain the role of educational and training programmes that represent both the key labour market policy tool increasing labour force employability and the lifelong learning policy tool contributing to the lifelong learning concept. On the basis of the exploration of wide range of related literature, statistics and research studies we describe existing types and goals of educational and training programmes which are used as key measures of public policy in different countries. At the same time we reflect the role of these programmes in current changing economic and social conditions and their link to the principles of flexicurity policy.

Keywords: educational and training programmes, active labour market policy, lifelong learning policy, employability, flexicurity

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.1.12.91>

Vzdělávání a pracovní výcvik hrají klíčovou roli ve strategiích, jimiž evropské ekonomiky čelí výzvám, které vyplývají z dlouhodobých socioekonomických trendů souvisejících s globalizací, technologickým pokrokem, demografickým stárnutím a také se změnami v kvalifikační a profesní struktuře populace. Současné strategie se především snaží nalézt rovnováhu mezi mechanismy a prvky celoživotního vzdělávání a efektivními nástroji aktivní politiky zaměstnanosti. Nejlépe integrovaný přístup nabízí tzv. politika flexicurity, která by měla usnadnit přechody pracovní síly mezi různými segmenty (trh práce, vzdělávání, ekonomická neaktivita), přispívat k posílení adaptability a zaměstnatelnosti pracovníků a podporovat modernizaci institucí pracovního trhu [EC 2008]. Koncept flexicurity totiž představuje soudržný politický rámec zaměřený na podporu celoživotního vzdělávání a aktivizační politiky ve snaze přispět ke schopnosti firem i pracovníků lépe se přizpůsobit rychle se měnícím ekonomickým podmínkám a vzrůstající nejistotě na trzích práce [EC 2007b].

Následující text objasňuje roli programů pracovního výcviku a vzdělávání jako klíčového nástroje aktivní politiky pracovního trhu zvyšující zaměstnatelnost (která je v evropských zemích v současnosti spojována právě s principy politiky flexicurity) a jako ústředního prvku politiky dalšího vzdělávání dospělých, který přispívá k naplňování konceptu celoživotního učení. Na základě rešerše širokého okruhu související literatury a dostupných statistik a výzkumných studií charakterizujeme v jednotlivých kapitolách existující typy a cíle programů pracovního výcviku a vzdělávání využívané veřejnými politikami různých zemí světa (část 1). V kapitole zabývající se přínosy programů pracovního výcviku a vzdělávání zvažujeme efekty nejen pro jednotlivce, ale i pro zaměstnavatele a společnost jako celek. Zároveň se zamýšlíme nad rolí těchto programů v současných měnících se ekonomických a sociálních podmínkách (část 2).

Programy pracovního výcviku a vzdělávání jako součást veřejně politických opatření: vymezení a přínosy

Programy pracovního výcviku a vzdělávání tvoří integrální součást strategií zaměřených na rozvoj zaměstnatelnosti pracovní síly, tedy na její schopnost přizpůsobovat svůj lidský a sociální kapitál potřebám pracovního trhu a šířeji životu v tzv. znalostní společnosti. Lidský kapitál (nebo obecněji vědění) v ní totiž zaručuje nejen úspěch a moc [Herrnstein, Murray 1996], ale také ekonomický výnos z činností, které člověku jeho vědění umožňuje [Veselý 2006]. Ve znalostní společnosti hrají programy pracovního výcviku a vzdělávání dvojí roli. Nabízejí transfer kvalitních znalostí a dovedností těm, kteří mají větší potenciál k rozvoji lidského kapitálu, a současně rozšiřují a prohlubují možnosti rozvoje zaměstnatelnosti těch, kteří jsou v důsledku zastaralých či nedostatečných znalostí a dovedností ohroženi rizikem marginalizace a vyloučení z pracovního trhu.

Důraz na význam pracovního výcviku a vzdělávání je obsažen i ve strategii „Evropa 2020“ a jejích vlnkových iniciativách (zejména v „Agendě pro nové dovednosti a pracovní místa“ [EC 2010b]). V kontextu této strategie se role programů pracovního výcviku a vzdělávání jeví jako významná hned v několika ohledech. Za prvé, politiky pracovního výcviku a vzdělávání přispívají ke zmírnění problému sociálního vyloučení a snížení příjmových nerovností způsobených rozdílnou kvalitou či objemem lidského kapitálu. Mají totiž potenciál zvyšovat zaměstnatelnost nejen v obecném měřítku, ale zejména u znevýhodněných a ohrožených pracovníků. Za druhé, tyto programy podporují udržitelnost systémů sociální ochrany (zejména penzijních a zdravotnických systémů) tím, že rozvíjejí zaměstnatelnost starší populace, a udržují ji tak déle na pracovním trhu. Za třetí, programy pracovního výcviku a vzdělávání zvyšují dynamiku pracovních trhů a rozvíjejí mobilitu pracovní síly (zejména mezi zaměstnáními nebo trhem práce a vzdělávacím systémem), a tvoří tak klíčovou

součástí implementace přístupu flexicuritu. V neposlední řadě přispívají programy pracovního výcviku a vzdělávání k rozvoji inovačních kapacit evropských firem, a tedy i k jejich konkurenceschopnosti, neboť kontinuálně zlepšují kvalitu schopností, znalostí a dovedností jejich pracovníků [EC 2007a].

Typy a cíle programů pracovního výcviku a vzdělávání

Programy pracovního výcviku a vzdělávání zahrnují v evropském kontextu celou řadu různých vzdělávacích aktivit. Liší se podle svého obsahového zaměření, odvislého většinou od fáze životního cyklu, v níž se uskutečňují, a podle cílových skupin, ke kterým směřují. Tyto programy jsou v mnoha evropských zemích označovány jako další vzdělávání a výcvik dospělých (CET – *Continuing Education and Training*).¹ Grubb a Ryan [1999: 10] v této souvislosti rozlišují čtyři možné způsoby formování a kultivace lidského kapitálu a zaměstnatelnosti:

- vzdělávání před vstupem na pracovní trh (*pre-employment vocational education and training*) – tradiční programy školního vzdělávání řízené většinou ministerstvy školství (v případě tzv. duálních systémů i ministerstvy práce, např. v Německu);
- doplňkové/rozšiřující vzdělávání a výcviky (*upgrade training*) – dodatečné vzdělávání pro zaměstnance v situaci, kdy se mění obsah jejich pracovního výkonu, technologie nebo organizace práce a kdy je cílem udržení zaměstnání;
- rekvalifikace (*retraining*) určené zejména nezaměstnaným s dřívější pracovní zkušeností, kterým nabízí rozšíření kompetencí pro efektivnější hledání a získání zaměstnání;
- specifické vzdělávací a výcvikové programy (*remedial vocational education and training*) zaměřené na osoby zjevně marginalizované nebo vyloučené z trhu práce (dlouhodobě nezaměstnaní, podzaměstnaní chycení v pasti nezaměstnanosti či chudoby, příjemci sociálních dávek), které nemají žádné (nebo jen malé) pracovní zkušenosti, často nízkou kvalifikaci a v mnoha případech i kumulovaná znevýhodnění.

V souladu s výše uvedenou typologií kultivace lidského kapitálu a zaměstnatelnosti považujeme programy pracovního výcviku

a vzdělávání v tomto textu za opatření, jež se uskutečňují výhradně v rámci dalšího vzdělávání dospělých v souvislosti s jejich pracovní kariérou. Tyto programy přispívají přímo či nepřímo k uplatnění jedinců na pracovním trhu, reagují na rychlý technologický pokrok, jenž vyžaduje neustálý rozvoj pracovních a sociálních dovedností jednotlivců (reálných i potenciálních zaměstnanců)², a v jejich realizaci se velkou měrou (ale ne nutně výhradně) angažují instituce veřejných služeb zaměstnanosti.

Cíle takových programů bývají komplexní a orientované na zlepšení zaměstnatelnosti pracovní síly a na její co nejširší inkluzi na pracovní trh [Horáková 2010]. Bohlinger a Münk [2008] zdůrazňují rozmanitost funkcí a cílů dalšího vzdělávání (bližší schéma 1) a upozorňují přitom na to, že znalosti a dovednosti mohou být formovány různými způsoby (individuální nebo skupinové metody), v různých systémech (běžné vzdělávání, aktivity politiky pracovního trhu, rozvoj kulturních a sociálních kompetencí) a v různých fázích života člověka (pracovní výcvik po vstupu na pracovní trh, kontinuální další profesní vzdělávání, samostudium, celoživotní učení).

V rámci politiky Evropské unie je role znalostí a dovedností zdůrazňována ve směrnicích „Evropské strategie zaměstnatelnosti“, a to jako jedna z priorit, jejíž naplnění přispěje k posílení evropské konkurenceschopnosti a sociální koheze [EC 2009a]. Cíle týkající se vzdělávání a rozvoje lidského kapitálu všech obyvatel Evropské unie se v současné době promítají i do pracovního programu „Vzdělávání a pracovní příprava do roku 2010“, respektive do jeho revidované podoby „Vzdělávání a pracovní příprava do roku 2020“. Tento dokument představuje v kontextu strategie „Evropa 2020“ pevný rámec spolupráce evropských zemí v oblasti vzdělávání a pracovního výcviku a svými prioritami přispívá k realizaci „Agendy pro nové dovednosti a pracovní místa“ [EC 2010b]. Naplnění těchto cílů (uvedených ve schématu 2) není ale pro řadu evropských zemí snadné, a to jak s ohledem na současný ekonomický vývoj zemí ovlivněný hospodářskou recesí, tak vzhledem k faktu, že samotné nastavení cílů v oblasti vzdělávání na úrovni

Schéma 1: Obecné funkce a cíle dalšího vzdělávání a pracovního výcviku

Funkce	Cíle
Podpora adaptace na měnící se podmínky na pracovních trzích (zejména v souvislosti s technologickým pokrokem)	Podpora osobního rozvoje, sebedůvěry, seberealizace a vlastní identity člověka
Zlepšení a rozšiřování znalostí a dovedností prostřednictvím udržování kvalifikace (zejména další vzdělávání a pracovní výcvik iniciovaný a realizovaný zaměstnavateli)	Zlepšení ekonomické efektivity, produktivity, individuálních příjmů a ekonomického růstu
Využití znalostí a dovedností pro rozvoj pracovní kariéry (udržování a rozvíjení individuálních schopností a dovedností v rámci zaměstnání)	Zajištění aktuálnosti znalostí a dovedností (prevence jejich zastarávání)
Vytvoření základu a/nebo doplnění a posílení znalostí a dovedností v případě nízké počáteční kvalifikace (zejména pro specifické a rizikové skupiny uchazečů na trhu práce)	Řešení či zmírňování problémů rizikových skupin na trhu práce (zejména nízkokvalifikovaní, starší lidé, pracovníci v „nejistých“ životních podmínkách, mladí lidé předčasně opouštějící vzdělávací systém, ženy)
Nápravná a kompenzační funkce vzdělávání a výcviku zacílených na změnu znalostí a dovedností jako součást politiky pracovního trhu	Naplnění potřeb demokratického a pro-sociálně orientovaného vývoje evropských zemí
Preventivní a kumulativní funkce vzdělávání a výcviku pro osoby, které si přejí dosáhnout schopností a dovedností potřebných pro udržení zaměstnání nebo zlepšení podmínek v zaměstnání	Posílení kulturní participace a zvyšování sociálních kompetencí

Zdroj: Bohlinger, Münk 2008.

ni EU bylo od počátku (tedy od vzniku Lisabonské strategie) až příliš ambiciózní.³

Jako aktuální a potřebné se tak stále jeví zejména snahy vytvořit kvalitní ucelený koncept celoživotního vzdělávání v EU a lépe propojit vzdělávací systémy s trhem práce [EC 2009b]. Pro následující desetileté období navrhuje Evropská komise cíle vzdělávání a odborného rozvoje rozšířit o cíle vázané na předškolní vzdělávání a dále posilovat význam vzdělávání v období pracovní kariéry. Obě priority jsou pak velkou výzvou zejména pro Českou republiku, která v současné době bojuje jak s malou motivací dospělých obyvatel a nedostatečnou institucionální připraveností pro širší účast v programech dalšího (respektive celoživotního) vzdělávání [MŠMT 2009], tak s nedostatečnou kapacitou a rozmanitostí institucí předškolního vzdělávání, které zásadním způsobem ohrožují dodržení evropských cílů vzdělávání a rozvoje lidského kapitálu [MPSV 2011].

Veřejné intervence v oblasti programů pracovního výcviku a vzdělávání

Vzdělávání a pracovní výcvik jakožto základní opatření, jež podporuje sociální začlenění obyvatel zvyšováním jejich zaměstnatelnosti, zahrnuje širokou škálu aktivit: od programů pracovní a profesní přípravy, přes opatření pro pracovní zkušenost, poradenství a vedení kariéry, až po zkušenosti rozvíjené prostřednictvím dočasných pracovních příležitostí. Na všech těchto opatřeních se v evropských zemích větší či menší měrou podílí veřejná politika, a to z toho důvodu, že bytí je trh v oblasti politiky pracovního výcviku a vzdělávání obecně považován za efektivní mechanismus, jež směřuje k poskytování služeb za co nejvýhodnější cenu [EC 2008], nedokáže zajistit dostupnost vzdělávacích a výcvikových programů pro širší skupiny účastníků (zejména ty ze znevýhodněných skupin) a mnohdy je i velmi obtížné zachovat a kontrolovat kvalitu tržně poskytovaných vzdělávacích programů. Veřejné služby zaměstnanosti tak v současnosti využívají ve větší míře i možnosti kontraktace vzdělávacích služeb od externích dodavatelů, což na jedné straně snižuje zatížení pracovníků veřejných služeb a otevírá jim prostor pro další aktivity, na druhé straně tento postup umožňuje veřejným službám zaměstnanosti zachovat si svůj podíl kontroly například v pro-

cesu výběru účastníků vzdělávacích a výcvikových programů a v řízení jejich kvality.

Vládní intervence v oblasti politiky pracovního výcviku a vzdělávání jsou přitom velmi různorodé. Stát může sám vytvářet, financovat a realizovat výcvikové a vzdělávací programy prostřednictvím spolupráce veřejných služeb zaměstnanosti s institucemi vzdělávací politiky. V takovém případě má i významnou kontrolní roli, díky níž může ovlivňovat charakter a celkovou kvalitu vzdělávacích a výcvikových programů. Státem vytvářené programy směřují ponejvíce k nezaměstnaným a nezaměstnanosti ohroženým skupinám, případně k žadatelům o sociální dávky, a vyžadují dostatečné finanční prostředky. Zacílení na skutečně potřebné klienty veřejných služeb zaměstnanosti je klíčovým předpokladem efektivnosti takových programů. Účast ve vzdělávacích a výcvikových opatřeních může být státem podporována prostřednictvím ekonomických stimulů směřujících jak k jednotlivcům, kteří se vzdělávají, tak také k zaměstnavatelům, kteří vzdělávání zaměstnanců podporují [EC 2008]. Mechanismy pozitivní motivace zaměstnanců a nezaměstnaných mají v mnoha zemích podobu tzv. vzdělávacích přestávek, respektive vzdělávacích (časových) účtů (*learning accounts, time accounts*) [Sirovátka et al. 2005]. Ty dávají jednotlivcům nárok na placené přestávky v zaměstnání v případě, že je využijí ke vzdělávání. Nezaměstnaní jsou často k účasti ve vzdělávacích a výcvikových programech motivováni i možností získat nárok na dávku v nezaměstnanosti po dobu trvání programu (která může být i vyšší než dávka náležející nezaměstnaným, jež se programů neúčastní) a také uhrazením nákladů spojených s výcvikem veřejnými službami zaměstnanosti. Stále častěji se navíc projevuje snaha veřejných institucí zapojit do poskytování vzdělávacích a výcvikových služeb zaměstnavatele poskytováním dotací nebo daňových úlev (formou snížení příspěvků na sociální zabezpečení nebo v podobě daňových kreditů) jako částečné kompenzace nákladů spojených se vzděláváním zaměstnanců. Strategie podpory zaměstnavatelů jsou v mnoha evropských zemích vyjádřeny heslem „vzdělávej nebo plat“ (*train or pay*) a vedou zaměstnavatele k „péči“ o lidský kapitál a lepší zaměstnatelnost svých zaměstnanců [OECD 2003].

Programy pracovního výcviku a vzdělávání patří ke klíčovými opatřeními aktivní politiky zaměstnanosti ve většině

Schéma 2: Cíle vzdělávání a rozvoje lidského kapitálu na úrovni EU

Cíle vzdělávání a pracovní přípravy do roku 2010

Snížit podíl osob mladších 15 let s nedostačujícími dovednostmi v oblasti čtení na méně než 10 %.

Dosáhnout průměrné míry předčasných odchodů ze vzdělávacího systému maximálně 10 %.

Dosáhnout nejméně 85% podílu osob ve věku 20-24 let, které disponují ukončeným středoškolským vzděláním.

Dosáhnout minimální úrovně 15 % absolventů technicky a matematicky zaměřeného vysokoškolského vzdělání, současně by měla být podporována genderová rovnost v této oblasti.

Zvýšit podíl pracujících dospělých participujících na celoživotním vzdělávání minimálně na 12,5 %.

Cíle vzdělávání a pracovní přípravy do roku 2020

Podíl obyvatel mladších 15 let s nedostatečnými elementárními dovednostmi v oblasti čtení a počítání by neměl překročit hranici 15 %.

Podíl osob, které předčasně opustí vzdělávací systém, by neměl přesáhnout 10 %.

Přinejmenším 95 % dětí mezi 4 roky a věkem potřebným pro nástup do povinného školního vzdělávání by se mělo účastnit předškolního vzdělávání.

Nejméně 40 % osob ve věku 30-34 let by mělo dosáhnout vysokoškolského vzdělání.

Minimálně 15 % dospělých ve věku 15-64 let by mělo participovat na systému celoživotního vzdělávání.

Zdroj: Autorka [podle EC 2010a].

vyspělých evropských zemí. Od roku 2005 jimi prochází v průměru tři až čtyři miliony osob v celé Evropské unii a náklady na ně se v řadě západoevropských zemí pohybují na úrovni 40-80 % celkových výdajů na aktivní opatření politiky pracovního trhu (bližší graf 1). Mezi členskými zeměmi však existují výrazné rozdíly jak v objemu investic do pracovního výcviku a vzdělávání, tak v počtu účastníků. Dlouhodobě nejvíce nezaměstnaných prochází pracovními výcviky ve střeoevropských zemích, které mají institucionalizovaný a propracovaný systém vzdělávání a v jeho rámci i systém pracovních výcviků (Německo či Rakousko), a také v Estonsku a na Maltě (v těchto zemích projde výcvikovými a vzdělávacími aktivitami téměř 80 % všech účastníků aktivní politiky pracovního trhu). V průměru zemí Evropské unie je však podíl veřejných výdajů určených na realizaci programů pracovního výcviku a vzdělávání z celkového objemu investic do aktivní politiky zaměstnanosti vyšší než podíl účastníků těchto programů z celkového počtu nezaměstnaných. Jak ukazuje graf 1, v některých státech jsou programy pracovního výcviku a vzdělávání dražší v porovnání s ostatními opatřeními aktivní politiky zaměstnanosti (Estonsko, Portugalsko, Řecko, Španělsko), zatímco v jiných zemích jsou zřejmě preferovány spíše levnější typy vzdělávacích aktivit, jimiž prochází poměrně velký podíl nezaměstnaných (Malta, Dánsko, Slovinsko). Česká republika se umístila až ke konci pomyslného žebříčku, neboť rozsah programů pracovního výcviku a vzdělávání není v porovnání s ostatními členskými zeměmi příliš velký ani z hlediska objemu investovaných finančních prostředků, ani z pohledu celkového počtu účastníků [Eurostat 2011].

Heyes [2010] ukazuje, že ekonomická recese si ve většině evropských zemí vyžádala realizaci nových nebo inovací stávajících opatření v oblasti pracovního výcviku a vzdělávání, neboť vlády těchto zemí považují taková opatření za klíčové faktory ekonomického růstu a sociální inkluze. Šlo zejména o navýšení objemu finančních zdrojů určených na podporu

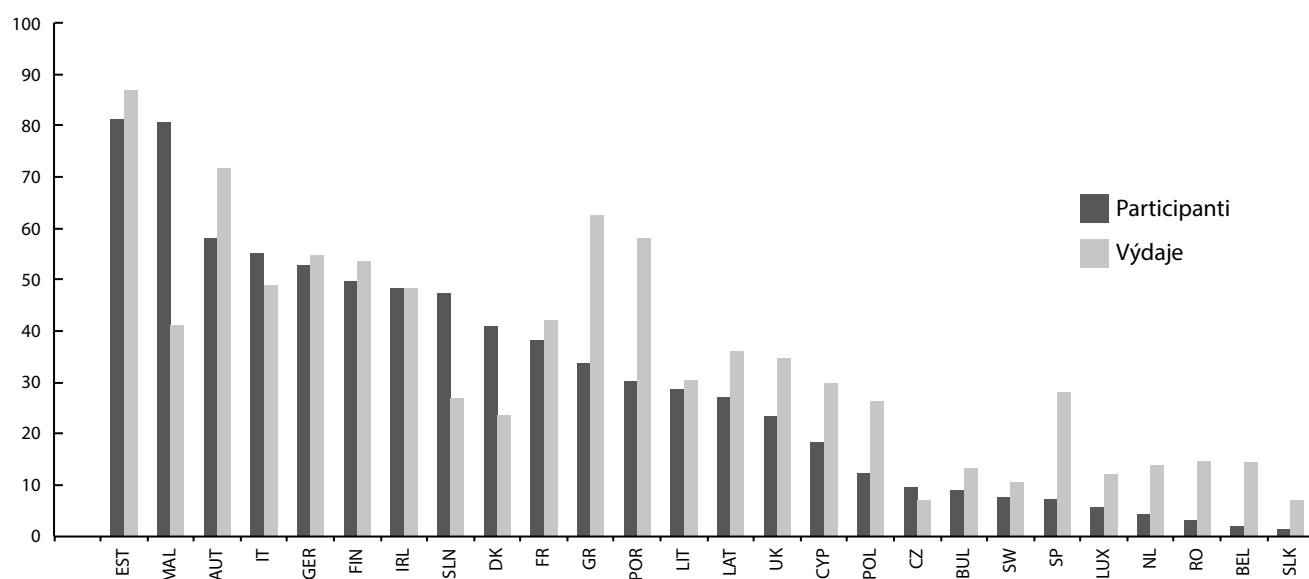
realizace výcvikových a vzdělávacích programů (které by měly pokrýt vzdělávací potřeby většího podílu ohrožené populace), o zvýšení celkového dosahu těchto programů (díky jejich větší kapacitě - např. v Irsku, Norsku nebo Rakousku) a o zvýhodnění účasti v programech (např. získáním placené dovolené v Rakousku nebo obdržením tzv. časového kreditu - přestávky na vzdělávání dotované formou dávek federální vládou v Belgii) [Wagner, Lassnigg 2006; Eurofound 2009]. V neposlední řadě začaly některé země ve větší míře realizovat programy explicitně zaměřené na osoby nejvíce znevýhodněné na trhu práce (např. ztrojnásobení účasti pracovníků s nízkou kvalifikací ve vzdělávání v oblasti stavebnictví v Irsku či veřejné spolufinancování účasti nezaměstnaných a imigrantů s trvalým pobytem ve výcvikových a vzdělávacích programech v Norsku). Cíleně podporovanými skupinami účastníků výcvikových a vzdělávacích programů se pak v mnoha zemích stali též mladí lidé, starší pracovníci a rodiče malých dětí [Heyes 2009].

Přínosy programů pracovního výcviku a vzdělávání pro jednotlivce, zaměstnavatele a společnost

Dlouhodobé ekonomické a sociální vývojové tendence společně s postupujícími strukturálními změnami na trhu práce v posledních desetiletích vyvolávají diskuze o tom, do jaké míry je rozvoj zaměstnatelnosti prostřednictvím programů pracovního výcviku a vzdělávání přínosný pro jedince, zaměstnavatele a společnost. Je totiž zřejmé, že vzdělávání (obecně i v souvislosti s pracovní kariérou jednotlivců) přináší významné pozitivní externality, které se odrážejí jak v ekonomickém fungování firem, tak v sociálních a ekonomických přínosech celé společnosti [bližší např. Horáková 2011a].

Přínosy účasti ve vzdělávacích a výcvikových programech pro jednotlivce se většinou projevují buď formou ekonomických benefitů (u zaměstnaných přispívají programy ke zvyšování jejich lidského kapitálu a v návaznosti na to i produktivity

Graf 1: Výdaje na programy pracovního výcviku a vzdělávání a jejich účastníci v zemích EU v roce 2008 (v %)

Pozn.: Podíl z celkového objemu investic do aktivní politiky zaměstnanosti a celkového počtu nezaměstnaných.
Zdroj: Databáze aktivní politiky zaměstnanosti Eurostat [2011].

práce, což bývá zaměstnavateli oceňováno růstem mzdy) nebo širší dostupností kvalitních míst na regulérních pracovních trzích (týká se zejména nezaměstnané pracovní síly, která by měla mít prostřednictvím programů pracovního výcviku a vzdělávání větší šance na získání vhodného pracovního místa). Účinky programů pracovního výcviku a vzdělávání na mzdové ohodnocení zaměstnanců bývají často charakterizovány mírou ekonomické návratnosti investic do dalšího vzdělávání, kterou potvrzují jak zahraniční [Fuente, Ciccone 2002; EC 2007a], tak i tuzemské studie [Brožová 2003].⁴

Mzdové efekty dodatečného pracovního výcviku však nejsou zcela jednoznačné, ovlivňují je měnící se podmínky na lokálních a národních trzích práce a zejména pak věk, vzdělání a pohlaví účastníků a délka jejich pracovní historie u konkrétního zaměstnavatele [Bassanini et al. 2005]. Nejnížší přínos mívají podle Evropské komise [EC 2007a] programy pro nízkokvalifikované zaměstnance, a to jak z důvodu menších předpokládaných dopadů na produktivitu jejich práce, tak s ohledem na skutečnost, že právě tato skupina pracovníků se vzdělávacích a výcvikových programů účastní nejméně [EC 2007a: 212]. Navíc podle Gowana a Lepaka [2007] pracovní vzdělávání a výcvik (ať už všeobecně či specificky zaměřené) vyšší mzdy příliš významně neovlivňují, absolvování všeobecně orientovaného programu je však jakousi komparativní výhodou při hledání nového zaměstnání. Tato zjištění mohou do určité míry ovlivnit rozhodování jednotlivců i zaměstnavatelů o užitečnosti investic do některých forem rozvoje lidského kapitálu, zejména pokud jde o dilema všeobecného, či specifického vzdělávání. Přestože klasický koncept lidského kapitálu podle Beckera [1964] předpokládá, že z pohledu zaměstnavatele jsou jednoznačně méně rizikové náklady spojeny se specifickým vzděláváním a pracovním výcvikem (neboť absolvent specifického vzdělávání může nabyté znalosti a dovednosti uplatnit právě a jenom u zaměstnavatele, který toto vzdělávání hradí), empirické výzkumy dokládají, že většina zaměstnavatelů podporuje spíše všeobecné vzdělávání svých zaměstnanců. Tuto inkonzistenci teorie a praktické zkušenosti si odborníci vysvětlují především nedokonalostmi trhu práce (například nedokonalou konkurencí na malých pracovních trzích, existencí institucí, jež snižují pružnost pracovního trhu, jako jsou odborová vyjednávání nebo institut minimální mzdy [srov. Stevens 1994], nebo nerovnoměrnou informovaností aktuálních a potenciálních zaměstnanců o možnostech vzdělávání a pracovního výcviku [srov. Jones, Kalmi, Kauhanen 2012]). Některé studie přitom ukazují, že i všeobecně orientovaný pracovní výcvik může pozitivně ovlivnit mzdy a výkon zaměstnanců [Lynch, Black 1998; Barrett, O'Connell 2001 in Jones, Kalmi, Kauhanen 2012]. Za takových podmínek má své opodstatnění strategie větší diverzifikace nákladů na vzdělávání – současné ekonomické podmínky totiž přispívají k růstu nákladů spojených s rozvojem lidského kapitálu a současně je výrazně relativizují (znejistují).

Význam programů pracovního výcviku a vzdělávání bývá chápán rovněž v kontextu zvyšování zaměstnatelnosti těch, kteří jsou z trhu práce vyloučeni (nezaměstnaní) nebo jim vyloučení reálně hrozí (například z důvodu organizačních změn u zaměstnavatele). České i zahraniční studie ukazují, že účast v programu pracovního výcviku a vzdělávání (zde myšleno programů podporovaných veřejnými institucemi) může podnitit rychlejší odchody nezaměstnaných z evidence úřadů

práce a často přispívá i k rychlejšímu nalezení zaměstnání [srov. Hora et al. 2009; Kulhavý, Sirovátka 2008; Bergemann, Fitzenberger, Speckesser 2009; Biewen et al. 2007; OECD 2005 atd.]. I když lze očekávat, že účast ve výcvikových a vzdělávacích programech rozšiřuje celkové dlouhodobé možnosti pracovního uplatnění jednotlivců a zvyšuje míru a jistotu jejich zaměstnatelnosti, účinky těchto programů nejsou pro všechny jejich účastníky stejné. Liší se podle míry rizika setrvání jedince v nezaměstnanosti, projevují se často po uplynutí delšího časového období (obvykle po půl roce až roce od ukončení programu) a nemusí přispět k získání pracovního místa odpovídajícímu konkrétnímu typu absolvovaného programu. Protože nejednotná a často rozporuplná zjištění o výsledcích programů mohou ovlivnit rozhodování jednotlivců i zaměstnavatelů o užitečnosti investic do některých forem rozvoje lidského kapitálu, klíčovou roli by měly sehrávat zejména programy všeobecného charakteru.

Pro zaměstnavatele hraje poskytovaný pracovní výcvik a vzdělávání klíčovou roli v procesu dalšího vzdělávání jedince po jeho vstupu na pracovní trh. Jeho rozsah a distribuce mezi různé skupiny zaměstnanců je ale předmětem řady diskuzí. Ukazuje se totiž, že byť celkový rozsah programů průběžně narůstá, není ve vztahu k postupujícím globalizačním procesům a nově také k ekonomické recesi optimální. Navíc stárnutí populace a na něj reagující politiky oddalování odchodu do důchodu ve všech vyspělých zemích vedou ke zvyšování podílu pracovníků, jejichž dovednosti a znalosti postupně zastarávají a ztrácejí na současných technologiemi ovládaných pracovních trzích svoji hodnotu. Populace středního a vyššího věku tak významně rozšiřuje poptávku po odborném vzdělávání a pracovním výcviku v rámci svého zaměstnání [Horáková 2011b].

Podle Hanssona [2008] vynakládají země EU-15 průměrně 2,3 % celkových nákladů na pracovní sílu na vzdělávání a pracovní výcvik, kterého se účastní téměř 40 % veškeré pracovní síly (z 80-90 % jde o programy rozvíjející všeobecný lidský kapitál, tj. kvalifikační úroveň a produktivitu pracovní síly). I přesto, že jsou investice evropských zaměstnavatelů nižší (v porovnání s investicemi zaměstnavatelů ve Spojených státech, kde jsou preferovány specificky zaměřené programy zvyšující mobilitu pracovníků), nesou evropští zaměstnavatelé větší podíl finančních nákladů v porovnání s individuálním podílem samotných pracovníků. Tato skutečnost podle mnohých autorů vede ke zlepšování indikátorů úspěšnosti firem na trhu, zejména k růstu produktivity firem, jejich větší ziskovosti, menšímu obratu zaměstnanců i zákazníků [Bartel 1991; Lyau, Pucel 1995; Lynch, Black 1998; Bassi, McMurrer 2008; Hansson 2008]. Obecně se také předpokládá, že účast ve vzdělávacím nebo výcvikovém programu zlepšuje pracovní morálku, zkvalitňuje komunikaci ve firmě a zvyšuje spokojenost pracovníků a jejich loajalitu k zaměstnavateli [Bassi 1994]. Výsledky některých dříve realizovaných studií dokazují [Bartel 1991], že zaměstnavatelé, kteří současně složitě ekonomické podmínky využijí k rozvoji lidských zdrojů (ať již zcela ve své režii nebo za přispění programů politiky pracovního trhu⁵), získají pro období pozvolného ekonomického oživení před konkurencí značný náskok.

Samotný rozsah programů pracovního výcviku a vzdělávání a jejich cílenost mezi jednotlivými evropskými zeměmi variuje. Příkladem jsou výcvikové aktivity nabízené zaměstna-

né pracovní síle, které jsou distribuovány nerovnoměrně: lidé s lepší pozicí na pracovním trhu (tj. s vyšší mzdou, kvalitnějšími pracovními podmínkami či větší jistotou zaměstnání) mají více příležitostí a jsou více motivováni podílet se na dalším rozvoji svých schopností, znalostí a dovedností [OECD 2003]. To je do určité míry ovlivněno jak menší motivací znevýhodněných participovat na výcviku, tak i strategiemi realizátorů programů, kteří preferují účast osob, jež výcvik a vzdělávání dokončí a ve svém zaměstnání lépe využijí. Specificky nižší míru participace na pracovním vzdělávání a výcviku vykazují také zaměstnanci menších firem oproti firmám větším, v nichž zaměstnanci absolvují dvojnásobně větší počet hodin vzdělávání [OECD 2003]. Obdobný problém se týká také nízkokvalifikované a nízkopříjmové pracovní síly, která je do vzdělávacích a výcvikových aktivit zapojována velmi málo a rozsah absolvovaných kurzů je v jejím případě až o čtvrtinu nižší než v případě kvalifikovaných pracovníků [bližší OECD 2009b; Horáková 2011a].

Empirická data rovněž potvrzují společenské přínosy plynoucí z vyššího důrazu na zvyšování kvality pracovní síly pomocí veřejných investic v podobě nákladů na zabezpečení veřejného systému vzdělávání a politiky pracovního trhu. Na makroekonomické úrovni totiž lidský kapitál přispívá k růstu celkové produktivity/výkonnosti ekonomiky, která se odráží v míře růstu hrubého domácího produktu [Bassanini, Scarpetta 2001; Fuente, Ciccone 2002].⁶ Vazby mezi vzděláním populace (a výdaji na vzdělávání) a tempem ekonomického růstu (příp. celkovou produktivitou ekonomiky) ale opět nejsou zcela jednoznačné. Na jedné straně některé studie prokazují dobrou ekonomickou prosperitu zemí, které vynakládají značné finanční prostředky na výzkum, vývoj, inovace a vzdělávání (tzv. znalostní intenzita HDP je vysoká např. v severských zemích). Na druhé straně ale stejné studie ukazují, že v některých evropských zemích je ekonomické prosperity dosahováno i přesto, že znalostní intenzita HDP se u nich jeví jako nedostatečná (jde o Irsko a Lucembursko, které jsou podle podílu HDP na obyvatele nejbohatšími zeměmi EU, současně však jejich znalostní intenzita HDP nedosahuje ani průměrné hodnoty EU, tj. 7,5 %) [bližší Tvrđý 2008; NERV 2009].

Veřejné investice do lidského kapitálu (a to jak do počátečního, tak i do dalšího profesního vzdělávání prostřednictvím programů pracovního výcviku a vzdělávání) mají ve všech zemích relativně velkou míru návratnosti v podobě daňových a sociálních odvodů osob s vyšší kvalifikací. Příznivě se projevují také implicitně jako další společenské výnosy ovlivňující úroveň veřejných rozpočtů (například lepší zdravotní stav osob s vyšším vzděláním se promítá do nižší potřeby veřejných výdajů na zdravotnictví, lepší sociální podmínky osob s vyšším vzděláním implikují nižší potřebu sociálních výdajů ad.). Dostatečná podpora státu v oblasti vzdělávání a pracovního výcviku se podle některých studií navíc odráží i ve větší míře sociální tolerance a občanské a politické angažovanosti [EC 2007a].

Programy pracovního výcviku a vzdělávání v současných společnostech: vliv ekonomických podmínek, role politiky flexicurity a celoživotního vzdělávání

Programy pracovního výcviku a vzdělávání v měnících se ekonomických podmínkách

Role programů pracovního výcviku a vzdělávání se v čase mění jednak vlivem makroekonomických strategií zemí, jež zvažují vzájemnou provázanost hospodářských a sociálních (redistributivních) politik, jednak působením mikroekonomických změn v charakteru produkce a organizace práce. Zatímco makroekonomická perspektiva umožňuje posuzovat vývoj významu programů pracovního výcviku a vzdělávání v souvislosti s konceptem plné zaměstnatelnosti, mikroekonomická perspektiva zvažuje roli výcvikových a vzdělávacích programů v kontextu post-fordistického modelu produkce, terciarizace a všeobecného zvyšování vzdělanostní úrovně populace.

Do sedmdesátých let minulého století zažívaly evropské země trvalý ekonomický růst spojený s rychlým růstem produktivity práce a relativně stabilní úrovní nezaměstnanosti. Vlivem ekonomických šoků v sedmdesátých letech však začala nezaměstnanost v Evropě prudce narůstat při současně stagnaci celkové míry zaměstnanosti. Tehdejší politiky pracovního trhu měly spíše pasivní povahu (charakterizovalo je úsloví „počkáme a uvidíme“ „*wait and see*“ [srov. OECD 1993]) a štedré kompenzace příjmu vyplácené nezaměstnaným dále podporovaly rozšiřování nezaměstnanosti. Od osmdesátých let navíc vyspělé evropské ekonomiky bojují s nečekaně vysokou dlouhodobou nezaměstnaností, na níž se podílejí zejména skupiny nízkokvalifikovaných pracovníků, osob se zdravotními handicapami nebo sociálními bariérami v přístupu na pracovní trh, starší lidé a také mladí uchazeči poprvé vstupující na pracovní trh. Podle ekonomů byly tyto problémy způsobeny rozsáhlou aplikací konceptu plné zaměstnanosti, který směřoval k celkové podpoře agregované poptávky a k přímé tvorbě pracovních míst (mnohdy dočasně a bez většího efektu i ve veřejném sektoru) jako řešení nevyužitých pracovní síly (tedy nezaměstnanosti). Plná zaměstnanost byla chápána jako kolektivní zodpovědnost státu a jeho institucí a byla podporována makroekonomickými nástroji fiskální a monetární politiky a aktivitami umožňujícími přístup k pracovním místům i pro nejvíce znevýhodněnou pracovní sílu. Koncept plné zaměstnanosti byl doprovázen fordistickým modelem výroby, jenž byl charakteristický důrazem na produkci velkého množství levného a méně kvalitního zboží a využíval specifických způsobů organizace práce (zejména vysoký stupeň centralizace rozhodování a minimum kvalifikovaných nemanuálních pracovníků striktně oddělených od manuálních pracovníků) [EC 2008]. Obzvláště vysoký stupeň specializace (defragmentace) pracovních úkolů zajišťoval firmám redukci nákladů a pronikání na nové trhy a vedl k dequalifikaci pracovních míst [Boyer 1995; Lundvall, Johnson 1994]. Vzhledem k nízké potřebě kvalifikované pracovní síly hrály programy pracovního výcviku a vzdělávání v politice pracovního trhu tohoto období jen okrajovou roli. Veřejná politika se soustředila spíše na podporu tvorby pracovních míst než na dlouhodobou připravenost a kvalifikaci pracovní síly. Programy pracovního výcviku a vzdělávání pak směřovaly především ke skupinám

ze sociokulturně znevýhodněného prostředí a ke zdravotně postiženým a sloužily k rozvoji jejich základních znalostí a dovedností potřebných pro uplatnění na pracovním trhu [Mitchell, Muysken 2008].

Od druhé poloviny devadesátých let začínají některé evropské země regulovat svoje pracovní trhy na základě principů, jež směřují spíše k dosažení plné zaměstnatelnosti než zaměstnanosti pracovní síly. Koncept plné zaměstnatelnosti reagoval na neschopnost evropských ekonomik přizpůsobit se rychlým technologickým a strukturálním změnám, které přispěly k reorientaci produkce jednotlivých zemí a jejichž důsledky se projeví na trhu práce vysokou a trvale rostoucí nezaměstnaností. Rozvoj mezinárodního obchodu vyvolal potřebu větší diverzifikace výroby v důsledku rostoucí a rozmanitější poptávky po nových a kvalitních výrobcích. To přispělo ke změnám v charakteru a organizaci práce (posun k postfordistickému modelu produkce) a způsobilo tlak na zvýšení lidského kapitálu pracovní síly a celkové flexibility pracovních trhů. Z důvodu selhání vládních intervencí na straně poptávky po práci (respektive agregované poptávky) přijaly vlády mnoha zemí na přelomu tisíciletí za svůj hlavní cíl vedle cenové stability také dosažení plné zaměstnatelnosti na úrovni jednotlivců. To vedlo k přesunu vládní zodpovědnosti za optimální využívání pracovní síly na jednotlivce. Současně došlo k postupnému omezování výdajů na politiku zaměstnanosti a další sociální opatření, k posílení důrazu na využívání výcvikových a vzdělávacích programů a také k identifikaci překážek omezujících nabídku práce (jako jsou přílišné regulace pracovního trhu, vysoké nemzdové náklady na pracovní sílu, existence institutu minimální mzdy ad.). Vzhledem k tomu, že trvalá účinná příprava pracovní síly je klíčovým předpokladem plné zaměstnatelnosti, je v rámci politiky pracovního trhu významně podporována participace nezaměstnaných v programech pracovního výcviku a vzdělávání. Dostatek příležitostí k celoživotnímu vzdělávání a k pracovnímu výcviku se ale předpokládá i u firem a jejich zaměstnanců. Nezaměstnaní jsou navíc stimulováni k rychlému a účelnému hledání zaměstnání (politika aktivace) [Allan et al. 2007].

Orientace na zaměstnatelnost pracovní síly je od sedmdesátých let podporována také zvyšováním rozsahu sektoru služeb, který vyžaduje – podobně jako výrobní sektor – kontinuální vzdělávání a proškolení pracovníků. V posledních letech navíc zřetelně roste celková vzdělanost populace, což způsobuje nesoulad mezi schopnostmi a znalostmi mladé pracovní síly vstupující nově na pracovní trh a starších pracovníků. To opět vyvolává zvýšenou potřebu důsledného rozvoje zaměstnatelnosti, a to především v řadách starších pracovníků.

Zmíněné trendy zvyšují význam zaměstnatelnosti (a tedy programů pracovního výcviku a vzdělávání) pro dlouhodobě příznivou pozici jednotlivců na trhu práce. Zároveň ale naznačují, že prostý koncept plné zaměstnatelnosti k trvalému a efektivnímu řešení nezaměstnanosti v evropských zemích nestačí. Přesun zodpovědnosti za úroveň zaměstnatelnosti na jednotlivce totiž ignoruje skutečnost, že makroekonomická omezení vytvářejí závislost jedince na sociálním státu. Tvrzení, že rozdíl mezi zaměstnanými a nezaměstnanými je důsledkem jejich individuálního úsilí či preferencí, je podle Allana et al. [2007] mylné. Je totiž třeba odlišit závislost na sociálních dávkách jako životní styl některých jednotlivců od situace, kdy jsou nezaměstnaní bezmocní vůči makroekonomickému selháním a snaží se získat státní podporu jako své občanské právo. Podle Mitchella a Muyskena [2008] je důvodem současné trvale vysoké nezaměstnanosti a omezených občanských práv zejména selhání regulační role vlády v oblasti pracovního trhu, která neumožňuje vytvoření dostatečného množství pracovních míst v soukromém sektoru (i když pozitivním trendem je možnost soukromých subjektů podílet se na aktivitách, které tradičně zajišťoval veřejný sektor). Zodpovědnost za zaměstnanost sice nesou ve velké míře jednotlivci, úkolem státu ale zůstává podpora těchto jednotlivců, aby byli schopni dosáhnout, plně využívat a dlouhodobě udržovat svoji zaměstnatelnost. Podpora zaměstnatelnosti by proto podle Mitchella a Muyskena [2008] měla být doplněna důrazem na tvorbu dostatečného počtu pracovních míst garantovaných nezaměstnaným, kteří jsou ochotni a schopni pracovat, čímž by se vytvořila „zásoba“ připravené zaměstnané pracovní síly („*buffer stock approach*“) [Mitchell, Muysken 2008]. Kromě toho je ale nutné zajistit i sociální ochranu pracovní síly, solidaritu a důvěru [Allan et al. 2007], což zohledňuje právě koncept flexicurity.

Podpora zaměstnatelnosti by proto podle Mitchella a Muyskena [2008] měla být doplněna důrazem na tvorbu dostatečného počtu pracovních míst garantovaných nezaměstnaným, kteří jsou ochotni a schopni pracovat, čímž by se vytvořila „zásoba“ připravené zaměstnané pracovní síly („*buffer stock approach*“) [Mitchell, Muysken 2008]. Kromě toho je ale nutné zajistit i sociální ochranu pracovní síly, solidaritu a důvěru [Allan et al. 2007], což zohledňuje právě koncept flexicurity.

Programy pracovního výcviku a vzdělávání jako součást politiky flexicurity

Vzdělávání a pracovní výcvik tvoří významnou součást politiky flexicurity a je zásadním prostředkem prohlubování funkční flexibility pracovní síly. Flexicurita v současnosti nejčastěji představuje politickou strategii, která zdůrazňuje cíle flexibility a jistoty jako dva více či méně integrované prvky [Wilthagen 1998; Ferrera, Hemerijck 2003; EC 2007b; podrobněji např. Viebrock, Clasen 2009]. Jde o koncept, který byl ve svých počátcích spojován s dánským modelem trhu práce, jenž je založen na liberálních ekonomických principech a současně na štedrém nastavení systému sociální ochrany příjmů a rozsáhlé aktivní politiky zaměstnanosti. Dánský systém aktivní politiky pracovního trhu přitom vede k trvale nízké míře nezaměstnanosti a poměrně vysoké míře zaměstnanosti [Madsen 2002, 2007] a představuje jeden z možných modelů konceptu flexicurity. S ohledem na své účinky a výše naznačené komponenty bývá nazýván zlatým trojúhelníkem: trh práce zde zajišťuje vysokou úroveň vnější numerické flexibility díky pružným pravidlům najímání a propouštění pracovníků; systém sociální ochrany vede svým nastavením k rychlé reintegraci nezaměstnaných na trh práce; a aktivní politika zaměstnanosti založená na povinném zapojení nezaměstnaných do programů dalšího vzdělávání podporuje funkční flexibilitu trhu práce. Důležité je, že mezi těmito komponenty existují vztahy podporující motivaci a kvalifikaci na trhu práce, což je výsledkem rozsáhlého sociálního dialogu a zodpovědnosti široké sítě regionálních a lokálních sociálních partnerů. Flexicurita je přitom tvořena právě flexibilním trhem práce a štedrým sociálním systémem.

Dánský model politiky flexicurity zdůrazňuje možnost efektivních přechodů mezi různými segmenty (zejména výměna jednoho zaměstnání za druhé nebo přechody mezi nezaměstnaností a zaměstnáním) podporou programů pracovního výcviku a vzdělávání, příp. aktivit v rámci celoživotního vzdělávání. Odlišný postup v realizaci politiky flexicurity nabízí Nizozemí, jež akcentuje jiné prvky zlatého trojúhelníku. Oproti jistotě standardního zaměstnání v Dánsku jsou v této zemi legislativně zajištěny i atypické a flexibilní pracovní

úvazky (i když ochrana před propuštěním je v nestandardních zaměstnáních relativně malá). Škála opatření týkajících se práce, péče a vzdělávání pokrývá celý životní cyklus jedince a tato opatření jsou dobrovolně financována částečnými odvody z mezd zaměstnanců. Nizozemský model flexicurity navíc klade jen malý důraz na aktivační strategie, a celkový rozsah aktivní politiky trhu práce je tak menší než v Dánsku [Viebrock, Clasen 2009]. Na druhé straně Nizozemí více akcentuje roli dočasných pracovních agentur jako institucí, jež přímo podporují flexibilitu pracovních úvazků a trhu práce jako celku. Politika flexicurity v Nizozemí směřuje spíše k redukci rozdílů mezi standardními a nestandardními pracovními úvazky a je hojně podporována – stejně jako v Dánsku – prostřednictvím sociálních partnerů a jejich vzájemného dialogu. Přestože jistota podpory atypických forem zaměstnání nebývá vždy doprovázena zvýšením flexibility samotných pracovních trhů [EC 2007b], je aplikace principů politiky flexicurity vnímána jako hlavní příčina pozitivního vývoje nizozemského trhu práce [Wilthagen 1998].

Spojitost dánského a nizozemského modelu politiky flexicurity spočívá v důrazu, který oba kladou na programy vzdělávání a pracovního výcviku 1) jako prostředku posílení adaptability a lidského kapitálu, který umožňuje časté a efektivní přechody mezi různými segmenty trhu práce a 2) jako opatření, jež přispívá k odstraňování rozdílů mezi “kvalitou” pracovní síly působící ve standardních a nestandardních zaměstnáních. V Nizozemí je důraz na vzdělávání, pracovní výcvik a přípravu pracovní síly navíc spojován s principy tzv. employacurity na úrovni zaměstnavatelských subjektů. Strategie employacurity je založena na jistotě zaměstnatelnosti a současně na jistotě zaměstnání, a to jednak tím, že podporuje vytváření a realizaci programů pracovního výcviku a vzdělávání, které přispívají k flexibilitě pracovní síly, a tedy i samotných organizací, a jednak tím, že podporuje procesy kolektivního vyjednávání a intenzivní spolupráce odborových svazů a asociací zaměstnavatelů, které se mimo jiné podílejí na nastavení mezd, jež zabraňují růstu šedé ekonomiky [Pruijt, Dérogée 2010]. Zatímco flexicurita představuje spíše vágní koncept, který je institucionalizován v podobě modelu založeného na koordinaci politiky zaměstnanosti a sociální politiky ve snaze dosáhnout nové rovnováhy mezi flexibilitou a jistotou [Viebrock, Clasen 2009], employacurita nabízí jistotu zaměstnatelnosti a zaměstnání založenou na rozvoji a zplnomocnění zaměstnanců v konkrétním kontextu organizace práce [Pruijt, Dérogée 2010]. Vazba mezi flexicuritou a employacuritou pak vyplývá z faktu, že oba přístupy nahlíží na odlišné, ale vzájemně komplementární oblasti zaměstnatelnosti a flexibility [ibid.]. Praktická realizace každého z přístupů má svá rizika. Zatímco politika flexicurity může vést k marginalizaci a vyloučení skupin, které neuspějí v testování vlastní produktivity, strategie employacurity může selhávat v okamžiku, kdy jsou zaměstnanci nuceni být odpovědní za věci, které leží mimo dosah jejich kontroly [ibid.].

S ohledem na úspěchy politiky flexicurity v Dánsku a v Nizozemí Evropská komise v současnosti apeluje na prosazování společných principů tohoto konceptu ve všech členských zemích EU, a to i přesto, že efektivní realizace modelu flexibility významně závisí na demografické skladbě pracovní síly [Madsen 2002], institucionálních změnách typu decentralizace kolektivního vyjednávání [Klindt, Møberg

2006] nebo nezamýšlených důsledcích politiky, neboť stejná opatření mohou mít v různých zemích zcela odlišné efekty [Viebrock, Clasen 2009]. Madsen [2002] dokonce uvažuje o tom, že dánský model flexicurity může mít svým důrazem na výkonnost (*productivity gains*) minimální vliv na skupiny jako jsou migranti, lidé bez kvalifikace nebo osoby se zdravotními problémy, které se ocitají mimo dosah zlatého trojúhelníku. Tyto pochybnosti i další omezení tohoto konceptu⁷ plně reflektuje i Evropská komise ve své kritice členských států, které se často jednostranně zaměřují buď pouze na zvýšení flexibility v podnikání, nebo jistoty pracovníků [EC 2007b]. Přestože tedy nelze vytvořit univerzální model flexicurity, je tento koncept ve všech evropských zemích vnímán jako strategie, která na jedné straně usiluje (v zájmu zaměstnavatelů) o flexibilitu pracovních trhů, organizací a pracovních vztahů a na straně druhé (v zájmu zaměstnanců) o jistotu v zaměstnání a v sociální oblasti zvláště pro skupiny ohrožené na trhu práce i mimo něj [Wilthagen, Tros, van Lieshout 2003]. Flexibilita a zabezpečení by jinými slovy měly dosahovat rovnovážného stavu. Neměly by být chápány jako protikladné aspekty uspořádání pracovního trhu, ale jako vzájemně se doplňující předpoklady jeho správného fungování [srov. Ferrera, Hemerijck, Rhodes 2000; Ferrera, Hemerijck 2003].

Evropská komise v této souvislosti nabízí sadu čtyř typických způsobů, jak řešit otázku politiky flexicurity (Begg, Draxler, Mortensen [2008] hovoří o typech Evropského sociálního modelu). Jejich principy je přitom možné použít na odlišné trhy práce podle situace v konkrétní členské zemi. Zároveň se předpokládá, že budou přizpůsobeny specifickým institucionálním, politickým a kulturním podmínkám a politickým prioritám zvažujícím míru vládní intervence do trhů práce. Jedná se o tyto způsoby realizace politiky flexicurity [srov. Bovenberg, Wilthagen 2008: 4-6; Nekolová 2008: 3]:

- flexibilní a spolehlivá smluvní uspořádání spojená s úpravou legislativní ochrany pracovních míst a zajišťující dostatečnou numerickou flexibilitu na trhu práce (v podobě redukce asymetrií mezi standardní a nestandardní prací podporou vzestupné mobility (tranzic) na pracovním trhu; a integrací nestandardních smluv do zákoníku práce, kolektivních dohod, sociálního zabezpečení a systémů celoživotního vzdělávání pomocí aktivit sociálních partnerů a vlády);
- efektivní aktivní politiky pracovních trhů zabezpečující možnost rychlého přechodu z jednoho pracovního místa do druhého (*transition security*) ve stejné nebo jiné organizaci (jde o vestavěné smluvní záruky, politiku řízení lidských zdrojů a silný systém celoživotního vzdělávání a pracovních výcviků, případně vznik fondů pro financování vzdělávání a výcviků);
- systematické a vnímavé celoživotní učení zajišťující dostatečnou ochranu zaměstnatelnosti a zaměstnanosti obzvláště nízkokvalifikovaných osob a rizikových pracovníků z řad menšin, starších pracovníků, žen a osob předčasně opouštějících vzdělávací systém (univerzální přístup ke vzdělávání a rozsáhlé možnosti přechodů na pracovním trhu prostřednictvím dohod a strategií mezi pracovníky a zaměstnavateli za účelem lepších investic do pracovního výcviku);
- moderní opatření sociálního zabezpečení, která zjednodušují mobilitu na pracovním trhu a poskytují dosta-

tečnou úroveň ochrany v případě ztráty příjmu všem typům pracovníků, obzvláště pak osobám pobírajícím dávky sociálního zabezpečení a osobám pracujícím na neformálních pracovních trzích (zpřísněním nárokovosti vyplácených sociálních dávek, regulací neformální práce flexibilními zabezpečovacími dohodami (*flexi-secure contracts*), nižšími daňovými odvody a zvyšováním lidského kapitálu zaměstnanců; rozšiřováním institucionální kapacity sociálních partnerů a podporou bipartitních nebo tripartitních vyjednávání mezi těmito sociálními partnery a subjekty poskytujícími dávky) [Bovenberg, Wilthagen 2008: 4].

Český pracovní trh je optikou flexicurity nahlášen spíše jako rigidní a pro aplikaci principů flexicurity prozatím jen málo připravený. Zaměstnanci pracující za flexibilních pracovních podmínek jsou totiž oproti běžným zaměstnancům s pracovním úvazkem na dobu neurčitou často znevýhodněni (týká se především pracovníků v příležitostných a krátkodobých formách zaměstnání, která nabízejí jen malou míru sociální ochrany). Vysoké poměry náhrady dávek v nezaměstnanosti také nepodporují u některých sociálních skupin (nizkokvalifikovaná a nízkopříjmová pracovní síla) výraznější motivaci k participaci na běžném pracovním trhu, mají ale současně relativně malou schopnost ochrany (díky nízké úrovni dávek) [Sirovátka, Žižlavský 2003]. Navíc podle Nekolové [2008] není dostatečně zajištěna ani funkční koordinace aktivní a pasivní politiky pracovního trhu a chybí explicitní ucelená aktivační strategie, která by kromě (v současnosti převládajícího) tlaku na zvýšení aktivity a úsilí při hledání zaměstnání dostatečně zdůraznila i potřebu rozvoje a prohlubování zaměstnatelnosti pracovní síly [srov. Hora et al. 2009]. Zřejmě nejsilnější překážkou širšího rozvoje principů flexicurity v podmínkách českého trhu práce je ale ne plně funkční systém dalšího vzdělávání dospělých a s ním spojená omezená participace pracovníků ve vzdělávacích a výcvikových programech. To podle Nekolové [2008] způsobuje nízkou funkční flexibilitu pracovní síly (více ohrožené nezaměstnaností) i zaměstnavatelských subjektů. Řešením je rozšířit stávající obecnou podobu systému dalšího vzdělávání dospělých o specifikaci cílů a kompetencí koordinátorů a jednotlivých aktérů zapojených do dalšího vzdělávání, pravidla finančního zabezpečení a systém kontroly kvality nabízených vzdělávacích služeb. Zároveň by nadále měl být podporován a stimulován zájem jednotlivců (zaměstnaných i nezaměstnaných) o účast v programech, které rozvíjejí a prohlubují jejich lidský kapitál a celkovou zaměstnatelnost, a to jak formou finančních stimulů, tak i možností flexibilní pracovní doby a rozšířením služeb péče o děti v době vzdělávání [Vychová 2007; Nekolová 2008].

Programy pracovního výcviku a vzdělávání v kontextu konceptu celoživotního vzdělávání

Význam celoživotního vzdělávání je v evropských zemích diskutován již od sedmdesátých let minulého století, kdy došlo k nárůstu (zejména dlouhodobé) nezaměstnanosti a ke stagnaci celkové zaměstnanosti na relativně nízké úrovni. Tyto jevy vedly k úvahám, nakolik je Evropa konkurenceschopná ve srovnání se Spojenými státy a Japonskem. Přetrvávající nezaměstnanost a nízká produktivita práce byly chápány jako důsledek omezené kapacity evropských zemí přizpůsobit se příležitostem, jež přinesly nové formy celosvětového obchodu.

Tyto kapacity jsou přitom podle Tuijnmana a Schömanna [1996: 468] významně odvislé od celkové úrovně *kompetencí* všech zúčastněných aktérů: kompetencí vlád vytvářet a řídit podpůrné makroekonomické prostředí, kompetencí firem efektivně organizovat výrobu a činit správná obchodní rozhodnutí, kompetencemi pracovních týmů přispět ke kvalitě a komplexnosti produkce a kompetencemi jednotlivých pracovníků plnit efektivně pracovní úkoly, reflektovat změny ve způsobech práce, být inovativní a učit se. V kontextu snah o posilování kompetencí všech zmíněných subjektů představuje koncept celoživotního vzdělávání ucelenou strategii formování dovedností a znalostí, které přispívají k růstu produktivity práce, omezování nezaměstnanosti a posilování flexibility pracovních trhů [Tuijnman, Schömann 1996].

Od devadesátých let proto v evropských zemích dochází nejen k vytváření koncepcí celoživotního vzdělávání, ale také k tvorbě konkrétních politických, strategických a programových dokumentů, které formulují cíle, podmínky a mechanismy celoživotního vzdělávání v jednotlivých zemích.⁸ Výsledkem je shoda evropských zemí na tom, že vzdělávání a pracovní výcvik by měly být nedílnou součástí života všech obyvatel země Evropské unie. Celoživotní vzdělávání představuje rámec, v němž jsou organizovány vzdělávací aktivity spojené s účastí v běžném formálním vzdělávání, stejně jako vzdělávání a výcvik, které probíhají spíše v neformálním⁹ a informálním¹⁰ prostředí. Významná je přitom jednak dostupnost vzdělávání pro všechny skupiny obyvatel bez ohledu na jejich sociodemografické či jiné charakteristiky a dále pak jeho podpora v průběhu celého životního cyklu jedince (a nikoliv jen tradičně v počáteční fázi získávání kvalifikace) [Tuijnman, Schömann 1996]. Mají-li být strategie celoživotního vzdělávání v evropských zemích efektivní, musejí podle Field [2004] respektovat následující principy: 1) změna zaměření vzdělávacích a výcvikových programů - od technik a postupů učení k internalizaci individuálních postojů ke vzdělávání jako elementárnímu předpokladu celoživotního učení; 2) úprava obsahové náplně těchto programů tak, aby rozšiřovaly znalosti a dovednosti, jež vedou k získání kompetencí klíčových pro pohyb jednotlivců na pracovním trhu a ve znalostní společnosti a 3) poskytování celoživotního vzdělávání jako „nezpochybnitelného statku“, který přispívá k ekonomickému blahobytu a sociální rovnosti ve společnosti, ovlivňuje sociální soudržnost a stabilitu, a měl by proto být určen pro všechny a nikoliv jen pro vybrané skupiny osob.

Koncept celoživotního vzdělávání je formován pohledem psychologů, pedagogů, ekonomů i sociologů a dalších sociálních vědců. Odlišné perspektivy a teoretické přístupy mohou být komplementárně využity při studiu specifických problémových oblastí, jako je například snížená flexibilita zaměstnanců a firem, limity ekonomického růstu některých zemí, důsledky globalizace aj.¹¹

K pochopení významu konceptu celoživotního vzdělávání nepřímo přispěli i Giddens [1991] a Beck [1992] koncepty reflexivní a rizikové modernity. Oba se snaží z makro-perspektivy uchopit současné sociální změny (globalizace, individualizace, existence sociálních nejistot a rizik), na které mohou společnosti reagovat právě požadavkem zavedení a rozšíření konceptu celoživotního učení (autoři tuto reakci nazývají reflexivitou). Podle Giddense [1991] a Becka [1992] hraje klíčovou roli pro řízení současných změn lidské jednání (*human*

agency), respektive tzv. institucionalizovaná reflexivita. Ta je charakteristická tím, že lidé jsou soustavně konfrontováni s novými znalostmi o světě kolem sebe a musí neustále reagovat na nové okolnosti svého života. Rozsah a podoba nových znalostí se přitom dotýká jak každodenních banálních věcí, tak i složitých znalostí [blíže Horáková 2011b]. Teorie reflexivní modernity tak poukazuje na důležitost individuálního chování jednotlivců, které významně ovlivňuje charakter a obsah učení a přispívá tak – společně s úsilím vlád a vzdělávacích institucí – k formování programů celoživotního vzdělávání.

Různé perspektivy pohledu na koncept celoživotního učení umožňují porozumět požadavku na kulturní změnu soudobých společností směrem k vytváření kultury učení (*learning culture*), tj. podporování celoživotního učení i u osob, které o něj neprojevují větší zájem [Field 2004]. V praxi si potřebu kulturní změny uvědomují zvláště tvůrci politik a pracovníci vzdělávacích institucí. Jejich diskuze se často týkají právě potřeby kulturní revoluce, která by přiměla vlády vytvořit jasnou a koherentní vizi o kultuře celonárodního učení a přijmout odpovědnost za její dosahování [Fryer 1998]. Mezi podněty takových diskuzí patří to, že samotní tvůrci politik jsou během posledních dvou desetiletí významně ovlivňováni novými formami vládnutí (a souvisejícím požadavkem na větší adaptabilitu, zaměstnatelnost a řízení změn), které jsou výsledkem procesů celoživotního učení a rovněž celoživotní učení samy vyžadují.¹² Programy pracovního výcviku a vzdělávání a podpora hledání pracovních míst jsou v této perspektivě klíčovými metodami dosažení aktivní participace na chodu společnosti, protože umožňují sociálně vyloučeným jednotlivcům získat dovednosti a znalosti, které jim dovolují „převzít svůj osud do vlastních rukou“ [Field 2004: 9]. Potřeba kulturní změny je proto v současnosti spojena s požadavkem přesunutí pozornosti a zdrojů od starých institucionalizovaných forem veřejně poskytovaného vzdělávání dospělých směrem k nově se objevujícím formám vysoce individualizovaného výcviku poskytovaného komerčními subjekty. Centrem zájmu by přitom měla být snaha ovlivnit postoje a hodnoty, které hrají významnou roli při motivaci lidí k učení. Od prvních diskuzí o potřebě zavádění celoživotního učení sice došlo k posunu chápání jeho klíčové role (což se projevuje např. preferováním pojmu „služby celoživotního vzdělávání“ místo původního označení „služby vzdělávání dospělých“) [Field 2004: 5], v praxi ale probíhají změny ve způsobu vzdělávání jen velmi pomalu. Systémy vzdělávání a výcviku jsou mnohdy považovány za zastaralé, protože nereflektují aktuální ekonomické a technologické změny a celoživotní vzdělávání je v jejich rámci spíše jedním z aspektů vzdělání než jeho klíčovým principem [EC 2000].

Závěr

Současné výzkumy i teoretické studie ukazují, že programy pracovního výcviku a vzdělávání představují klíčový nástroj aktivní politiky pracovního trhu a zároveň součást procesu celoživotního učení, který přispívá k efektivnímu rozvoji zaměstnatelnosti pracovní síly. Z obsahového hlediska patří mezi programy pracovního výcviku a vzdělávání všechny aktivity obecného i specifického charakteru, které jsou organizovány a financovány různými subjekty pracovního trhu (zaměstnanci, zaměstnavatelé, veřejnými a neziskovými institucemi). Z hlediska zacílení jde jak o programy pro stávající zaměstnance a osoby ohrožené ztrátou zaměstnání, tak o opatření určená k výcviku a vzdělávání nezaměstnaných, včetně těch programů, které zohledňují specifické potřeby skupin znevýhodněných na trhu práce.

Programy pracovního výcviku a vzdělávání, na jejichž realizaci se velkou měrou (ale ne nutně výhradně) podílejí instituce veřejných služeb zaměstnanosti, mají často komplexní cíle, orientované na zlepšení zaměstnatelnosti pracovní síly a na její co nejširší inkluzi na pracovní trh. Ve veřejných politikách vyspělých států světa hrají tyto programy různé role a v praxi nabývají různých podob, přičemž při jejich praktické realizaci se může vyskytnout řada specifických komplikací. Obecně však můžeme jejich přínos zhodnotit jako pozitivní pro jedince, zaměstnavatele i společnost. Programy pracovního výcviku a vzdělávání totiž přispívají k redukci sociálního vyloučení a příjmových nerovností, podporují udržitelnost systémů sociální ochrany rozvojem zaměstnatelnosti starší populace, tvoří klíčovou součást přístupu flexicuritity, vedou tak ke zvyšování dynamiky pracovních trhů a mobility pracovní síly a přispívají k rozvoji inovačního potenciálu, a tím i konkurenceschopnosti evropských firem zkvalitňováním schopností, znalostí a dovedností jejich pracovníků.

- Allan, Emma, Beth Cook, William Mitchell, Martin Watts. 2007. „The Failed Full Employability Paradigm.“ *Working Paper No. 07-04* [online]. Centre of Full Employment and Equity: The University of Newcastle [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: <http://e1.newcastle.edu.au/coffee/pubs/wp/2007/07-04.pdf>.
- Bartel, Ann P. 1991. „Productivity Gains from the Implementation of Employee Training Programs.“ *NBER Working Paper 3893* [online]. Cambridge, Mass. National Bureau of Economic Research [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: http://www.nber.org/papers/w3893.pdf?new_window=1.
- Bassanini, Andrea, Stefano Scarpetta. 2001. „Links Between Policy and Growth: Evidence from OECD Countries.“ *OECD Economics Department Working Papers*. Paris: OECD.
- Bassanini, Andrea, Alison L. Booth, Giorgio Brunello, Maria de Paola, Edwin Leuven. 2005. „Workplace Training in Europe.“ *IZA Discussion Papers No. 1640* [online]. Bonn: Institute for the Study of Labor (IZA) [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: <https://www.econstor.eu/dspace/bitstream/10419/33575/1/494165596.pdf>.
- Bassi, Laurie J. 1994. „Workplace Education For Hourly Workers.“ *Journal of Policy Analysis and Management* 13 (1): 55-74, <http://dx.doi.org/10.2307/3325090>.
- Bassi, Laurie J., Daniel P. McMurrer. 2008. „Toward a Human Capital Measurement Methodology.“ *Advances in Developing Human Resources* 10 (6): 863-881, <http://dx.doi.org/10.1177/1523422308325611>.
- Beck, Ulrich. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, Gary S. 1964. *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Begg, Iain, Juraj Draxler, Jørgen Mortensen. 2008. „Is Social Europe Fit for Globalisation? A Study of the Social Impact of Globalisation in the European Union.“ *CEPS Policy Brief No. 165*. Berlin: CEPS (for EC), <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1333577>.
- Bergemann, Annette, Bernd Fitzenberger, Stefan Speckesser. 2009. „Evaluating the Dynamic Employment Effects of Training Programs in East Germany Using Conditional Difference-in-Differences.“ *Journal of Applied Econometrics* 24 (5): 797-823, <http://dx.doi.org/10.1002/jae.1054>.
- Biewen, Martin, Bernd Fitzenberger, Aderonke Osikominu, Marie Waller. 2007. „Which Program for Whom? Evidence on the Comparative Effectiveness of Public Sponsored Training Programs in Germany.“ *IZA Discussion Papers 2885* [online]. Bonn: Institute for the Study of Labor (IZA) [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: <http://ftp.iza.org/dp2885.pdf>.
- Bohlinger, Sandra, Dieter Münk. 2008. „European Strategies and Priorities for Modernising Vocational Education and Training.“ *Modernising Vocational Education and Training. Fourth Report on Vocational Training Research in Europe: Background Report* [online]. Volume 3. Luxembourg: EC [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: http://www.cedefop.europa.eu/etv/Upload/Information_resources/Bookshop/567/3050_3_en.pdf.
- Bovenberg, Lans A., Ton Wilthagen. 2008. „On the Road to Flexicurity: Dutch Proposals for a Pathway towards Better Transition Security and Higher Labour Market Mobility.“ *OSA/Institute for Labour Studies, Working Paper*. Tilburg University, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1306961>.
- Boyer, Robert. 1995. „Capital-Labour Relations in OECD Countries: From the Fordist Golden Age to Contrasted National Trajectories.“ Pp. 18-69 in Juliet Schor, Jong-Il You (eds.). *Capital, the State and Labour: A Global Perspective*. Aldershot: Edward Elgar.
- Brožová, Dagmar. 2003. *Společenské souvislosti trhu práce*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- ČSÚ. 2013. „Vzdělávání dospělých v České republice.“ *Výstup z šetření Adult Education Survey 2011* [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 20. 4. 2014]. Dostupné z: [http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/710023991A/\\$File/331313.pdf](http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/710023991A/$File/331313.pdf).
- Eurofound. 2009. „Tackling the Recession: Employment-Related Public Initiatives in the EU Member States and Norway.“ *European Restructuring Monitor* [online]. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions [cit. 20. 4. 2014]. Dostupné z: <http://www.eurofound.europa.eu/emcc/erm/studies/tn0907020s/tn0907020s.htm>.
- European Commission. 1994. *Commission of the European Communities. Growth, Competitiveness, Employment*. Luxembourg: Office for Official publications, EC.
- European Commission. 2000. *Commission of the European Communities. A Memorandum on Lifelong Learning*. Brussels: EC.
- European Commission. 2007a. *Employment in Europe 2007*. Brussels: EC.
- European Commission. 2007b. *Towards Common Principles of Flexicurity: More and Better Jobs through Flexibility and Security*. Brussels: EC.
- European Commission. 2008. *Employment in Europe 2008*. Brussels: EC.
- European Commission. 2009a. „Council Conclusion. Závěry Rady ze dne 12. května 2009 o strategickém rámci evropské spolupráce v oblasti vzdělávání a odborné přípravy („ET 2020“).“ *Úřední věstník EU ze dne 28. 5. 2009*. Brusel: EC.
- European Commission. 2009b. *Společná zpráva o zaměstnanosti na období let 2008/2009*. Brusel: EC.
- European Commission. 2010a. *EVROPA 2020. Strategie pro inteligentní a udržitelný růst podporující začlenění*. Brusel: EC.
- European Commission. 2010b. *An Agenda for New Skills and Jobs: A European Contribution towards Full Employment. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*. Brussels: EC.

- Eurostat. 2011. „Databáze aktivní politiky zaměstnanosti.“ *European Commission Eurostat* [online] [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>.
- Ferrera, Maurizio, Anton Hemerijck. 2003. „Recalibrating Europe's Welfare Regimes.“ Pp. 88-128 in J. Zeitlin, D. M. Trubek (eds.). *Governing Work and Welfare in the New Economy: European and American Experiments*. Oxford: Oxford University Press.
- Ferrera, Maurizio, Anton Hemerijck, Martin Rhodes. 2000. *The Future of Social Europe: Recasting Work and Welfare in the New Economy*. Oeiras: Celta Editora.
- Field, John. 2004. „Lifelong Learning And Cultural Change: A European Perspective.“ Paper presented at the *Conference on Lifelong Learning and New Learning Culture*. Taiwan: National Chung-Cheng University, Chia-Yi, October 1-2, 2004.
- Fryer, Bob R. H. 1998. „Lifelong Learning, Citizenship and 'Belonging': A Briefing Paper for the Independent Commission of Inquiry on the Future of Lifelong Learning.“ *Report Prepared for Department for Education and Employment* [online]. UK [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: <http://www.niace.org.uk/lifelonglearninginquiry/docs/Lifelong%20Learning%20and%20Citizenship.pdf>.
- de la Fuente, Angel, Antonio Ciccone. 2002. „Human Capital in a Global and Knowledge-Based Economy.“ *Final Report for European Commission* [online]. Directorate-General for Employment and Social Affairs [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: <http://www.antonioiciccone.eu/wp-content/uploads/2007/07/humancapitalpolicy.pdf>.
- Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Giguère, Sylvain. 2008. *More Than Just Jobs. Workforce Development in a Skills-Based Economy*. Paris: OECD.
- Gowan, Mary A., David Lepak. 2007. „Current and Future Value of Human Capital: Predictors of Reemployment Compensation Following a Job Loss.“ *Journal of Employment Counseling* 44 (3): 135-144, <http://dx.doi.org/10.1002/j.2161-1920.2007.tb00032.x>.
- Grubb, W. Norton, Paul Ryan. 1999. *The Roles of Evaluation for Vocational Education and Training: Plain Talk on the Field of Dreams* [online]. Geneva: International Labour Office, London: Kogan Page [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: http://books.google.cz/books?id=FT6Y-WbGMggC&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
- Hansson, Bo. 2008. „Job-Related Training and Benefits for Individuals: A Review of Evidence and Explanations.“ *Education Working Papers* No. 19. Paris: OECD, <http://dx.doi.org/10.1787/237755412637>.
- Herrnstein, Richard J., Charles Murray. 1996. *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life, with a New Afterword by Charles Murray*. New York: Free Press Paperbacks.
- Heyes, Jason. 2009. „Enhancing Employability: Policy Measures in a Time of Crisis.“ *Negotiating out of the Crisis* [online]. Turin, Italy: International training centre of the ILO [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: <http://forum2009.itcilo.org/en/thematical-papers/enhancing-employability-policy-measures-in-a-time-of-crisis>.
- Heyes, Jason. 2010. „Training, Employment and 'Employability': Responding To The Jobs Crisis.“ *IIRA Kongress* [online]. Copenhagen [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: <http://faos.ku.dk/pdf/iirakongres2010/track3/5.pdf/>.
- Hora, Ondřej, Tomáš Sirovátka, Helena Tomešová Bartáková, Jiří Vyhlídal. 2009. „Hodnocení programů aktivní politiky zaměstnanosti realizovaných v roce 2007 se zaměřením na rekvalifikace (struktura, cílenost, krátkodobé a střednědobé efekty na opuštění evidence).“ *Výzkumná zpráva* [online]. Brno: VÚPSV [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_300.pdf.
- Horáková, Markéta. 2010. „Ohrožení na trhu práce (podle dat systému OK práce).“ In Tomáš Sirovátka, Ondřej Hora, Markéta Horáková, Robert Jahoda, Ivana Šimíková, Jiří Vyhlídal. *Ohrožení na trhu práce v měsících se podmínkách*. Nepublikovaný materiál. Brno: VÚPSV.
- Horáková, Markéta. 2011a. „Empirické zhodnocení významu lidského kapitálu v době ekonomické recese.“ *Fórum sociální politiky* 1: 2-12.
- Horáková, Markéta. 2011b. *Pracovní vzdělávání a výcvik: podpora zaměstnatelnosti, nebo iluze? Přínosy rekvalifikačních programů pro zaměstnatelnost účastníků (s přihlédnutím k postavení ohrožených skupin na trhu práce)*. Disertační práce. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity.
- Jones, Derek C., Panu Kalmi, Antti Kauhanen. 2012. „The Effects of General and Firm-Specific Training on Wages and Performance: Evidence from Banking.“ *Oxford Economic Papers* 64 (1): 151-175, <http://dx.doi.org/10.1093/oep/gpr013>.
- Klindt, Mads Peter, Rasmus Juul Møberg. 2006. „A Golden Triangle or the Iron Cage Revisited? The Neglected Institutional Changes behind Denmark's Flexicurity-Success.“ Paper presented at the *CARMA conference Flexicurity and Beyond*. Aalborg, October 11-14, 2006.
- Kulhavý, Václav, Tomáš Sirovátka. 2008. „Hodnocení efektivity programů APZ a doprovodných nástrojů a projektů politiky zaměstnanosti v roce 2007.“ [online]. Brno: VÚPSV [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_275.pdf.
- Lyau, Nayn Myau, David J. Pucel. 1995. „Economic Return on Training Investment at the Organization Level.“ *Performance Improvement Quarterly* 8 (3): 69-79, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1937-8327.1995.tb00687.x>.
- Lynch, Lisa M., Sandra E. Black. 1998. „Beyond the Incidence of Employer-Provided Training.“ *Industrial and Labor Relations Review* 52 (1): 64-81, <http://dx.doi.org/10.2307/2525243>.
- Lundvall, Bengt Åke, Björn Johnson. 1994. „The Learning Economy.“ *Journal of Industry Studies* 1 (2): 23-42, <http://dx.doi.org/10.1080/13662719400000002>.
- Madsen, Per Kongshøj. 2002. *The Danish model of Flexicurity: a Paradise with some Snakes*. Copenhagen: University of Copenhagen.

- Madsen, Per Kongshøj. 2007. „Flexicurity, A New Perspective on Labour Markets and Welfare States in Europe.“ *Tilburg Law Review* 14 (1-2): 57–79, <http://dx.doi.org/10.1163/221125907X00056>.
- Mitchell, William, Joan Muysken. 2008. *Full Employment Abandoned: Shifting Sands and Policy Failures*. Aldershot: Edward Elgar.
- MPSV. 2011. „Mateřských školek je málo, dětí hodně.“ *Integrovaný portál MPSV* [online]. MPSV, Oddělení styku s veřejností [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/4437>.
- MŠMT. 2009. *Průvodce dalším vzděláním v kontextu aktivit Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy*. Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, odbor dalšího vzdělávání.
- Nekolová, Markéta. 2008. *Flexicurity – hledání rovnováhy mezi flexibilitou a ochranou trhu práce v České republice* [online]. Praha: VÚPSV [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: http://www.flexicurity.cz/wp-content/uploads/flexicurity_hledani_rovnohahy.pdf.
- NERV. 2009. *Závěrečná zpráva Národní ekonomické rady vlády* [online]. Praha: Vláda ČR [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/assets/media-centrum/dulezite-dokumenty/zaverecna-zprava-NERV.pdf>.
- OECD. 1993. *Employment Outlook 1993*. Paris: OECD.
- OECD. 1996. „Lifelong Learning for All.“ *Meeting of the Education Committee at Ministerial Level, 16/17*. Paris: OECD.
- OECD. 2003. *Employment Outlook. Towards More and Better Jobs*. Paris: OECD.
- OECD. 2005. „Labour Market Programmes and Activation Strategies: Evaluating the Impacts.“ Pp. 173-208 in OECD. *Employment Outlook*. Paris: OECD.
- OECD. 2009a. *Employment Outlook. Tackling the Jobs Crisis*. Paris: OECD.
- OECD. 2009b. *Education at a Glance 2009: OECD Indicators*. Paris: OECD.
- Pruijt, Hans, Pascal Dérogée. 2010. „Employability and Job Security, Friends or Foes? The Paradoxical Reception of Employability in the Netherlands.“ *Socio-Economic Review* 4 (7): 1-24, <http://dx.doi.org/10.1093/ser/mwq006>.
- Sirovátka, Tomáš, Martin Žižlavský. 2003. „Nezaměstnanost a pracovní pobídky.“ *Politická ekonomie* 51 (3): 391-406.
- Sirovátka, Tomáš, Václav Kulhavý, Markéta Horáková, Miroslava Rákoczyová. 2005. *Směřování české sociální politiky s důrazem na agendu Lisabonské strategie* [online]. Brno: VÚPSV [cit. 20. 4. 2014]. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_171.pdf.
- Stevens, Margaret. 1994. „A Theoretical Model of On-the-Job Training with Imperfect Competition.“ *Oxford Economic Papers* 46 (4): 537-562.
- Tuijnman, Albert C., Klaus Schömann. 1996. „Life-long Learning and Skill Formation.“ Pp. 462-488 in Günther Schmid, Jacqueline O'Reilly, Klaus Schömann (eds.). *International Handbook of Labour Market Policy and Evaluation*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Tvrďý, Lubor. 2008. *Změny na trhu práce a perspektivy vzdělanosti* [online]. Ostrava: Ekonomická fakulta VŠB TU [cit. 17. 2. 2010]. Dostupné z: http://accendo.cz/wp-content/uploads/2008_kniha_GACR.pdf.
- Urbániková, Marína. 2010. *Hodnotenie prvej fázy protikrizového opatrenia MPSV ČR – projektu „Vzdělávejte se!“*. Diplomová práce. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity.
- Veselý, Arnošt. 2006. „Teorie mnohačetných forem kapitálů. Pražské sociálně vědní studie.“ *Veřejná politika a prognostika PPF – 014*. Praha: CESES, FSV UK, FF UK.
- Viebrock, Elke, Jochen Clasen. 2009. „Flexicurity and Welfare Reform: A Review.“ *Socio-Economic Review* 7 (2): 305–331, <http://dx.doi.org/10.1093/ser/mwq001>.
- Vychová, Helena. 2007. *Flexicurity a další vzdělávání v ČR. Podkladová studie*. Praha: VÚPSV.
- Wagner, Elfriede, Lorenz Lassnigg. 2006. „Alternative Approaches to Individual Training Leave to Combine Work with Personal and Professional Development.“ *Research Report* [online]. Vienna: Institute for Advanced Studies [cit. 20. 4. 2014]. Dostupné z: http://www.equi.at/dateien/foerderung_von_weiterbildung.pdf.
- Wilthagen, Ton. 1998. „Flexicurity: A New Paradigm for Labour Market Policy Reform?“ *WZB Discussion Paper*. Berlin, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1133924>.
- Wilthagen, Ton, F. H. Tros, Harm van Lieshout. 2003. „Towards „Flexicurity?“: Balancing Flexibility and Security in EU Member States.“ *Working Paper*. Tilburg University: OSA/Institute for Labour Studies, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1133940>.

Markéta Horáková působí na Katedře sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde přednáší Sociální politiku, Politiku zaměstnanosti a trhu práce a Vzdělávací politiku. Těmto tématům se rovněž věnuje v rámci své výzkumné a vědecké činnosti v Institutu pro veřejnou politiku a sociální práci a Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí, v. o. s. Publikuje například v *Sociologickém časopise, slovenské Sociologii* nebo v *International Journal of Sociology and Social Policy*. Je spoluautorkou publikace „*Innovation in social services. The public-private mix in service provision, fiscal policy and employment*“ (vychází v polovině roku 2014 ve vydavatelství Ashgate, London). Lze ji kontaktovat na adrese: horakova@fss.muni.cz

- ¹ Mezi CET programy patří všechny aktivity obecného i specifického charakteru, které jsou organizované a financované různými subjekty pracovního trhu (zaměstnanci, zaměstnavatelé, veřejnými a neziskovými institucemi). Řadíme sem jak programy pro stávající zaměstnance a osoby v riziku ztráty zaměstnání (CVET – *Continuing Vocational Education and Training*), tak také opatření určená k výcviku a vzdělávání nezaměstnaných (*Training*).
- ² Tato podpora musí být dlouhodobá, komplexní a snadno realizovatelná. Giguere [2008] hovoří o potřebě rychlé a snadné „recyklace“ znalostí a dovedností, od znalostí a dovedností využitelných v jednom sektoru ke znalostem a dovednostem aplikovatelným ve zcela odlišném ekonomickém odvětví, od znalostí konkrétního charakteru ke znalostem obecnějším a širěji uplatnitelným (jde o tzv. přenositelný lidský kapitál).
- ³ Např. průměrná míra účasti dospělé populace v systémech celoživotního vzdělávání dosáhla do roku 2009 hodnoty 9,7 %, přičemž v řadě zemí (Itálie, Portugalsko, Španělsko) je dlouhodobě tento podíl nižší než průměrné hodnoty EU (tj. méně než 5,5 %).
- ⁴ Šetření mezi evropskými zeměmi v posledních letech ukázala, že každý dodatečný rok vzdělávání nebo pracovního výcviku vedl ke zvýšení mezd účastníků v průměru o 5 až 15 % [Fuente, Ciccone 2002; EC 2007a]. V případě České republiky došlo v průběhu let 1988-1996 až k dvojnásobnému zvýšení mezd těch, kteří se rozhodli věnovat alespoň jeden další rok svému vzdělávání [Brožová 2003].
- ⁵ Např. ČR realizovala v průběhu roku 2009 několik opatření politiky pracovního trhu, která měla napomoci zaměstnavatelům překonat obtíže spojené s ekonomickou recesí. Jedním z nich byl i program „Vzdělávejte se!“, který umožnil zaměstnavatelům získat dotace z veřejných zdrojů nejen ve prospěch zachování pracovních míst, ale také na školení a vzdělávání zaměstnanců v době menšího rozsahu zakázek. Výsledky hodnocení účinnosti tohoto programu napovídají, že měl pozitivní vliv jak na míru zachování pracovních míst (udržel zhruba jednu třetinu pracovních míst, která by jinak zanikla), tak na úroveň lidského kapitálu zaměstnanců (programem celkově prošla přibližně 3 % pracovní síly) [srov. Urbániková 2010].
- ⁶ Podle Bassaniniho a Scarpetty [2001] přispívá další rok vzdělávání dlouhodobě k růstu hrubého domácího produktu ve výši 6 %. Podobně podle Fuente a Ciccone [2002] znamená zvýšení průměrného počtu let vzdělávání nebo výcviku o jeden rok aktuální růst ekonomické výkonnosti o 5 %, přičemž tento růst se v dlouhodobé perspektivě zvyšuje o dalších 5 %.
- ⁷ Mezi časté problémy patří situace, kdy flexibilní pracovní trhy sice podporují vytváření nových míst, ale zároveň omezují úroveň ekonomické jistoty. Často jsou také rostoucí zaměstnanost a flexibilita doprovázeny nezamýšlenými důsledky státních sociálních programů jako jsou odchody mimo trh práce v podobě předčasných důchodových schémat, dávek v nezaměstnanosti, nemoci nebo při jiné nezpůsobilosti – a opět tak dochází ke zvyšování nezaměstnanosti [Viebrock, Clasen 2009].
- ⁸ Patří sem zejména Bílá kniha pro růst, konkurenceschopnost a zaměstnanost [EC 1994], strategie Celoživotního vzdělávání pro všechny [OECD 1996] a Memorandum o celoživotním učení [EC 2000].
- ⁹ Neformální vzdělávání je definováno jako vzdělávání ve specializovaných zařízeních či zařízeních zaměstnavatele a slouží k rozvoji zaměstnatelnosti jedince, tj. k získání takových znalostí a dovedností, které pomohou účastníkovi zlepšit jeho uplatnění na trhu práce a prohloubit a získat nové osobní znalosti a dovednosti [ČSÚ 2013].
- ¹⁰ Informální vzdělávání zahrnuje sebevzdělávání a vzdělávání, na němž se nepodílí lektor. Obecně patří do informálního vzdělávání vše, co není součástí formálního a neformálního vzdělávání [ČSÚ 2013].
- ¹¹ Psychologové a pedagogové (a zároveň i odborníci zabývající se managementem a učením v prostředí organizací) v současnosti studují koncept celoživotního vzdělávání z perspektivy procesu a technik formálního a neformálního učení zejména v kontextu pracovní kariéry jednotlivců. Ekonomové oproti tomu nahlízejí na celoživotní vzdělávání skrze interakci mezi úrovní lidského a sociálního kapitálu jednotlivců a jejich pracovním výkonem, respektive v makroekonomickém kontextu skrze celkovou míru a charakter znalostí, dovedností a schopností, které přispívají k efektivnímu ekonomickému výkonu a úspěšnosti jednotlivých států (teorie ekonomického růstu).
- ¹² Jde zejména o přístup nového veřejného managementu, který změnil náhled na sociální politiku v Evropě směrem od existujících modelů pasivní podpory k aktivním strategiím podmíněného zařazování do opatření sociální politiky (*insertion, activation*) [Rosanvallon 1995 in Field 2004].

Cesta k aktualizovaným metodám: způsoby zkoumání vlivu nových médií na žurnalistiku¹

Roman Hájek

The Path to Updated Methods: The Research of New Media Influence on Journalism

Abstract: The aim of this review article is to assess the use of different research methods in empirical studies on the influence of new media on journalism. It analyses all articles related to the topic which were published between 2006 and 2013 in three selected prestigious academic journals – *Journalism*, *Journalism Studies* and *New Media & Society*. Employing the principles of systemic review, the articles are grouped in three temporal categories according to the methods applied in the research they present. It is concluded that mostly traditional research methods were used in the analysed period, only with minor adaptation to the new communication environment. Only from 2009 some tendencies towards a change of classical methods (software analysis, various combinations of methods) and techniques (using of special software which helps to study new internet phenomena such as social networks sites Facebook and Twitter) are evident.

Keywords: journalism, new media, research methods, review

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.1.12.90>

Jako činnost, jejímž hlavním smyslem je zprostředkování informací o sociální realitě, reagovala žurnalistika vždy velmi rychle na změny komunikačního prostředí a na technologický či intelektuální vývoj v oblastech, jež se týkají jejího fungování. Přestože akademická reflexe vývoje médií poměrně záhy opustila představu o přímém determinujícím vlivu komunikační technologie na tvorbu mediálních obsahů, nově nastupující komunikační formy jistý vliv na povahu žurnalistiky nepochybně mají, byť vzhledem ke komplexní povaze společenských vztahů jen obtížně hodnotitelný (a často nepřímý) [Jakubowicz 2013: 12n]. Vývoj komunikačních technologií proto bývá řazen mezi základní externí faktory, jež ovlivňují povahu novinářské práce a jejích výstupů [McNair 2004: 21]. V případě technologií nových médií² probíhá změna hned na několika úrovních. Nová média nepochybně ovlivňují redakční postupy ve zpravodajských organizacích, a tedy také individuální úroveň novinářské práce [Lee-Wright, Phillips, Witschge 2012: xi], působí však i na mediální management a ekonomické podmínky, v nichž média existují [Tewksbury, Rittenberg 2012]. Dochází rovněž k proměně samotných žurnalistických obsahů, způsobů narace a novinářských žánrů [Scolari 2009]. Transformují se i publika zpravodajských médií – mohou kombinovat různé zdroje informací [Bjur et al. 2014; Chadwick 2013] a díky technologickému vývoji se podílet i na samotné mediální produkci a snadněji vstupovat do žurnalistického pole [Bourdieu 2005; Kunelius, Ruusunoksa 2008]. Blogy, občanská žurnalistika a sociální sítě představují paralelní prostor pro šíření informací, které se v tradičních médiích neobjevují nebo pouze s menší intenzitou či v jiných kontextech. Čím dál větší prostor získávají v médiích obsahy vytvářené uživateli (*user-generated content*, *UGC*), a žurnalistická profese tak čelí silnému tlaku a pochybnostem o potřebnosti své existence v současné podobě [Witschge, Nygren 2009].

Cílem této rešeršní stati nicméně není přehled témat, jež jsou v akademickém diskurzu v souvislosti s vlivem nových médií na žurnalistiku akcentována, nýbrž informace

o tom, jak je tato problematika uchopována metodologicky. O tematickém zaměření výzkumných článků týkajících se nových médií podávají poměrně dobrý přehled Mitchelsteinová a Boczkowski [2009: 575], kteří pro období 2000–2008 identifikovali pět základních oblastí utvářejících výzkumné pole: historický kontext a tržní prostředí, proces inovace, roli profesní dynamiky, modifikaci žurnalistických praktik a roli obsahu generovaného uživateli. Metodologická reflexe za systematickým poznáním základních výzkumných otázek zaostává, nicméně i v tomto ohledu se objevují první pokusy – kupříkladu Sjovaagová, Moe a Stavelin [2012] si všimají toho, že ve studiích o vztahu nových médií a žurnalistiky (vzhledem ke komplikovanému sběru kvantitativních dat) výrazně převládají kvalitativní metody.

Tento text navazuje na současné úvahy o metodologických přístupech ke studiu vlivu nových médií na žurnalistiku a snaží se zaplnit pomyslnou mezeru v jejich systematickém poznání. Smysl předkládaného textu je tak dvojitý. Na jedné straně se zaměřuje se na to, do jaké míry obor mediálních studií aktualizoval své výzkumné nástroje a přizpůsobil je dynamicky se rozvíjícímu předmětu svého zájmu (zde se soustředíme primárně na techniky výzkumu). Na straně druhé ukazuje, jaké metody jsou ve výzkumu daného tématu využívány a jak se mění frekvence jejich užití. V souladu s vymezením Františka Ochrany [2009: 11–12] je zde za metodu považován záměrný a systematický postup, jehož aplikací je dosahováno výzkumných cílů. V rámci jednotlivých metod jsou využívány různé výzkumné techniky. Metodologie vědy pak představuje obecný pojem, který označuje nauku o metodách, respektive teoretickou oporu pro jejich výběr a aplikaci.

Metoda, vzorek analýzy

Na rozdíl od klasických narativních rešerší je tato stat inspirována postupy systematického přehledu (*systematic review*), uplatňovanými především v medicíně³, ale stále čas-

těži i v jiných oblastech vědeckého poznání [Phelps, Campbell 2012; Nečas 2013]. Přestože metoda systematického přehledu není aplikována v celé šíři (vzorek byl determinován výběrem určitých časopisů), její základní parametry jsou dodrženy. Texty určené k hodnocení byly vybrány na základě kritérií zvolených podle výzkumné otázky [Potomková 2004]. Získané poznatky byly následně agregovány a zasazeny do širšího kontextu [Hemingway, Brereton 2009]. Protože otištění textu v předním oborovém časopise podléhá přísnému procesu selekce, předpokládáme, že trendy vysledované v těchto časopisech odrážejí, alespoň do určité míry, vývoj daného výzkumného pole a dominantní vědecký diskurz.

Základní vzorek tvořily tři časopisy – *Journalism* (jehož vydavatelem je Sage), *Journalism Studies* (který vydává Routledge a jehož impakt faktor byl 0,536 v roce 2011) a *New Media & Society* (s impakt faktorem 1,824 v roce 2011, vydávaný v Sage). Ve všech případech jde o renomované tituly významné buď v oblasti výzkumu žurnalistiky (*Journalism*, *Journalism Studies*), nebo nových médií (*New Media & Society*). Zahrnuta byla všechna čísla těchto časopisů od roku 2006, který představuje pomyslný střed období výrazné proměny internetu, jež má nezpochybnitelné důsledky pro vývoj žurnalistiky – jde o dobu růstu významu serveru YouTube a rozšíření penetrace sociálních sítí (především Facebooku). Zároveň se do zvolené periody vzhledem k časovému odstupu, s nímž akademická sféra reaguje na nové sociální fenomény, promítá i zvýšený význam blogů, které i přes svou poměrně dlouhou historii začaly být teprve v roce 2002 vnímány jako důležitá politická síla ovlivňující tradiční žurnalistiku [Schudson 2009: 368]. Sedm let je také považováno za dostatečně dlouhé období pro to, aby bylo možné detekovat jisté vývojové tendence.

Z jednotlivých vydání časopisů byly do výzkumného vzorku vybrány empiricky založené texty, jejichž téma více či méně odpovídalo základní výzkumné otázce, tj. jaký je vliv nových médií na žurnalistiku, její fungování (pracovní rutiny, společenské postavení apod.) nebo její výstupy. Důležitým kritériem pro zařazení článku do výzkumného vzorku bylo to, zda alespoň částečně diskutuje otázku vývoje žurnalistiky v nových komunikačních podmínkách (např. texty, které se věnovaly dynamice blogosféry bez zjevné reflexe dopadů rozšíření blogů na povahu žurnalistiky, součástí vzorku nebyly). Dle těchto kritérií bylo do vzorku zařazeno celkem 87 článků – 37 z časopisu *Journalism*, 31 z časopisu *Journalism Studies* a 19 z časopisu *New Media & Society* (pro podrobnější rozdělení viz tabulku 1).

Výsledky studie

Přestože je tento text věnován metodologickým otázkám, nelze v následující analýze zcela opomenout témata, jimž se výzkumy věnované proměně žurnalistiky po nástupu nových médií věnují. Je totiž zjevné, že pro určité oblasti mediálního výzkumu jsou některé metody vhodnější než jiné, způsob formulace vědecké otázky může dokonce některé metody vyloučit. Rozhodující je přitom zpravidla to, zda objektem zájmu jsou mediální obsahy, oblast mediální produkce, či mediální publika [viz Trampota, Vojtěchovská 2010: 15]. V následující části tak vedle užívaných metod a jejich vývoje určíme také dominantní výzkumné téma či témata analyzovaných článků. S vědomím problému redukce (charakteristického pro každou typologizaci) jsou získané poznatky uspořádány do tří kategorií podle časové chronologie. Jde o abstrahované kategorie s rysy ideálních typů ve Weberově smyslu [Weber 1998] a s jistou mírou zjednodušení, jež je však přirozenou daní za získání obecného přehledu o vývojových tendencích v určené výzkumné oblasti. Obecně lze – v souladu se závěry, ke kterým dospěli Sjøvaagová, Moe a Stavelin [2012] – konstatovat, že v analyzovaném období převažovaly kvalitativní metody (dotazníkové šetření – samostatně, nebo jako součást kombinovaných výzkumných metod – bylo užito u 40 % analyzovaných studií).

1. období: Využití tradičních metod jen mírně přizpůsobených novému prostředí (2006–2008)

V letech 2006 až 2008 je výzkumný zájem soustředěn na vzájemné vztahy mezi tradiční žurnalistikou a nastupujícími formami šíření informací v online prostředí, především ve vztahu k profesním normám novinářské práce (potažmo obecně k definici novinářské profese). Nastupující fenomény blogů, občanské žurnalistiky a multimedialní či interaktivní žurnalistiky jsou přitom kladeny do opozice vůči „klasické novinářské práci“. Cílem je zjistit především to, v čem jsou nastupující fenomény nové a v čem mohou novinářskou profesi reálně ovlivnit.

Z hlediska výzkumných metod jsou v tomto období zpravidla využívány klasické přístupy jen s dílčími inovacemi; většina studií pak aplikuje pouze jednu metodu, kombinace (tzv. *mixed methods*) se objevují spíše výjimečně, jak ukazuje tabulka 2. Oproti následujícímu období představují velmi frekventovanou metodu kvalitativní analýzy hloubkových rozhovorů s různými dotčenými aktéry, kteří jsou významným

Tabulka 1. Rozložení analyzovaných článků podle jednotlivých let a titulů (počet)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Journalism	2	3	2	5	2	14	5	4
Journalism Studies	3	3	4	2	6	2	5	6
New Media & Society	0	1	2	3	4	1	5	3

Pozn.: Titul *Journalism* vychází od roku 2011 osmkrát ročně, do roku 2010 šlo o šest čísel ročně; v roce 2011 navíc bylo zařazeno speciální tematické číslo *Science journalism in a digital age* věnované dopadům nových médií na jednu specifickou oblast žurnalistiky, které je důvodem výrazně vyššího počtu analyzovaných článků v tomto roce. Titul *New Media & Society* vycházel do roku 2008 šestkrát ročně, v roce 2009 to bylo sedm čísel, od roku 2010 pak osm čísel ročně.

Zdroj: Autor na základě databáze Sage Publications a Routledge.

Tabulka 2. Rozložení analyzovaných článků z hlediska povahy užitých metod (počet)

období	typ výzkumu		
	ryze kvalitativní	ryze kvantitativní	kombinované metody
2006–2008	11	5	4
2009–2011	20	13	6
2012–2013	7	8	13

Zdroj: Autor na základě databáze Sage Publications a Routledge.

(a často jediným) zdrojem informací pro případové studie.⁴ MacGregor [2007] tak zjišťuje, jak novináři reagují na nové cesty získávání informací o svých publikách; Hutchins [2007] se ve své případové studii zaměřuje na napětí mezi tradiční žurnalistikou a novými možnostmi online prostředí; Dupagne a Garrison [2006] docházejí k závěru, že konvergence představuje pro novináře především nástroj pro tvorbu kombinovaných nebo doplňkových zpravodajských obsahů, a vede je tak k multimedializaci jejich výstupů; Jhaová [2008] se věnuje významu internetu při organizaci a mediálním pokrytí sociálních protestů. Jistou modifikací metody využívá ve své studii Reich [2008], jenž formou hloubkových rozhovorů sloužících k rekonstrukci chování občanských reportérů zjišťuje, jakým způsobem – vzhledem ke klasickým žurnalistickým standardům – tito reportéři postupovali v konkrétních situacích. Mírně odlišná je z hlediska metody studie Hodkinsona [2007], která vedle kvalitativní obsahové analýzy hloubkových rozhovorů obsahuje prvky akčního výzkumu (*action research*) [McNiff 2013]; Thurman [2008] pak používá kvalitativní rozhovory jako základ pro následné dotazníkové šetření.

Tím se dostáváme k dalším metodám výzkumu aktérů mediální komunikace, které se však v tomto období vyskytují poměrně zřídka. Dotazníkové šetření využívají Quandt et al. [2006] a Spyridou a Veglis [2008] – v prvním případě jde o komparaci sociodemografických charakteristik a pracovních rutin online novinářů ve Spojených státech a Německu, ve druhém o studii toho, jak řečtí studenti žurnalistiky sledují online zpravodajství. Z kvalitativních metod (odlišných od hloubkových rozhovorů) je zastoupena jen studie Fryové [2008], která prováděla rozhovory formou ohniskových skupin se zástupci publika ke zjištění toho, jak se změnilo vnímání žánru televizních zpráv.

Využití kvalitativních přístupů a případových studií je přirozeným krokem při analyzování nových sociálních fenoménů. Vedle toho má většina studií tohoto období převážně deskriptivní charakter, popisuje určitý stav bez velkých ambicí vztahovat výsledky k existujícím konceptům či teoriím. Výrazné zastoupení pak mají studie obsahů, ať již jde o kvantitativní obsahové analýzy berelsonovského typu [Daniels 2006; Gascher 2007; Quandt 2008], nebo kvalitativně založené analýzy rámcování (Wallová [2006] s její pomocí zjišťuje odlišnosti v mediálním pokrytí války na blížích oproti tradičním médiím), textuální analýzy (Thorsen [2008] zkoumá, do jaké míry server Wikinews plní normu žurnalistické objektivitě, Robinsonová [2006] jejím prostřednictvím nahlíží blogy jako postmoderní formu psaní) či diskurzivní analýzy (kterou Carlson [2007] využívá pro zhodnocení kredibility blogů). Kvalitativní obsahovou analýzu založenou na kritickém čtení a doplněnou o posouzení způsobů produkce obsahu gene-

rovaného uživateli využívá také Örnebring [2008]. Ve všech případech jde nicméně o klasické výzkumy obsahů, s nimiž se setkáváme i v „předdigitální éře“.

Určité aktualizace metody se ovšem objevují, byť jsou zatím spíše dílčí. Jednou z nich je síťová analýza (*network analysis*), někdy označovaná také jako analýza hyperlinků. Smyslem této metody je zjistit, jak jsou jednotlivé typy obsahů provázané mezi sebou, a tedy který zdroj je v internetovém prostředí nejčastěji citovaný – v zásadě jde o součet odkazů mezi jednotlivými stránkami. Tento postup je použit jako hlavní analytický nástroj např. ve studii Thurmana [2007], která dokazuje, že blogosféra je výrazně závislá na profesionálně řízených médiích, nebo jako prostředek pro selekci relevantních zdrojů pro následnou kvantitativní obsahovou analýzu u Reese et al. [2007], kteří hovoří o *network-informed content analysis*.

2. období: Nástup kombinovaných metod a rozšíření kvantitativních analýz (2009–2011)

Základní poznatky o možném významu online médií pro žurnalistiku střídá v období 2009 až 2011 výraznější zájem o novináře samotné a proměnu jejich pracovních rutin. Dochází k přehodnocení některých vůdčích konceptů a hypotéz žurnalistických studií, zejména konceptu novinářské profesionality, hypotézy o nastolování agendy (*agenda-setting*) [McCombs, Shaw 1972] a (v ještě větší míře) konceptu gatekeepingu, tedy toho, jak probíhá výběr událostí do mediálních zpráv [White 1950]. Tento dominantní výzkumný zájem se odráží ve významném zastoupení etnografických metod; zároveň se u stále většího počtu studií objevuje kombinace různých metodických přístupů, jež umožňují přinést komplexnější obraz o sociální skutečnosti [Hesse-Biber 2010]. Přestože kvalitativní přístupy stále převažují, jak vidíme v tabulce 2, roste i počet kvantitativních studií (v několika případech jde o longitudinální výzkumy) a systémových analýz.

Jednou z nejvýraznějších odlišností oproti předchozímu období je vyšší množství studií, jež využívají kombinace různých metod, často kvalitativních i kvantitativních. Thurman [2011] využívá kombinaci kvalitativních rozhovorů a kvantitativní obsahové analýzy při zkoumání toho, jak redakce pracují s nástroji personalizace webových stránek; podobný přístup, doplněný o etnografické pozorování, aplikuje s Myllylahtiou ve studii proměn redakčních praktik finských novin *Taloussanommat* poté, co přestaly vycházet v tištěné podobě a ponechaly si jen online verzi [Thurman, Myllylahti 2009]. Skjerdal [2011] ve výzkumu profesní ideologie žurnalistiky kombinuje rozhovory s kvalitativní obsahovou analýzou, Larrondo Ureta [2011] zase doplňuje rozhovory o analýzu hyperlinků. Pozornost si zaslouží přístup Machilla a Beilera [2009], kteří kombinovali pozorování, dotazníkové šetření i v mediálních studiích

ne příliš často užívanou metodu experimentu, když zjišťovali, jak novináři ve své práci používají internetové vyhledávače.

Se zájmem o redakční rutiny souvisí výrazné zastoupení etnografických výzkumů založených zpravidla na neúčastném pozorování. Jejich cílem je především zhodnotit dopady konkrétních inovací na běžný redakční provoz: Harrisonová [2010] zkoumá fungování zvláštního oddělení BBC, jež má na starosti uživateli generovaný obsah, Wallaceová [2009] se věnuje tomu, jak novináři pracují s videem, podobně Vobič [2011] analyzuje dopady možnosti vytvářet multimediální obsahy na redakční rutiny a Steensen [2009] si všimá, že díky online technologiím jsou novináři méně zaujatí, ale také více ovlivněni názory publika [podobně viz Anderson 2011]. Drobnou výjimkou je práce Flewa a Wilsona [2010], kteří ve své studii s prvky akčního výzkumu zjišťují, na jakých normativních základech stojí projekty občanské žurnalistiky.

Hlubkové rozhovory a jejich následná kvalitativní analýza postavená na různých typech kódování (zpravidla otevřeném a axiálním) se i nadále vyskytují poměrně často, především u výzkumů, které se snaží popsat nějaký vztah (online pišičích neprofesionálů a profesionálních novinářů [Moyo 2011; Wiesslitz, Ashuri 2011], novinářů a blogerů [Colson 2011; Robinson, DeShano 2011]), nebo proměnu role novinářů v éře online žurnalistiky [Fahy, Nisbet 2011; Plesner 2009; Schmitz Weiss, Domingo 2010]. Výzkum metodou ohniskových skupin je naopak zastoupen jen jednou [Schmitz Weiss, de Macedo Higgins Joyce 2009]; tento kvalitativní přístup ustupuje kvantitativním dotazníkovým šetřením, která zjišťují, jak novináři hodnotí a užívají internet [MacGregor et al. 2011; Granada 2011], mobilní telefony [Westlund 2010] nebo jak se mění očekávání publik ve vztahu k žurnalistice [Nguyen 2010]. S přehledovými kvantitativními daty pracují také systémové analýzy, jež se zabývají vlivem nových médií na proměnu novinářské kultury [Young 2010], respektive na vliv sociálního a mediálního systému na společenský význam medializace skandálů [Toepfl 2011].

Zatímco kvalitativní analýzy obsahů jsou stále zaměřené na odhalování toho, co přináší online prostředí nového z hlediska novinářské kultury a profese [Mudhai 2011; Usher 2010], rámcování jednotlivých událostí [Robinson 2009a] či výstavby žurnalistických narativů [Robinson 2009b; Secko et al. 2011], kvantitativní obsahové analýzy naopak vesměs docházejí k závěru, že nástup nových médií proměnil výstupy novinářské práce jen málo [Barnhurst 2010; Karlsson 2010; Peer, Ksiazek 2011; Smyrniaos, Marty, Rebillard 2010]. Důležitá role kvantitativní obsahové analýzy spočívá v prověřování teorie nastolování agendy a rozvíjení konceptu agendy intermediální, tj. toho, jak se v nastavování zpravodajské agendy ovlivňují různá média navzájem [Meraz 2011; Messner, Watson Distaso 2008]. Z hlediska rozvoje metody kvantitativní obsahové analýzy je významná studie Karlssona a Strömbäck [2010], kteří se zabývají limity této metody při studiu online zpravodajství. Autoři poukazují na skutečnost, že dosavadní analýzy dostatečně nezohlednily specifčnost online prostředí, především jeho interaktivitu a rychlost, a v zásadě aplikovaly kvantitativní obsahovou analýzu tradičním způsobem [Karlsson, Strömbäck 2010: 6]. Namísto toho se Karlsson a Strömbäck soustředí na proměny zpravodajského narativu na úrovni jednoho článku, tj. všimají si toho, jak je text aktualizován podle vývoje události, a nabízejí cestu, jak

tyto poznatky kvantifikovat a dojít k zobecňujícímu poznání o fungování online zpravodajství [ibid.: 15–16].

O vývoji výzkumného pole oproti předchozímu období a potřebě aktualizace výzkumných metod či implementace úplně nových přístupů svědčí studie Luka Goodeho [2009]. Pro výzkum nových rozměrů gatekeepingu a nastolování agendy ve vztahu k občanské žurnalistice Goode využívá metodu analýzy softwaru, kterou přebírá z informačních studií. Středem jeho zájmu je to, jaké nové formy gatekeepingu jednotlivé online platformy nabízejí. Podobné přístupy zdůrazňují význam neživých objektů jako důležitých komponent vztahů v sociálních sítích a předjímají jeden ze směrů výzkumu žurnalistických praktik, jenž se – ať už explicitně, či nepřímou – hlásí k teorii sítě aktérů (*actor-network theory, ANT*) [Latour 2007]. ANT se jako širší rámec analýz ostatně objevuje právě v tomto období [viz Plesner 2009; Schmitz Weiss, Domingo 2010].

3. období: Speciální software jako výzkumný pomocník (2012–2013)

Hlavní výzkumný zájem se v letech 2012–2013 přesouvá od novinářských rutin k širšímu významu žurnalistiky ve společnosti. Jakkoli bylo toto téma na teoretické rovině akcentováno často již dříve (viz například speciální třetí číslo časopisu *Journalism* z roku 2009 s ústředním tématem „Future of Journalism“), do empirických výzkumů se výrazněji promítá až s několikaletým zpožděním.

Toto období je charakteristické nižším počtem prostých kvalitativních studií založených na rozhovorech či textuálních analýzách, ačkoli i tyto výzkumy se objevují. Meyers [2012] se zabývá proměnou hierarchie v přístupu do médií na příkladu gossip blogů (online „drbáren“), Aitamurto a Lewis [2013] zkoumají, co novinářům přinesly digitální technologie a Kantola [2013] zjišťuje názory novinářů na jejich profesi ve vztahu ke krizi novinářské autority; Vos, Craft a Aahley [2012] pak díky textuální analýze odhalují, že blogy se přiklání ke stejným normativním kritériím jako produkce profesionálních novinářů. Méně je také čistě etnografických studií [Anderson 2013]; naopak využití kombinace různých metod je poměrně frekventované [Bock 2012; Costera Meijer 2013; Doudaki, Spyridou 2013; Hussain 2012; Johnston, Graham 2012; Parasie, Dagiral 2013], jak dokládá tabulka 2.

Výše zmiňovanému dominantnímu výzkumnému zájmu však lépe slouží jiné typy analýz. Russellová [2013] využívá diskurzivní analýzu pro zjištění toho, jak chápou svůj přínos veřejnému blahu novináři a aktivisté (v souvislosti s klimatickým summitem OSN v roce 2011); podobně využívá diskurzivní analýzu Hujanenová [2013] ve své studii participačního potenciálu zpravodajských médií a Yuan [2013], jenž se snaží objasnit, jak se změnil proces rámcování díky posílené interakci novinářů s online publiky. Objevují se i dotazníková šetření zaměřená na postoje novinářů k různým technologickým inovacím jejich práce [Hellmueller, Vos, Poepsel 2013; Chang et al. 2012; Jacobson 2012] a na rozdíly ve vnímání občanských a profesionálních novinářů [Nah, Chung 2012]. Zastoupeny jsou rovněž kvantitativní obsahové analýzy – Barnhurst [2013] se věnuje tomu, jak se v časovém horizontu proměnily online zprávy a Karlsson s Clerwallem [2012] zkoumají implementaci multimédií ve švédských redakcích.⁵

Podstatným rysem odlišujícím toto období od předchozích je nicméně hlavně nárůst využívání specializovaných softwarů v empirickém výzkumu. Do jisté míry je to dáno i tím, že se prvně objevují studie sociálních sítí (zejména Twitteru), pro něž softwarové nástroje představují v podstatě jedinou cestu už pro samotný sběr dat – to je případ studií Poella a Borry [2012] a Lasorsy, Lewise a Holtona [2012]. V návaznosti na Goodeho [2009] a inspiraci ANT je větší pozornost věnována architektuře nových médií, tedy tomu, do jaké míry jejich technické možnosti determinují proměnu žurnalistických žánrů či narativů, respektive jak ovlivňují participatorní potenciál nových médií [Dylko et al. 2012; Madianou 2013; Wang, Lee, Wang 2013]. Další možný směr budoucích analýz online žurnalistiky pak představuje Hussain [2012], jenž kombinuje obsahovou analýzu s metodami měření webu (*web metrics*), které představují jeden z nástrojů pro efektivní mapování dynamiky online prostředí.

Závěr

Mitchelsteinová a Boczkowski [2009: 575] v úvodu své rešeršní stati docházejí k závěru, že pokud jde o posouzení vlivu nových médií na žurnalistiku, „většina studií stále hledí na nové fenomény starými brýlemi, ale potenciál pro obrodu teoretické základny se stává čím dál důležitější“. Tento příspěvek ukázal, že podobný závěr platí i ve vztahu k využívaným metodám.

Pokud bychom měli odpovědět na první otázku kladenou v tomto textu, totiž do jaké míry studie vlivu nových médií na žurnalistiku aktualizovaly své výzkumné nástroje a přizpůsobily je novému prostředí, pak lze konstatovat, že k výraznější proměně nedošlo. Proces adaptace a inovace metod probíhá jen pomalu – v letech 2006–2008 se ve vzorku objevila jen jedna studie, v níž se použitá metoda uzpůsobila specifikům nových médií. V následujícím období se takové studie objevily tři a po roce 2012 jich ve vzorku bylo šest. Inovace vesměs

spočívají v zapojení specializovaných softwarů, nedochází tedy ani tak k rozvoji nových metod jako spíše výzkumných technik. Jistou výjimku představuje síťová analýza, využívaná ke zkoumání hypertextové provázanosti online prostředí (vyskytuje se již v prvním období), byť i zde bychom mohli najít předchůdce v síťových analýzách společenských vztahů, jež se v případě studia médií odrážejí především v konceptu zpravodajské sítě [Tuchman 1978]. Vedle toho usnadňuje software sběr dat a jejich zpracování u kvantitativních analýz online zpravodajství, případně se uplatňuje při studiu sociálních sítí. Nasazení těchto nástrojů ve výzkumu je přitom svým způsobem přirozené; bez nich je zkoumání stále sofistikovanějších online platform komplikované, či dokonce nemožné. Do budoucna tak lze aspoň v některých oblastech žurnalistických studií předpokládat úzkou spolupráci s experty na programování a informační technologie.

Analýza také ukázala, jak se postupně měnila frekvence využití jednotlivých metod (viz tabulku 2). Zřetelný je posun od jednoduchých kvalitativních přístupů ke komplexnějším studiím využívajícím kombinace různých metod (čtyři studie v prvním období oproti téměř polovině studií v období posledním), jenž do jisté míry odpovídá přirozenému vývoji zkoumání jakéhokoli nového sociálního fenoménu – po induktivně shromážděných poznátcích je možné posunout se k jejich systematizaci a deduktivnímu testování prostřednictvím kvantifikovaných hypotéz. Patrná je také souvislost s dominantními výzkumnými tématy. Se stabilizací výzkumného pole přicházejí komplexnější výzkumné otázky, na jejichž zodpovězení nepostačují kvalitativní analýzy, dominující v prvním období, ani etnografické přístupy, převládající v období 2009–2011. Ačkoli mimo akademický diskurz je otázka toho, jak nástup nových médií souvisí s proměnou společenské role žurnalistiky, zvažována již od doby, kdy se objevila, vědecká obec přichází s dostatečně komplexními nástroji na její zodpovězení teprve v poslední době.

literatura

- Aitamurto, Tanja, Seth. C. Lewis. 2013. „Open Innovation in Digital Journalism: Examining the Impact of Open APIs at Four News Organizations.“ *New Media & Society* 15 (2): 314–331, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444812450682>.
- Anderson, CW. 2011. „Between Creative and Quantified Audiences: Web Metrics and Changing Patterns of Newswork in Local US Newsrooms.“ *Journalism* 12 (5): 550–566, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911402451>.
- Anderson, CW. 2013. „What Aggregators Do: Towards a Networked Concept of Journalistic Expertise in the Digital Age.“ *Journalism* 14 (8): 1008–1023, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884913492460>.
- Barnhurst, Kevin G. 2010. „The Form of Reports on US Newspaper Internet Sites, an Update.“ *Journalism Studies* 11 (4): 555–566, <http://dx.doi.org/10.1080/14616701003638426>.
- Barnhurst, Kevin G. 2013. „Newspapers Experiment Online: Story Content After a Decade on the Web.“ *Journalism* 14 (1): 3–21, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884912448898>.
- Bjur, Jakob, Kim Christian Schrøder, Uwe Hasebrink, Cédric Courtois, Hanna Adoni, Hillel Nossek. 2014. „Cross-Media Use: Unfolding Complexities in Contemporary Audiencehood.“ Pp. 15–29 in Nico Carpentier, Kim Christian Schrøder, Lawrie Hallet (eds.). *Audience Transformations: Shifting Audience Positions in Late Modernity*. London: Routledge.

- Bock, Mary A. 2012. „Newspaper Journalism and Video: Motion, Sound, and New Narratives.“ *New Media & Society* 14 (4): 600–616, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444811421650>.
- Bourdieu, Pierre. 2005. „The Political Field, the Social Science Field, and the Journalistic Field.“ Pp. 29–47 in Benson Rodney, Neveu Eric (eds.). *Bourdieu and the Journalistic Field*. Cambridge: Polity Press.
- Carlson, Matt. 2007. „Blogs and Journalistic Authority: The Role of Blogs in US Election Day 2004 Coverage.“ *Journalism Studies* 8 (2): 264–279, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700601148861>.
- Colson, Vinciane. 2011. „Science Blogs as Competing Channels for the Dissemination of Science News.“ *Journalism* 12 (7): 889–902, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911412834>.
- Costera Meijer, Irene. 2013. „When News Hurts: The promise of Participatory Storytelling for Urban Problem Neighbourhoods.“ *Journalism Studies* 14 (1): 13–28, <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2012.662398>.
- Daniels, George L. 2006. „The Role of Native American Print and Online Media in the ‚Era of Big Stories‘: A Comparative Case Study of Native American Outlets’ Coverage of the Red Lake Shootings.“ *Journalism* 7 (3): 321–342, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884906065516>.
- Doudaki, Vaia, Lia-Paschalia Spyridou. 2013. „Print and Online News: Remediation Practices in Content and Form.“ *Journalism Studies* 14 (6): 907–925, <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2012.746860>.
- Dupagne, Michel, Bruce Garrison. 2006. „The Meaning and Influence of Convergence.“ *Journalism Studies* 7 (2): 237–255, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700500533569>.
- Dylko, Ivan B., Michael A. Beam, Kristen D. Landreville, Nicholas Geidner. 2012. „Filtering 2008 US Presidential Election News on YouTube by Elites and Nonelites: An Examination of the Democratizing Potential of the Internet.“ *New Media & Society* 14 (5): 832–849, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444811428899>.
- Fahy, Declan, Matthew C. Nisbet. 2011. „The Science Journalist Online: Shifting Roles and Emerging Practices.“ *Journalism* 12 (7): 778–793, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911412697>.
- Flew, Terry, Jason Wilson. 2010. „Journalism as Social Networking: The Australian Youdecide Project and the 2007 Federal Election.“ *Journalism* 11 (2): 131–147, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884909355733>.
- Fry, Katherine G. 2008. „News as Subject: What Is It? Where Is It? Whose Is It?: The Case of the Virginia Tech Massacre.“ *Journalism Studies* 9 (4): 545–560, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700802114258>.
- Gasher, Mike. 2007. „The View from Here: A News-Flow Study of the On-line Editions of Canada’s National Newspapers.“ *Journalism Studies* 8 (2): 299–319, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700601148895>.
- Goode, Luke. 2009. „Social News, Citizen Journalism and Democracy.“ *New Media & Society* 11 (8): 1287–1305, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444809341393>.
- Granado, António. 2011. „Slaves to Journals, Serfs to the Web: The Use of the Internet in Newsgathering Among European Science Journalists.“ *Journalism* 12 (7): 794–813, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911412702>.
- Hellmueller, Lea, Tim P. Vos, Mark A. Poepsel. 2013. „Shifting Journalistic Capital? Transparency and Objectivity in the Twenty-First Century.“ *Journalism Studies* 14 (3): 287–304, <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2012.697686>.
- Harrison, Jackie. 2010. „User-Generated Content and Gatekeeping at the BBC Hub.“ *Journalism Studies* 11 (2): 243–256, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700903290593>.
- Hemingway, Pippa, Nic Brereton. 2009. *What Is a Systematic Review?* [online] [cit. 20. 12. 2013]. Dostupné z: <http://www.medicine.ox.ac.uk/bandolier/painres/download/whatis/syst-review.pdf>.
- Hesse-Biber, Sharlene Nagy. 2010. *Mixed Methods Research: Merging Theory with Practice*. New York: Guilford Press.
- Hodkinson, Paul. 2007. „Interactive Online Journals and Individualization.“ *New Media & Society* 9 (4): 625–650, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444807076972>.
- Hujanen, Jaana. 2013. „At the Crossroads of Participation and Objectivity: Reinventing Citizen Engagement in the SBS Newsroom.“ *New Media & Society* 15 (6): 947–962, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444812460721>.
- Hussain, Muzzamil M. 2012. „Journalism’s Digital Disconnect: The Growth of Campaign Content and Entertainment Gatekeepers in Viral Political Information.“ *Journalism* 13 (8): 1024–1040, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911433253>.
- Hutchins, Brett. 2007. „Public Culture, Independent Online News and the Tasmanian Times: Recapturing Journalistic Authority Online.“ *Journalism* 8 (2): 205–225, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884907074805>.
- Chadwick, Andrew. 2013. *The Hybrid Media System: Politics and Power*. New York: Oxford University Press.
- Chang, Tsan-Kuo, Brian G. Southwell, Hyung-Min Lee, Yejin Hong. 2012. „Jurisdictional Protectionism in Online News: American Journalists and Their Perceptions of Hyperlinks.“ *New Media & Society* 14 (4): 684–700, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444811422888>.
- Jacobson, Susan. 2012. „Transcoding the News: An Investigation into Multimedia Journalism Published on nytimes.com 2000–2008.“ *New Media & Society* 14 (5): 867–885, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444811431864>.
- Jakubowicz, Karol. 2013. *Nová ekologie médií: konvergence a mediomorfoza*. Zlín: VeRBuM.
- Jha, Sonora. 2008. „Why They Wouldn’t Cite from Sites: A Study of Journalists’ Perceptions of Social Movement Web Sites and the Impact on their Coverage of Social Protest.“ *Journalism* 9 (6): 711–732, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884908096242>.
- Jiráková, Jan, Barbara Köpplová. 2009. *Masová média*. Praha: Portál.
- Johnston, Jane, Caroline Graham. 2012. „The New, Old Journalism.“ *Journalism Studies* 13 (4): 517–533, <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2011.629803>.

- Kantola, Anu. 2013. „From Gardeners to Revolutionaries: The Rise of the Liquid Ethos in Political Journalism.“ *Journalism* 14 (5): 606–626, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884912454504>.
- Karlsson, Michael. 2010. „Rituals of Transparency: Evaluating Online News Outlets' Uses of Transparency Rituals in the United States, United Kingdom and Sweden.“ *Journalism Studies* 11 (4): 535–545, <http://dx.doi.org/10.1080/14616701003638400>.
- Karlsson, Michael, Jesper Strömbäck. 2010. „Freezing the Flow of Online News: Exploring Approaches to the Study of the Liquidity of Online News.“ *Journalism Studies* 11 (1): 2–19, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700903119784>.
- Karlsson, Michael, Christer Clerwall. 2012. „Patterns and Origins in the Evolution of Multimedia and Tabloid News Sites.“ *Journalism Studies* 13 (4): 550–565, <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2011.639571>.
- Kunelius, Risto, Laura Ruusunoksa. 2008. „Mapping Professional Imagination: On the Potential of Professional Culture in the Newspapers of the Future.“ *Journalism Studies* 9 (5): 662–678, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700802207581>.
- Larrondo Ureta, Ainara. 2011. „The Potential of Web-Only Feature Stories: A Case Study of Spanish Media Sites.“ *Journalism Studies* 12 (2): 188–204, <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2010.491300>.
- Lasorsa, Dominic L., Seth C. Lewis, Avery E. Holton. 2012. „Normalizing Twitter: Journalism Practice in an Emerging Communication Space.“ *Journalism Studies* 13 (1): 19–36, <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2011.571825>.
- Latour, Bruno. 2007. *Reassembling the Social: an Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press.
- Lee-Wright, Peter, Angela Phillips, Tamara Witschge. 2012. *Changing Journalism*. London: Routledge.
- MacGregor, Phil. 2007. „Tracking the Online Audience: Metric Data Start a Subtle Revolution.“ *Journalism Studies* 8 (2): 280–298, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700601148879>.
- MacGregor, Philip, Aukse Balcytiene, Leopoldina Fortunati, Vallo Nuust, John O'Sullivan, Nayia Roussou, Ramón Salaverria, Mauro Sarrica. 2011. „A Cross-Regional Comparison of Selected European Newspaper Journalists and Their Evolving Attitudes Towards the Internet – Including a Single-Country Focus on the UK: Traditional Media, Social Networks, and Issue Interpretation.“ *Journalism* 12 (5): 627–646, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884910388231>.
- Macek, Jakub. 2011. „Poznámky k vývoji studií nových médií.“ *Mediální studia* 6 (1): 6–35.
- Madianou, Mirca. 2013. „Humanitarian Campaigns in Social Media: Network Architectures and Polymedia Events.“ *Journalism Studies* 14 (2): 249–266, <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2012.718558>.
- Machill, Marcel, Markus Beiler. 2009. „The Importance of the Internet for Journalistic Research: A Multi-Method Study of the Research Performed by Journalists Working for Daily Newspapers, Radio, Television and Online.“ *Journalism Studies* 10 (2): 178–203, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700802337768>.
- McCombs, Maxwell E., Donald L. Shaw. 1972. „The Agenda/Setting Function of Mass Media.“ *The Public Opinion Quarterly* 36 (2): 176–187.
- McNair, Brian. 2004. *Sociologie žurnalistiky*. Praha: Portál.
- McNiff, Jean. 2013. *Action Research: Principles and Practice*. 3rd edition. London: Routledge.
- Meraz, Sharon. 2011. „The Fight for 'How to Think': Traditional Media, Social Networks, and Issue Interpretation.“ *Journalism* 12 (1): 107–127, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884910385193>.
- Messner, Marcus, Marcia Watson Distaso. 2008. „The Source Cycle: How Traditional Media and Weblogs Use Each Other as Sources.“ *Journalism Studies* 9 (3): 447–463, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700801999287>.
- Meyers, Erin A. 2012. „Blogs Give Regular People the Chance to Talk Back': Rethinking 'Professional' Media Hierarchies in New Media.“ *New Media & Society* 14 (6): 1022–1038, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444812439052>.
- Mitchelstein, Eugenia, Pablo J. Boczkowski. 2009. „Between Tradition and Change: A Review of Recent Research on Online News Production.“ *Journalism* 10 (5): 562–586, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884909106533>.
- Moyo, Last. 2011. „Blogging Down a Dictatorship: Human Rights, Citizen Journalists and the Right to Communicate in Zimbabwe.“ *Journalism* 12 (6): 745–760, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911405469>.
- Mudhai, Okoth Fred. 2011. „Immediacy and Openness in a Digital Africa: Networked-Convergent Journalisms in Kenya.“ *Journalism* 12 (6): 674–691, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911405470>.
- Nah, Seungahn, Deborah S. Chung. 2012. „When Citizens Meet Both Professional and Citizen Journalists: Social Trust, Media Credibility, and Perceived Journalistic Roles Among Online Community News Readers.“ *Journalism* 13 (6): 714–730, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911431381>.
- Nečas, Vlastimil. 2013. *Koncept nastolování agendy v kontextu českých mediálních studií*. Disertační práce. Praha: Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy.
- Nguyen, An. 2010. „Harnessing the Potential of Online News: Suggestions from a Study on the Relationship Between Online News Advantages and Its Post-Adoption Consequences.“ *Journalism* 11 (2): 223–241, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884909355910>.
- Ochrana, František. 2009. *Metodologie vědy: úvod do problému*. Praha: Karolinum.
- Örnebring, Henrik. 2008. „The Consumer as Producer—of What?: User-Generated Tabloid Content in The Sun (UK) and Aftonbladet (Sweden).“ *Journalism Studies* 9 (5): 771–785, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700802207789>.
- Parasie, Sylvian, Eric Dagiral. 2013. „Data-Driven Journalism and the Public Good: „Computer-Assisted-Reporters“ and „Programmer-Journalists“ in Chicago.“ *New Media & Society* 15 (6): 853–871, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444812463345>.

- Peer, Limor, Thomas B. Ksiazek. 2011. „YouTube and the Challenge to Journalism: New Standards for News Videos Online.“ *Journalism Studies* 12 (1): 45–63, <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2010.511951>.
- Phelps, Sue F., Nicole Campbell. 2012. „Systematic Reviews in Theory and Practice for Library and Information Studies.“ *Library and Information Research* 36 (112): 6–15.
- Plesner, Ursula. 2009. „An Actor-Network Perspective on Changing Work Practices: Communication Technologies as Actants in Newswork.“ *Journalism* 10 (5): 604–626, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884909106535>.
- Poell, Thomas, Erik Borra. 2012. „Twitter, YouTube, and Flickr as Platforms of Alternative Journalism: The Social Media Account of the 2010 Toronto G20 Protests.“ *Journalism* 13 (6): 695–713, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911431533>.
- Potomková, Jarmila. 2004. „Význam systematických přehledů pro medicínu založenou na důkazu.“ *Pediatric pro praxi* 2: 105–106.
- Quandt, Thorsten, Martin Löffelholz, David H. Weaver, Thomas Hanitzsch, Klaus-Dieter Altmeyen. 2006. „American and German Online Journalists at the Beginning of the 21st Century.“ *Journalism Studies* 7 (2): 171–186, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700500533486>.
- Quandt, Thorsten. 2008. „(No) News on the World Wide Web?: A comparative Content Analysis of Online News in Europe and the United States.“ *Journalism Studies* 9 (5): 717–738, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700802207664>.
- Reese, Stephen D., Lou Rutigliano, Kideuk Hyun, Jaekwan Jeong. 2007. „Mapping the Blogosphere: Professional and Citizen-Based Media in the Global News Arena.“ *Journalism* 8 (3): 235–261, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884907076459>.
- Reich, Zvi. 2008. „How Citizens Create News Stories: The “News Access” Problem Reversed.“ *Journalism Studies* 9 (5): 739–758, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700802207748>.
- Reich, Zvi, Hagar Lahav. 2012. „Are Reporters Replaceable? Literary Authors Produce a Daily Newspaper.“ *Journalism* 13 (4): 417–434, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911421701>.
- Robinson, Sue. 2009a. „A Chronicle of Chaos: Tracking the News Story of Hurricane Katrina from The Times-Picayune to Its Website.“ *Journalism* 10 (4): 431–450, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884909104949>.
- Robinson, Sue. 2009b. „If You Had Been with Us’: Mainstream Press and Citizen Journalists Jockey for Authority over the Collective Memory of Hurricane Katrina.“ *New Media & Society* 11 (5): 795–814, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444809105353>.
- Robinson, Sue, Cathy DeShano. 2011. „‘Anyone Can Know’: Citizen Journalism and the Interpretive Community of the Mainstream Press.“ *Journalism* 12 (8): 963–982, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911415973>.
- Robinson, Susan. 2006. „The Mission of the J-Blog: Recapturing Journalistic Authority Online.“ *Journalism* 7 (1): 65–83, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884906059428>.
- Russell, Adrienne. 2013. „Innovation in Hybrid Spaces: 2011 UN Climate Summit and the Expanding Journalism Landscape.“ *Journalism* 14 (7): 904–920, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884913477311>.
- Schmitz Weiss, Amy, Vanessa de Macedo Higgins Joyce. 2009. „Compressed Dimensions in Digital Media Occupations: Journalists in Transformation.“ *Journalism* 10 (5): 587–603, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884909106534>.
- Schmitz Weiss, Amy, David Domingo. 2010. „Innovation Processes in Online Newsrooms as Actor-Networks and Communities of Practice.“ *New Media & Society* 12 (7): 1156–1171, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444809360400>.
- Schudson, Michael. 2009. „Ten Years Backwards and Forwards.“ *Journalism* 10 (3): 368–370, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884909102599>.
- Scolari, Carlos Alberto. 2009. „Transmedia Storytelling: Implicit Consumers, Narrative Worlds, and Branding in Contemporary Media Production.“ *International Journal of Communication* 3: 586–606.
- Secko, David M., Stephany Tlalka, Morgan Dunlop, Ami Kingdon, Elyse Amend. 2011. „The Unfinished Science Story: Journalist-Audience Interactions from the Globe and Mail’s Online Health and Science Sections.“ *Journalism* 12 (7): 814–831, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911412704>.
- Sjøvaag, Helle, Hallvard Moe, Eirik Stavelin. 2012. „Public Service News on the Web: A Large-Scale Content Analysis of the Norwegian Broadcasting Corporation’s Online News.“ *Journalism Studies* 13 (1): 90–106, <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2011.578940>.
- Skjerdal, Terje S. 2011. „Journalists or Activists? Self-Identity in the Ethiopian Diaspora Online Community: Technology, Economics and Habit in the Mainstream Assimilation of Personalized News.“ *Journalism* 12 (6): 727–744, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911405471>.
- Smyrniaios, Nikos, Emmanuel Marty, Franck Rebillard. 2010. „Does the Long Tail Apply to Online News? A Quantitative Study of French-Speaking News Websites.“ *New Media & Society* 12 (8): 1244–1261, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444809360699>.
- Spyridou, Paschalia-Lia, Andreas Veglis. 2008. „The Contribution of Online News Consumption to Critical-Reflective Journalism Professionals: Likelihood Patterns Among Greek Journalism Students.“ *Journalism* 9 (1): 52–75, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884907084340>.
- Steensen, Steen. 2009. „The Shaping of an Online Feature Journalist.“ *Journalism* 10 (5): 702–718, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884909106540>.
- Tewksbury, David, Jason Rittenberg. 2012. *News on the Internet: Information and Citizenship in the 21st Century*. London: Routledge.
- Thorsen, Einar. 2008. „Journalistic Objectivity Redefined? Wikinews and the Neutral Point of View.“ *New Media & Society* 10 (6): 935–954, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444808096252>.

- Thurman, Neil. 2007. „The Globalization of Journalism Online: A Transatlantic Study of News Websites and Their International Readers.“ *Journalism* 8 (3): 285–307, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884907076463>.
- Thurman, Neil. 2008. „Forums for Citizen Journalists? Adoption of User Generated Content Initiatives by Online News Media.“ *New Media & Society* 10 (1): 139–157, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444807085325>.
- Thurman, Neil, Merja Myllylahti. 2009. „Taking the Paper out of News: A Case Study of Taloussanommat, Europe’s First Online-Only Newspaper.“ *Journalism Studies* 10 (5): 691–708, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700902812959>.
- Thurman, Neil. 2011. „Making The Daily Me: Technology, Economics and Habit in the Mainstream Assimilation of Personalized News.“ *Journalism* 12 (4): 395–415, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884910388228>.
- Toepfl, Florian. 2011. „Managing Public Outrage: Power, Scandal, and New Media in Contemporary Russia.“ *New Media & Society* 13 (8): 1301–1319, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444811405021>.
- Trampota, Tomáš, Martina Vojtěchovská. 2010. *Metody výzkumu médií*. Praha: Portál.
- Tuchman, Gaye. 1978. *Making News: a Study in the Construction of Reality*. New York, London: Free Press.
- Usher, Nikki. 2010. „Goodbye to the News: How Out-of-Work Journalists Assess Enduring News Values and the New Media Landscape.“ *New Media & Society* 12 (6): 911–928, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444809350899>.
- Vobič, Igor. 2011. „Online Multimedia News in Print Media: A Lack of Vision in Slovenia.“ *Journalism* 12 (8): 946–962, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911398339>.
- Vos, Tim P., Stephanie Craft, Seth Aahley. 2012. „New Media, Old Criticism: Bloggers’ Press Criticism and the Journalistic Field.“ *Journalism* 13 (7): 850–868, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884911421705>.
- Wang, Bess Y., Francis L. F. Lee, Haiyan Wang. 2013. „Technological Practices, News Production Processes and Journalistic Witnessing: Hong Kong Journalists in the 2011 Japan Earthquake.“ *Journalism Studies* 14 (4): 491–506, <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2012.739315>.
- Wall, Melissa. 2006. „Blogging Gulf War II.“ *Journalism Studies* 7 (1): 111–126, <http://dx.doi.org/10.1080/14616700500450392>.
- Wallace, Sue. 2009. „Watchdog or Witness? The Emerging Forms and Practices of Videojournalism.“ *Journalism* 10 (5): 684–701, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884909106539>.
- Weber, Max. 1998. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH.
- Westlund, Oscar. 2010. „New(s) Functions for the Mobile: a Cross-Cultural Study.“ *New Media & Society* 12 (1): 91–108, <http://dx.doi.org/10.1177/1461444809355116>.
- White, David M. 1950. „The “Gate-Keeper”: A Case Study in the Selection of News.“ *Journalism Quarterly* 27: 383–390.
- Wiesslitz, Carmit, Tamar Ashuri. 2011. „Moral Journalists’: The Emergence of New Intermediaries of News in an Age of Digital Media.“ *Journalism* 12 (8): 1035–1051, <http://dx.doi.org/10.1177/1464884910388236>.
- Witschge, Tamara, Gunnar Nygren. 2009. „Journalism: a Profession under Pressure?“ *Journal of Media Business Studies* 6 (1): 37–59.
- Young, Sally. 2010. „The Journalism “Crisis”: Is Australia Immune or Just Ahead of Its Time?“ *Journalism Studies* 11 (4): 610–624, <http://dx.doi.org/10.1080/14616701003638517>.
- Yuan, Elaine J. 2013. „Online Journalism in Social Transformations.“ *Journalism Studies* 14 (1): 78–93, <http://dx.doi.org/10.1080/1461670X.2012.679861>.

Roman Hájek je studentem doktorského programu mediálních studií na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Zaměřuje se na problematiku proměny politické komunikace (především na lokální úrovni) a otázky související s koncepty alternativních médií a kulturního občanství.
Lze jej kontaktovat na adrese: hajekr@fsv.cuni.cz

poznámky

¹ Tento text vznikl v rámci projektu Specifický výzkum IKSŽ UK FSV 267 503 díky podpoře z Interního grantu IKSŽ UK FSV.

² Pojem „nová média“ se vžil v akademické reflexi fenoménů spojených s nástupem internetu a digitalizací. Někdy se hovoří o médiích kvartérních, někdy o médiích síťových [Jiráková, Köpplová 2009: 40], či digitálních, v anglosaské literatuře se často užívá pojem informační a komunikační technologie (ICT). V tomto textu je nicméně preferován pojem „nová média“, a to i přes jeho četné kritiky [viz např. Macek 2011], neboť zahrnuje jak web a jeho četné platformy (sociální sítě, blogy, mikroblogy ad.), tak technologická zařízení zprostředkující přístup k internetu (chytré mobilní telefony, tablety).

³ Jde o postup běžný v tzv. medicíně založené na důkazech (*evidence based medicine*), stále populárnější metody zjišťující vhodné postupy pro léčbu určitého onemocnění na základě extenzivní rešerše existující literatury.

⁴ V letech 2006 až 2008 je 7 z 20 studií postaveno na hloubkových rozhovorech.

⁵ Z hlediska použité metody neobvyklou a trochu kuriózní studií zařazenou do vzorku byl také text Zvi Reicha a Hagara Lahava [2012] *Are reporters replaceable? Literary authors produce a daily newspaper*, jenž zde zmiňuji jen pro úplnost. Autoři této studie se snažili zjistit, zda jsou různé nové formy žurnalistiky (blogy, občanská žurnalistika apod.) schopny nahradit profesionální novinářskou práci. Provedli proto (kva-zi)experiment – nechali vybrané izraelské spisovatele připravit dvě čísla prestižních izraelských novin a zjišťovali, nakolik se jejich výstup liší od žurnalistických standardů.

Kolektivní identity v mediálních reprezentacích Sčítání lidu, domů a bytů 2011¹

Jitka Zalabáková

Collective Identities in the Media Representation of the Population and Housing Census 2011

Abstract: This paper deals with the representation of national and ethnic identity categories in media texts during the Population and Housing Census 2011. Census is understood here as means of constructing collective identities not as clearly pre-defined categories but as socially and media shaped parts of an individual identity. The aim of this study is thus to analyze media representations of Population and Housing Census 2011 as an event that highlights the negotiation of collective identities and the processes of the so called "identity mobilization". Quantitative analysis of selected articles from national newspapers enriched by findings of qualitative analysis of comments and videos from the new media shows, among others, that the Census is often represented through a kind of media discourse called national in this paper and that the processes of identity mobilization acquire specific forms during the Census, although probably not limited to its actual period.

Keywords: census, collective identities, nationalism, media analysis

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2014.1.12.89>

V roce 2011 se v České republice uskutečnilo Sčítání lidu, domů a bytů (dále jen SLDB nebo SLDB 2011). Těto události (zvláště v obdobích před samotným sčítáním, během něj a také po zveřejnění předběžných výsledků) byla věnována velká mediální pozornost a mimo praktických návodů na vyplnění formulářů se v médiích objevovaly také výzvy k přihlášení se k určité národnosti, jazyku či náboženskému vyznání. Přihlášení k takové kolektivní identitě však není jen otázkou zaškrtnutí kolonky ve sčítacím formuláři, ale je také výrazem vyjednávání, utváření a potvrzování těchto identit. Kolektivní identita zde přitom není chápána jako objektivně existující a předem jasně definovaná skutečnost, která je prostřednictvím cenzu pouze vyjevena, ale jako konstruovaná a stále znovu přetvářená součást identity jedince [Lozoviuk 2005].² „Zápasy“ o uznání kolektivních identit probíhají neustále, v čase sčítání ovšem nabývají na intenzitě a berou na sebe některé specifické podoby. Protože výraznou úlohu sehrála v procesu vyjednávání a konstruování kolektivních identit při SLDB 2011 média, věnuje se tento článek analýze mediálních reprezentací národnostních/ etnických identit.

Studie vychází především ze sociálně konstruktivistického pojetí kolektivních identit, které je spolu s dalšími teoretickými východisky podrobněji představeno v první části práce. Druhá část se věnuje metodickému postupu kvantitativní a kvalitativní analýzy vybraných článků z celostátních deníků a příspěvků v nových médiích (komentářů a videí), která tvoří základ této studie. Třetí část textu diskutuje výsledky této analýzy, jejímž cílem je přiblížit proces tzv. „identitární mobilizace“ a ukázat tak, jak se cenzus stává příležitostí k vyjednávání a konstruování národnostních/ etnických identit.³

Sociální a mediální konstrukce kolektivních identit

Národnostní charakteristiky obyvatelstva (zahrnující obvykle společný jazyk, původ, historii, náboženské vyznání, zvyky a způsob života) hrají zásadní roli napříč různými dějinnými

a geografickými kontexty. V každodenním životě většinou chápeme národnost jako objektivní, předem danou a univerzální charakteristiku ztělesněnou v kolonce rodného listu, cestovního pasu nebo např. právě sčítacího formuláře. Anderson [1991] však upozorňuje na to, že pro existenci národa je (spíše než objektivní charakteristiky) zásadní především schopnost jeho členů představit si, že jsou součástí stejného společenství společně s lidmi, z nichž většinu nikdy osobně nepoznají. Anderson [1991] nazývá národ „pomyslným společenstvím“, přičemž touto „pomyslností“ odkazuje právě na implicitní povědomí o pocitu spřízněnosti s lidmi, které jinak považujeme za cizí. Tento koncept naznačuje, že národ můžeme chápat nejen jako entitu definovanou společným jazykem, teritoriem, obyvatelstvem či institucemi, ale také jako pomyslnou a abstraktní konstrukci, která je těmito objektivními znaky „pouze“ legitimizována. Být příslušníkem nějakého národa, tj. mít nějakou národnost, navíc v různých situacích a pro různé lidi může nabývat zcela odlišných významů. Perspektiva, která chápe národnost jako konstruovanou a subjektivně vnímanou (i když zároveň objektivně pociťovanou) skutečnost, je označována jako konstruktivismus a je charakteristická pro sociokulturní antropologii [srov. Hirt 2007: 27]. Konstruktivisté stavějí do popředí proces, během něhož je národnost jako součást identity utvářena (přičemž z perspektivy konstruktivismu můžeme analyzovat i jiné kategorie kolektivních identit).⁴

V opozici k perspektivě konstruktivistické stojí tzv. primordialismus, zdůrazňující především dávný a „přirozený“ původ národa, který je nezpochybnitelně charakterizován svými vnějšími znaky – jazykem, územím, příp. institucemi. Příslušnost jedince k národu je pak jasně daná rovněž jeho původem, a tudíž nezměnitelná [Hirt 2007: 27].

Obě zmíněné teoretické perspektivy mají celou řadu konkrétních podob a často se také různě překrývají či kombinují. V této práci je však budeme v souvislosti s analýzou mediálních reprezentací SLDB chápat jako určité ideální typy označené pro přehlednost jako nacionální a lidsko-právní diskurz. Diskurzem zde máme na mysli „konkrétní a konzistentní

způsob použití jazyka a symbolů, které vytvářejí významy a definují kontext, a tak pomáhají dávat smysl naší každodenní životní zkušenosti“ [Dahlgren 1985: 85; srov. Trampota, Vojtěchovská 2010: 169-181].

Nacionálním (či nacionalistickým)⁵ diskurzem rozumíme přístup, který vyzdvihuje jinakost příslušníků dalších skupin jako nositelů jiné kolektivní identity, přičemž u nich předpokládá „homologii biologických a kulturních atributů“ [Hirt 2005: 19-20]. Nacionální diskurz zdůrazňuje představu společnosti jako „ohraničeného celku složeného z oddělených, vzájemně vylučných etnických, rasových či kulturních skupin“ [Brubaker, Loveman, Stamatov 2004: 34], a nastoluje tedy jakousi „teorii skupinosti“ [Goldscheider 2002: 71-2]. Základem lidsko-právního diskurzu je naopak univerzalistický přístup, který nad zvláštní národní zájem staví lidská práva jednotlivce a vyznává liberalismus a toleranci k jinakosti [Baršová, Barša 2005: 22, 243].

Nacionální a lidsko-právní diskurs jsou zde opět vymezeny jako ideální typy nacházející se na opačných pólech názorového kontinua, ačkoli v žité realitě se většinou projevují spíše implicitně a nenápadně. V některých situacích se ale mohou stát výraznějšími a „hlasitějšími“ jako např. právě při sčítání lidu. Sčítací formuláře totiž nejsou pouze administrativním nástrojem, ale také prostředkem kategorizace a pojmenování. Stát a autority, které cenzus zaštiťují, získávají rozdělením jednotlivců do kategorií podle předem daného klasifikačního schématu moc tvrdit, co je co a kdo je kdo [Brubaker, Cooper 2000: 15]. Jedinec tak díky cenzu získává pevně ohraničenou identitu, stává se uchopitelným. „Kategorizace jednotlivců a populací (...) je jedním ze způsobů, kterým jsou lidé ustavováni jako předměty vládnutí a subjekty státu.“ [Jenkins 2008: 107]

Moc utvářet, definovat a připisovat identitu však není monopolní záležitostí státu či institucí, které cenzus realizují. „Ani ten nejmocnější stát nemonopolizuje produkci a šíření identifikací a kategorií; a ty, které produkuje, mohou být napadeny. (...) Lídři různých hnutí zpochybňují oficiální identifikace a předkládají alternativní.“ [Brubaker, Cooper 2000: 16] Nejde totiž pouze o to, zda se někdo ke „své“ etnicitě přihlásí nebo přizná, ale také o vyjednávání toho, co to znamená být

příslušníkem dané (národnostní) skupiny. „Cenzus dělá mnohem více, než jen jednoduše reflektuje sociální realitu - spíše hraje klíčovou roli v konstrukci této reality.“ [Kertzer, Arel 2002: 2] Cenzus tak může mobilizovat různé aktéry k tomu, aby prosazovali své zájmy - legitimizaci cenzu a zvýraznění jeho společenské role, nebo naopak narušení autority těch, kteří ke sčítání nabádají, a také legitimizaci různých kolektivních identit a kategorií. Cenzus tedy může být využit k tzv. „identitární mobilizaci“, kterou zde chápeme jako podněcování těch, kteří se potenciálně mohou přihlásit k určité kategorii kolektivní identity (např. národnost), aby dali své „přináležení“ najevo (v našem případě ve sčítacím formuláři), a to v žádoucí podobě (v podobě zaškrtnutí „správného“ políčka) [Barša, Strmiska 1999; Brubaker 2004: 10].⁶

Zásadní roli v procesech identitární mobilizace i vyjednávání kolektivních identit hrají média, která se jako jeden z důležitých aktérů podílí na konstruování sociální reality. Média nás přímo nenutí vnímat sociální realitu určitým způsobem, poskytují ale návod pro její čtení a nabízí témata, o kterých je relevantní přemýšlet, představují tedy jakýsi filtr [Leichtová 2009: 132]. Mediální diskurz se tak stává základem pro diskurz veřejný a ovlivňuje utváření veřejného mínění [Bouška, Haidlmeier, Naxera 2009: 134-136]. Při SLDB 2011 hrála důležitou roli kromě klasických médií také média nová, tj. „komunikační prostředky využívající k přenosu mediovaného sdělení nebo k uchovávání informací počítačové technologie“ [Reifová et al. 2004: 134]. V případě SLDB 2011 využil tyto nové možnosti jak Český statistický úřad (dále jen ČSÚ), tak nejrůznější aktéři prosazující zapsání té či oné konkrétní podoby určité formy kolektivní identity.

Metodika analýzy mediálních reprezentací SLDB 2011

Jako nejvhodnější metoda analýzy mediálních reprezentací národnostních kategorií a procesu identitární mobilizace během SLDB byla zvolena kombinace kvantitativní obsahové a kvalitativní sémiotické analýzy. První z metod je vysoce strukturovaná a je vhodnější ke zpracování velkého počtu textů s ohledem na několik vybraných znaků [Scherer 2004:

Tabulka 1. Údaje o SLDB 2011 a 2001 a rozsah základního a výběrového souboru článků pro kvantitativní analýzu

SLDB	Rozhodný okamžik, k němuž jsou údaje platné	Období pro vyhledávání článků	Počet článků v základním souboru	Počet článků ve výběrovém souboru
	Datum zveřejnění předběžných výsledků			
SLDB 2011	Půlnoc 25./26. 3. 2011	1. 2.–30. 4. 2011 (dále jen 2011a)	404	245
	15. 12. 2011	15. 12. 2011–25. 1. 2012 (dále jen 2011b)	128	69
SLDB 2001	Půlnoc 28. 2. /1. 3. 2001	1. 1.–31. 3. 2001 (dále jen 2001a)	587	133
	3. 7. 2001	3. 7.–13. 8. 2001 (dále jen 2001b)	139	54
CELKEM			1258	501

Pozn.: Období pro vyhledávání článků jsou určena podle dvou dat uvedených v prvním sloupci: první období (2011a a 2001a) tvoří měsíc před distribucí formulářů až po datum jejich odevzdání (rozhodné datum sečtení je přibližně uprostřed tohoto období), druhé období (2011b a 2001b) tvoří šest týdnů po zveřejnění předběžných výsledků.

Zdroj: Autorka na základě databáze Anopress a ČSÚ.

29]. Sémiotická analýza pak umožňuje zaměřit se na hlubší pochopení jednotlivých významových rovin a je „využitelná nejen pro zkoumání lingvistických sdělení, ale i sdělení vizuálních a auditivních“ [Trampota, Vojtěchovská 2010: 117]. Cílem sémiotické analýzy „je vyložit text s ohledem na kulturní, historické či společenské tradice a okolnosti“ [Trampota, Vojtěchovská 2010: 120].

Prostřednictvím kvantitativní obsahové analýzy byly prozkoumány vybrané články z celostátních deníků. Cílem textu bylo zmapovat proces konstruování kolektivních identit během celého období, v němž bylo SLDB 2011 diskutováno, a proto byly zkoumány nejen články vycházející během SLDB, ale také před ním a po něm. Právě tato dvě období budou vzájemně porovnána. Protože mediální reprezentace cenzu jsou ovlivněny socio-kulturním prostředím a soudobým kontextem, byly pro srovnání analyzovány také články o posledním cenzu v roce 2001 (dále jen SLDB 2001).⁷ Předmětem analýzy byly články ze 14 nejčtenějších celostátních deníků⁸, vyhledané podle klíčového slova „sčítání lidu“ v databázi mediálních textů Anopress. Do výběrového souboru byly zařazeny pouze články a příspěvky, v nichž bylo SLDB hlavním tématem (duplikáty z celostátních vydání a regionálních mutací deníků byly vyřazeny). Podrobné údaje o obou cenzech a rozsahu základního a výběrového souboru článků pro kvantitativní analýzu zobrazuje tabulka 1.

V rámci kvantitativní analýzy byly u všech článků výběrového souboru sledovány metodou kódování následující znaky⁹ [Scherer 2004: 38, 43-44]:

1. hlavní postavy citované nebo zmíněné v článku: autority (Český statistický úřad, vědci nebo sčítací komisaři vystupující jako jeho zástupci a představitelé státních institucí), sčítanci (populace, obyvatelé, občané), aktéři identitární mobilizace (jednotlivci vystupující v zájmu legitimizace určité kolektivní identity nebo např. přidání určité národnosti či jazyka do výčtu ve sčítacím formuláři), aktéři vystupující proti sčítání (dále označeni jako odpůrci), skupiny (označené nebo implicitně pojímané v článku jako skupina, např. bezdomovci, Romové, cizinci);
2. vyznění článku ve prospěch SLDB, proti SLDB (tj. legitimizující či kritizující konání cenzu), příp. neutrální;
3. vyznění článku ve smyslu nacionálního diskurzu, lidsko-právního diskurzu, příp. neutrální (jako charakteristický znak nacionálního diskurzu bylo chápáno vyzdvihování

národnosti (ethnicity) jako fundamentální kategorie zásadně strukturující jedincův život ve společnosti, v případě lidsko-právního diskurzu šlo o důraz na svobodné přihlášení se k (jakékoli) národnosti, resp. odmítání perspektivy světa jako rozděleného na vzájemně vylučné a ohraničené etnické skupiny, a naopak vyzdvihování individuální identity jedince; možnost neutrálního vyznění článku byla v případě posledních dvou uvedených kritérií zvolena vždy, když toto vyznění jednoznačně nepřevážilo k jednomu či druhému pólu).

Cílem kvantitativní analýzy tak bylo zjistit, zda ve výběrovém souboru článků převažují ty, které vyznívají ve smyslu nacionálního diskurzu, dále ty, v nichž je konání cenzu legitimizováno, a které hlavní postavy jsou v člancích nejčastěji zastoupeny.

Zjištění kvantitativní analýzy jsou doplněna o závěry analýzy kvalitativní, jejímž cílem bylo podrobněji zmapovat konkrétní způsoby identitární mobilizace, užívání identitárních kategorií a využití sémiotických prostředků pro legitimizaci zájmů různých aktérů či autorit v nových médiích, která vedle médií klasických hrají stále zásadnější roli v konstruování sociální a mediální reality. Analyzovány byly vybrané příspěvky (tj. články na blozích, příspěvky v diskuzích, komentáře k videím a další obsahy vytvářené uživateli médií, nikoli profesionálními žurnalisty) a videa vyhledané na sociální síti Facebook, na on-line portálu videí Youtube a pomocí vyhledávacího Google podle klíčového slova „sčítání lidu“. Do výběrového souboru byly zařazeny články a příspěvky, které byly zaměřeny výhradně na SLDB 2011. Podrobné údaje o rozsahu základního a výběrového souboru pro kvalitativní analýzu zobrazuje tabulka 2.

Mediální reprezentace SLDB 2011

Analýza ukázala, že nacionální diskurz ve zkoumaných člancích převažoval nad lidsko-právním, přestože nacionální rétorika se objevovala v kombinaci s obhajobou různých (i protikladných) zájmů. Jak vidíme v tabulce 3, články s vyzněním ve smyslu nacionálního diskurzu byly v převaze nad články opačného názorového spektra v obou porovnávaných obdobích, a to v případě obou sčítání (nejméně v období během SLDB 2001, kdy se v denících mnohem intenzivněji než v případě

Tabulka 2. Rozsah základního a výběrového souboru pro kvalitativní analýzu

Typ mediálního obsahu	Základní soubor	Výběrový soubor
Příspěvky	105	28
Videa	37	10

Pozn.: Z videí bylo do výběrového souboru zařazeno 10 nejsledovanějších určených na základě údajů o sledovanosti k 14. 4. 2011.
Zdroj: Autorka na základě portálů Facebook, YouTube a Google.

Tabulka 3. Četnosti zkoumaných článků podle převažujícího diskurzu (v %)

Diskurz	2011a	2011b	2001a	2001b
Nacionální	26	29	20	28
Lidsko-právní	12	5	14	9
Neutrální	62	66	66	63

Pozn.: Tabulka zobrazuje sloupcová procenta. 2001a a 2011a označují období před sčítáním a během něj, 2001b a 2011b po zveřejnění předběžných výsledků, pro přesná data viz tabulku 1.

Zdroj: Autorka na základě analýzy vybraných článků z celostátních deníků (N= 501).

posledního sčítání diskutovalo o jeho smyslu a někteří jeho odpůrci využívali při argumentaci také lidsko-právní rétoriku).

Zajímavým zjištěním je, že nacionální diskurz se vyskytoval jak v člancích, které byly výrazem identitární mobilizace, tak v člancích legitimizujících nebo naopak kritizujících konání cenzu. Zdá se tedy, že nacionální diskurz ve smyslu tendence chápat a interpretovat svět v pojmech etnických či národnostních kategorií jako primárních a zásadně odlišujících charakteristik každého jedince je zřejmě s naší kulturou těsně spojen. Projevovat se může právě v mediálních textech, jak to ostatně naznačuje také Billig [1995] ve své analýze „banálního nacionalismu“ neboli každodenních diskurzivních praktik stvrzujících existenci národa a národní identity. Lidsko-právní diskurz se vyskytoval v menšině případů, příkladem může být úryvek z článku v Lidových novinách:

„Pro zachování soudržnosti a společné identity obyvatel se možná aktuální koncept českého národa jako skupiny lidí (alespoň domněle) společného původu přiblíží francouzskému či americkému modelu. Tedy národa tvořeného všemi občany republiky. Zjišťování národnosti českých občanů by pak pozbylo smyslu a vědomí menšinového etnického původu by se stalo zcela soukromou záležitostí. (...) Ewa Farna by pak v klipu před sčítáním lidu mohla stále říci v polštině své ‚Je fajm být sama sebou, ale neviditelná ruka vzápětí navádějící diváky k vypsání polské národnosti by mohla v klidu zmizet úplně.“

[Klípa 2011: 25]

Lidsko-právní diskurz je v úryvku vyjádřen v představě národa založeného na občanském principu, který občany jednoho státu pokládá za sobě rovné bez ohledu na jejich etnicitu [Jakoubek 2008: 6]. I někteří odpůrci principu klasifikace občanů podle předem definovaných kategorií či kritici SLDB však vyjadřovali své postoje spíše ve smyslu nacionálního diskurzu, jak ukazuje následující úryvek:

„Připomínky k poslednímu sčítání lidu měl také šéf Kongresu Poláků v České republice Józef Szymeczek. ‚Nejnovější sčítání lidu je velice nešťastné. Národnost jsme volili dobrovolně, výsledky jsou proto zkreslené a statistiky de facto nepoužitelné. Kdo vymyslel, že můžete být Polákem i Čechem zároveň? To musel být mistr světa,‘ pozastavil se nad výsledky Českého statistického úřadu Szymeczek.“

[Bartíková 2012: 1]

Kritika možnosti zapsat si ve formuláři SLDB dvojí národnost naznačuje, že je v úryvku chápána jako výlučná součást identity jedince, kterou nelze měnit podle vlastního pocitu, uvážení či pocitu přináležení, ale která je člověku připsána a činí ho členem národnostních skupin jako „ostře oddělených, vnitřně homogenních entit“ [Brubaker, Loveman, Stamatov 2004: 45]. V jiném kontextu můžeme nacionální diskurz rozpoznat také v následující kritice správnosti výsledků SLDB:

„Spousta informací ale bude jistě zavádějících, je známo, že mnozí neuvádějí některé věci správně, třeba národnost.“

[Mladá fronta Dnes 2011: 1]

Tato odpověď studentky v anketě napovídá, že národnost jedince považuje citovaná studentka za jednoznačně a definitivně určenou, přičemž jde pouze o to, zda ji lidé do formuláře zapíšou správně, či špatně. Podobnou představu „správné národnosti“ najdeme i v následující citaci autora článku v MF Dnes:

„Drtivá většina Romů se při posledním sčítání lidu k romské národnosti nepřihlásila.“

[kvi 2011: 2]

Národnost je zde chápána jako daná a neměnná charakteristika, ke které se buď člověk přihlásí (nebo přizná?), nebo ne, což ovšem nic nemění na faktu, že tuto národnost jedinec „má“. V podobném smyslu se vyjádřila také jedna z představitelk ČSÚ:

„Uvedla to ředitelka Českého statistického úřadu v Plzni Lenka Dostálová. Ta například doufá, že se tentokrát Romové ke svému národu přihlásí a že to nedopadne jako při minulém sčítání. Z toho vzešla zcela nepravdivá informace, a to že v Plzeňském kraji žije na dvě stovky Romů.“

[Šrámková 2011: 1]

Úryvek naznačuje, že měřítkem úspěšného SLDB je sečtení správného – pravdivého – reálného množství jednotek předem definovaných kategorií. O národnosti jedince tedy netřeba diskutovat, je pouze třeba ji pravdivě zapsat.

Nacionální diskurz se tedy ve zkoumaných člancích nevyskytoval pouze ve spojení s identitární mobilizací, v jejímž případě bylo možné zmíněný důraz na přihlášení se ke „správné“ národnosti očekávat, neboť ti, kdo na se na kategorie identit snaží působit a formovat je, prezentují svoje úsilí právě jako nalézání „pravdy“, objektivní reality. Pojďme se nyní podívat na některé příklady identitární mobilizace, která byla podrobněji prozkoumána v rámci kvalitativní analýzy. Předmětem vyjednávání a bojů se často stávaly samotné formuláře SLDB, jak vyplynulo z vyhodnocení veřejné diskuse k SLDB 2011 na přelomu ledna a února 2008: „Rozsah připomínek ke zjišťování národnosti byl zcela mimořádný.“ [Český statistický úřad 2008] Právě formuláře SLDB se totiž stávají nástrojem konstruování reality, kterou se snaží zmapovat a „sečíst“ – národnostní kategorie nabídnuté ve formuláři k výběru předem určují, kterou další národnost (kromě české) mohou občané ČR nejběžněji mít. Nejčastěji se podle vyhodnocení ČSÚ objevoval „důrazný požadavek na taxativní výčet národností na sčítacím formuláři s uvedením národnosti moravské“ [Český statistický úřad 2008]. Mezi další návrhy patřilo „národnost nezjišťovat, doporučení, aby uvedení národnosti bylo povinné, nikoliv dobrovolné a nově zavést i sčítání etnických skupin - Chodů, Hanáků, Moravských Slováků, Valachů aj.“ [Český statistický úřad 2008]. Institucím a aktérům identitární mobilizace přitom nemuselo jít jen o podobu sčítacích formulářů, ale také o poměrně praktické (politické) cíle, jak ukazuje následující úryvek z vydání MF Dnes z roku 2001:

„Jsou i instituce, které se na sčítání vyloženě těší, respektive povzbuzují občany, aby se nebáli v dotaznících ‚volit‘. Typickým příkladem jsou církve, kterým záleží na tom, aby měly oficiálně co nejvíc členů. Třeba řeckokatolická církev v letáku ke sčítání nabízí devět důvodů, proč se hlásit právě k ní. (...) Moravská demo-

kratická strana, která si zakládá na image obhájce moravských zájmů, nechá do domácností roznést půl milionu letáček. Mají občany upozornit, že v rubrice národnost mohou uvést také slovo „moravská“.

[Lipold 2001: 6]

Argument praktického – politického významu „správného sečtení“ byl zmiňován jak zástupci ČSÚ, tak aktéry identitární mobilizace: na základě počtu členů národnostních/ etnických menšin jsou jim totiž přizpůsobovány různé sociálně-politické programy či projekty.

Mezi nejvýraznější aktéry identitární mobilizace patřili v případě SLDB 2011 politická strana Moravané, Kongres Slováků v České republice, nejrůznější „zástupci“ Romů, Česká biskupská konference a jiné církevní organizace. Naznačují to také údaje o sledovanosti videí zaměřených na identitární mobilizaci na YouTube: nejsledovanějšími byla videa aktérů moravské identitární mobilizace a příznivců tzv. „jediismu“.¹⁰ Např. video „Pán prstenů - Sčítání lidu 2011“ mělo k 14. 4. 2011 necelých 23 tis. zhlédnutí. Šlo o původní scénu z filmu „Pán prstenů: Společenstvo prstenu“ opatřenou titulky nabádajícími k zapsání moravské národnosti. Vybraná scéna má (i v původním filmu) velmi obřadný charakter a jejím účelem je dodat odvahu k přihlášení se k moravské národnosti jako své pravé přirozenosti. Hlavní hrdinou scény je hobit Frodo Pytlík, k jehož slovům je v titulcích připsáno: „Já jsem Moravan a vždy jsem se tak cítil.“ I ostatní postavy ve videu postupně přiznávají svou moravskou národnost, což vyznívá jako akt statečnosti – z původního Společenstva prstenu se tedy stává jakési společenství Moravanů. Od tvůrce tohoto videa pocházejí také další, „vážnější“, všem je však společná snaha mobilizovat co nejvíce obyvatel Moravy k zapsání moravské národnosti. Videá pracují s motivy kolektivní paměti: obsahují odkazy na historickou „nespravedlnost“ českých zemí a státu vůči Moravě, na dědictví Velké Moravy, moravské symboly nebo představu o tisícileté existenci moravského území. Ve videu „Moravská samospráva“ jsou k připomenutí tradice Velké Moravy jako specifického území v rámci Evropy použity citáty T. G. Masaryka a V. Havla.¹¹ Ke sčítání se prostřednictvím svých stránek a Facebooku vyjadřovala také uskupení Naša Morava a zmíněná politická strana Moravané.

Kromě moravských aktérů identitární mobilizace využili nová média recesističtí příznivci „jediismu“, některá katolická uskupení (např. kampaň „Jsemkatolik.cz“) a těšínští Poláci. Tváří kampaně této skupiny se stala zpěvačka Ewa Farna. Naproti tomu videa a příspěvky motivující k zapsání československé národnosti na Facebooku měla minimální ohlas a identitární mobilizace související s romskou etnicitou prostřednictvím nových médií neprobíhala vůbec¹², přestože na jednom z blogů byl zveřejněn příspěvek s názvem „Při sčítání jde o fakta nikoli o pocity“ obhajující činnost romských sčítacích komisářů a upozorňující na přirozenost a neměnnost vlastní národnosti:

„Romem se člověk narodí a zůstane celý život! Na tom nezmění nic ani pocity, že by se snad ze strachu a pohodlí cítil být někým jiným. Svými antropologickými rysy a jazykem se liší ode všech.“

[Holomek 2011]

Aktérem identitární mobilizace však nebyly jen instituce či jednotlivci prosazující různé kolektivní identity, ale také samotný ČSÚ, který kromě kampaně v klasických masmédiích vedl také on-line kampaň na Facebooku (v době sčítání měla oficiální stránka SLDB 2011 na Facebooku kolem 4 500 fanoušků) a na YouTube. Videá ČSÚ na YouTube měla kromě všech sčítaných oslovit i vybrané skupiny – např. matky s dětmi, cizince (jejichž zástupcem byl Tran Viet Hung), seniory, národnostní menšiny (v příslušném videu o nich hovořil kněz Zbigniew Czendlik). V jednom z videí rovněž vystupoval „zástupce lidu“ (řemeslník), v jiných naopak hovořily „authority“, např. Ing. Edvard Outrata, který zdůraznil význam „přesných dat“. Videá ČSÚ, která poskytovala praktické rady a informace (např. „Jak vyplnit sčítací formulář“ a „Jak se sečíst přes internet?“) navíc patřila na YouTube mezi nejsledovanější (u obou těchto videí přesáhl počet zhlédnutí 200 tis.).

Snahu o legitimizaci cenzu lze vysledovat i v klasických médiích. Jak ukazuje tabulka 4, ve výběrovém souboru článků pro kvantitativní analýzu při posledním sčítání převažovaly ty, které konání cenzu legitimizovaly, nad články kritickými. Zajímavým poznatkem je, že ve prospěch cenzu častěji vyznívaly texty informující o skupinách, které lze označit za „sociálně znevýhodněné“, tj. o Romech, národnostních menšinách nebo bezdomovcích (91 % článků o SLDB 2011, v nichž byly zmíněny tyto skupiny, zároveň legitimizovalo konání cenzu¹³). Zdá se tedy, že důraz na správné sečtení Romů a „vůbec první sčítání lidí bez domova“ [Sedláček 2012: 16] byl součástí legitimizace SLDB jako takového. Zástupci ČSÚ vytvářeli dojem „nezbytnosti“ a výhodnosti sčítání pro všechny občany a zejména pak „sociálně znevýhodněné“ obyvatele ČR, kteří měli být sečtením „zachyceni“, a tudíž se z nich měli stát lépe dosažitelní příjemci „pomoci“ ze strany státu nebo také Evropské unie, jak např. Romům vysvětloval speciální leták [Český statistický úřad 2011a]. Snaha o „zmapování“ tzv. „skrytých“ populací, statisticky dosud nezachycených, resp. zachycených nedostatečně, byla v souladu s doporučením OSN [Evropská hospodářská komise OSN 2006: 12] a byla vyjádřena také praktickými kroky ČSÚ: jednak změnami ve sčítacích formulářích, jednak zapojením tzv. „romských asistentů“ sčítacích komisářů, jejichž úkolem bylo „seznámit obyvatele sociálně vyloučených romských lokalit s průběhem sčítání lidu, zbavit je nedůvěry a připravit přátelské prostředí pro vstup sčítacího komisáře do domácnosti, seznámit je se způsobem ochrany osobních údajů, vysvětlit jim širší souvislosti mezi výsledky sčítání lidu a výkonem práva příslušníků národnostních menšin“ [Košatková 2011]. Instrukce ke sčítacímu formuláři pak informovaly, že „pro určení národnosti není rozhodující mateřská řeč ani řeč, kterou respondent převážně používá nebo lépe ovládá“. Kromě toho bylo možné vyplnit více mateřských jazyků a také druhou národnost.

Větší důraz ČSÚ na sečtení určitých skupin osob naznačuje také srovnání obou období a cenzů: jak vidíme v tabulce 5, ve zkoumaných člancích o SLDB 2001 je podíl textů o Romech a bezdomovcích mnohem nižší (bezdomovci byli zmíněni pouze v jednom článku), četnější byly naopak články s vyjádřeními kritiků či odpůrců cenzu. V člancích týkajících se SLDB 2011 pak lze časté zmiňování „znevýhodněných skupin“ vysledovat pouze v obdobích před SLDB a během něj. Po zveřejnění předběžných výsledků se frekvence článků o těchto skupinách spolu s důrazem na legitimizaci konání cenzu sni-

Tabulka 4. Četnosti zkoumaných článků podle převažujícího vyznění legitimizujícího, či kritizujícího konání SLDB (v %)

Vyznění článku	2011a	2011b	2001a	2001b
Pro SLDB (legitimizace)	29	9	37	7
Proti SLDB (kritika)	20	5	41	7
Neutrální	51	86	22	86

Pozn.: Tabulka zobrazuje sloupcová procenta. 2001a a 2011a označují období před sčítáním a během něj, 2001b a 2011b po zveřejnění předběžných výsledků, pro přesná data viz tabulku 1.

Zdroj: Autorka na základě analýzy vybraných článků z celostátních deníků (N= 501).

Tabulka 5. Četnosti zkoumaných článků o skupinách nebo odpůrcích podle zastoupení jednotlivých skupin (v %)

Skupina/ aktér	2011a	2011b	2001a	2001b
Romové	35	28	5	25
bezdomovci	29	2	3	0
Moravané	16	23	8	25
Poláci	6	6	5	4
věřící	5	34	8	60
cizinci	3	53	13	4
odpůrci	16	4	39	4
Eskymáci / jedi	13	34	8	2
ostatní	13	4	16	12

Pozn.: 2001a a 2011a označují období před sčítáním a během něj, 2001b a 2011b po zveřejnění předběžných výsledků, pro přesná data viz tabulku 1. Zvýrazněny jsou vždy nejvyšší hodnoty v daném období. Součet ve sloupci nedává 100 %, neboť v jednom článku mohlo být zmíněno více skupin/ aktérů nebo žádná.

Zdroj: Autorka na základě analýzy vybraných článků z celostátních deníků (pouze články, v nichž byla zmíněna skupina nebo odpůrce, N=195).

Tabulka 6. Četnosti zkoumaných článků podle zmíněných postav/ skupin (v %)

Postava zmíněná nebo citovaná v článku	2011a	2011b	2001a	2001b
Skupina	20	58	9	76
Aktér identitární mobilizace nebo odpůrce	12	22	20	26
Autorita	47	65	59	52
Sčítanci	11	13	17	9

Pozn.: 2001a a 2011a označují období před sčítáním a během něj, 2001b a 2011b po zveřejnění předběžných výsledků, pro přesná data viz tabulku 1. Součet ve sloupci nedává 100 %, neboť v jednom článku mohlo být zmíněno více postav nebo žádná.

Zdroj: Autorka na základě analýzy vybraných článků z celostátních deníků (N= 501).

žila a vyšší míra pozornosti byla naopak zaměřena na cizince a fenomén „jediismu“, když ČSÚ v oficiální interpretaci výsledků zdůraznil výrazný nárůst cizinců a obyvatel, kteří si právě „jediismus“ zapsali jako svou víru [Český statistický úřad 2011b].

Snaha legitimizovat konání cenzu důrazem na správné sečtení vybraných skupin obyvatel by odpovídala celkově většímu zaměření ČSÚ na mediální obraz SLDB 2011 a veřejné povědomí o něm: „K pečlivé přípravě marketingové a mediální strategie projektu Sčítání lidu, domů a bytů 2011 se přistoupilo na základě zjištění, že sčítání před deseti lety v roce 2001 nebylo širokou veřejností přijímáno příliš pozitivně,“ vysvětluje Bohumila Beranová, tisková mluvčí ČSÚ. Snahou bylo udržovat dobré vztahy nejen s médii, ale i s regionálními a celostátními institucemi, občanskými sdruženími, zájmovými skupinami nebo etnickými menšinami.“ [Sedláček 2012: 16]

Kritika cenzu se v roce 2001 i 2011 často týkala možného zneužití dat. Např. SLDB 2001 označil mluvčí SONOPS (Sdružení občanů na ochranu před státem) jako „jeden z nejbrutálnějších útoků na základní lidská práva“ [Moc 2001: 11]. Zvýšené úsilí ČSÚ o legitimizaci SLDB 2011 se tedy týkalo i této otázky, „ochrana a zajištění bezpečnosti všech sbíraných dat“ byla podle ČSÚ „nejvyšší prioritou“ [Svoboda 2011: 8]. I přes tuto snahu oficiálních autorit přesvědčit obyvatele o dostatečné míře zabezpečení však byla právě obava z možného zneužití dat uváděna jako důvod, proč některé údaje ve formulářích SLDB 2011 nevyplnil relativně vysoký podíl obyvatel (otázku na národnost nezodpovědělo přes 2,6 mil. sčítanců).¹⁴

Na závěr analytické části ještě připomeňme, že aktéři identitární mobilizace, odpůrci i autority nebyli ve zkoumaných článcích zmiňováni pouze v obdobích před a během sčítání, ale také po zveřejnění předběžných výsledků. Jak ukazuje tabulka 6, rozdíly mezi obdobími a cenzu nejsou velké a nejvýraznější nárůst lze pozorovat v souvislosti s informováním o skupinách v období po zveřejnění předběžných výsledků, a to zřejmě na základě interpretace nově zjištěných počtů členů jednotlivých kategorií. Podobně také citování autorit i aktérů identitární mobilizace po zveřejnění předběžných výsledků pravděpodobně souvisí s jejich interpretací výsledků cenzu, což naznačuje, že vyjednávání o „správném“ sečtení „správně“ zapsaných národností a o legitimitě samotného sčítání není omezeno na období před cenzem nebo během něj, ale je zřejmě výrazem neustále probíhajících bojů o interpretaci sociální reality.

Závěr

Sčítání lidu, domů a bytů 2011 nebylo pouze statistickou akcí ČSÚ, ale také mediálně výraznou událostí spojenou s vyjednáváním, utvářením a potvrzováním etnických a národnostních kategorií a dalších kolektivních identit. „Zápasy“ o uznání kolektivních identit a procesy identitární mobilizace probíhají ve společnosti neustále, v čase cenzu ovšem nabývají na intenzitě.

Kvantitativní analýza vybraných článků z celostátních deníků ukázala, že mediální reprezentace SLDB se často vyskytují v kombinaci s diskurzem, který jsme v této práci označili jako nacionální a který se vyznačuje zdůrazňováním rozdělení spo-

lečnosti na homogenní, vzájemně vylučné skupiny definované jedinou připisanou a neměnnou národností. Nacionální diskurz zřejmě nemusí převažovat pouze v období cenzu (v mediálních textech bylo možné zaznamenat ho např. také několik měsíců po SLDB 2011 v souvislosti s nepokoji na Šluknovsku, kde žijí početné skupiny sociálně znevýhodněných obyvatel), toto téma však ponecháme jako námět na další studii.

Z analýzy také vyplynulo, že větší počet zkoumaných článků cenzus legitimizoval, než kritizoval, a že tato legitimizace byla často spojena s informováním o „sociálně znevýhodněných“ skupinách, zejména Romech a bezdomovcích, o nichž se zkoumané články zmiňovaly především před SLDB 2011 a během něj. Snaha o legitimizaci cenzu tak byla ve zkoumaných člancích spojena často právě s důrazem na sečení těchto tzv. „skrytých“ populací. Naopak celkový počet zmínek o aktérech identitární mobilizace či autoritách (ČSÚ) se mezi obdobími zásadně nezměnil, což naznačuje, že procesy identitární mobilizace nejsou omezeny pouze na období krátce před cenzem a během něj, ačkoli právě v souvislosti s cenzem mohou být viditelnější a nabývat specifických podob, jak uká-

zala kvalitativní analýza vybraných příspěvků a videí z nových médií.

Tato studie je pouze prvním krokem ke zmapování zatím nepříliš probádaného terénu: cenzus byl dosud zkoumán spíše z kulturně-srovnávací či historické perspektivy sociální antropologie nebo etnologie bez primárního zaměření na analýzu mediálních obsahů. Prezentovaná zjištění jsou tak spíše indikativní a ovlivněná jak metodickým postupem, tak teoretickými východisky. Mimo zaměření článku zůstává např. detailnější rozpracování procesů identitární mobilizace (např. prostřednictvím diskurzivní analýzy) nebo zaměření na konstruování a vyjednávání dalších kolektivních identit, např. náboženské víry. Analýzu procesů identitární mobilizace v mediálních textech by bylo také vhodné doplnit o rozhovory se samotnými aktéry identitární mobilizace zmíněnými v této studii. I přes nutná omezení však příspěvek upozornil na to, co nebývá na první pohled zřetelné, tj. nesamozřejmost podoby identitárních kategorií a jejich přetváření a utváření – např. v rámci (zde akcentovaného) mediálního diskurzu.

literatura

- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Barša, Pavel, Maxmilián Strmiska. 1999. *Národní stát a etnický konflikt: politologická perspektiva*. Brno: CDK.
- Baršová, Andrea, Pavel Barša. 2005. *Přistěhovalectví a liberální stát. Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav.
- Bartíková, Petra. 2012. „Farna byla sama sebou, Poláky to ale neoslovilo.“ *Mladá fronta Dnes*, kraj Moravskoslezský, 10. 1. 2012: 1.
- Billig, Michael. 1995. *Banal Nationalism*. London: Sage Publications.
- Bouška, Petr, Ondřej Haidlmaier, Vladimír Naxera. 2009. „Média a terorismus.“ Pp. 133-158 in Přemysl Rosůlek et al. (eds.). *Média & politika. Vybrané problémy*. Plzeň: Západočeská univerzita.
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity without Groups*. Harvard: Harvard University Press.
- Brubaker, Rogers, Frederick Cooper. 2000. „Beyond ‚Identity‘“ *Theory and Society* 29: 1-47.
- Brubaker, Rogers, Mara Loveman, Peter Stamatov. 2004. „Ethnicity as Cognition.“ *Theory and Society* 33 (1): 31-64.
- Cohen, Abner. 1969. *Custom and Politics in Urban Africa*. Berkeley: University of California Press.
- Český statistický úřad. 2008. „Veřejná diskuse k návrhu zákona o sčítání lidu, domů a bytů 2011 - souhrnné vyhodnocení.“ *Sčítání lidu, domů a bytů 2011* [online]. Český statistický úřad [cit. 8. 1. 2012]. Dostupné z: http://www.scitani.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/verejna_diskuse_k_navrhu_zakona_o_scitani_lidu_domu_a_bytu_2011_souhrnne_vyhodnoceni.
- Český statistický úřad. 2011a. „Oda so avela pes rachinel. Budoucnost se počítá.“ *Sčítání lidu, domů a bytů 2011* [online]. Český statistický úřad [cit. 8. 5. 2014]. Dostupné z: http://www.scitani.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/spoluprace_csu_a_rady_vlady_cr_pro_zalezitosti_romske_mensiny20101216.
- Český statistický úřad. 2011b. „Předběžné výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 2011.“ *Sčítání lidu, domů a bytů 2011* [online]. Český statistický úřad [cit. 8. 5. 2014]. Dostupné z: http://www.scitani.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/predbezne_vysledky_scitani_lidu_domu_a_bytu_2011.
- Dahlgren, Peter. 1985. „Beyond Information: TV News as a Cultural Discourse.“ *New Directions in Journalism Research* 4: 80-95.
- Evropská hospodářská komise OSN. 2006. „Doporučení Konference evropských statistiků ke sčítání lidu, domů a bytů 2010.“ *Doporučení ke sčítání lidu, domů a bytů* [online]. New York, Ženeva: Evropská hospodářská komise OSN [cit. 28. 2. 2013]. Dostupné z: [http://www.czso.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/conference_of_european_statisticians_recommendations_for_the_2010_censuses_of_population_and_housing/\\$File/10044509.pdf](http://www.czso.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/conference_of_european_statisticians_recommendations_for_the_2010_censuses_of_population_and_housing/$File/10044509.pdf).
- Goldscheider, Calvin. 2002. „Ethnic Categorizations in Censuses: Comparative Observations from Israel, Canada, and the United States.“ Pp. 71-91 in David I. Kertzer, Dominique Arel (eds.). *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hamplová, Dana. 2010. „Česká religiozita - církevní příslušnost a víra ve světle Sčítání lidu a dat ISSP 2008.“ *Naše společnost* 8 (1): 3-8.
- Hirt, Tomáš. 2005. „Svět podle multikulturalismu.“ Pp. 9-76 in Tomáš Hirt, Marek Jakoubek (eds.). *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit*. Plzeň: Aleš Čeněk.

- Hirt, Tomáš. 2007. „Přehled nejasností spjatých s konceptem etnicity v perspektivě post-barthovských přístupů.“ *Antropowebzin* 2-3: 27-34.
- Holomek, Karel. 2011. „Při sčítání jde o fakta nikoliv o pocity.“ *Blog Karla Holomka*, 26. března [online]. Aktuálně.cz [cit. 20. 2. 2012]. Dostupné z: <http://blog.aktualne.centrum.cz/blogy/karel-holomek.php?itemid=12658>.
- Horák, Pavel. 2013. „Společenství cesty síly: jediismus v České republice.“ *Lidé města* 15 (1): 49-64.
- Iščuk, Roman. 2011. „Moravská identita a její nové dimenze.“ *Antropowebzin* 1: 74-81.
- Jakoubek, Marek. 2008. *Cikáni a (jejich?) reprezentace. Možnosti a limity* [nepublikováno].
- Jenkins, Richard. 2008. *Social Identity*. New York: Routledge.
- Kertzer, David I., Dominique Arel. 2002. „Census, Identity Formation, and the Struggle for Political Power.“ Pp. 1-42 in David I. Kertzer, Dominique Arel (eds.). *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klípa, Ondřej. 2011. „K čemu sčítat národnost?“ *Lidové noviny*, 19. 3. 2011: 25.
- Košatková, Eva. 2011. „Se sčítacími komisaři vyrazí do terénu také speciální romští asistenti. Tisková zpráva.“ *Sčítání lidu, domů a bytů 2011* [online]. Praha: Úřad vlády České republiky [cit. 8. 4. 2014]. Dostupné z: http://www.scitani.cz/slodb2011/redakce.nsf/i/se_scitacimi_komisari_vyrazi_do_terenu_take_specialni_romsti_asistenti.
- kvi. 2011. „Sčítání lidu: Romové mají strach přiznat národnost.“ *Mladá fronta Dnes*, 3. 3. 2011: 2.
- Leichtová, Magdalena. 2009. „Agenda-setting v masových médiích v globalizovaném světě.“ Pp. 113-132 in Přemysl Rosůlek et al. (eds.). *Média & politika. Vybrané problémy*. Plzeň: Západočeská univerzita.
- Lipold, Jan. 2001. „Pochyby, napětí, zájem.“ *Mladá fronta Dnes*, 20. 2. 2001: 6.
- Lozoviuk, Petr. 2004. „Moravanství a podoby jeho intersubjektivních konstrukcí.“ *Český lid* 91 (4): 221-234.
- Lozoviuk, Petr. 2005. „Etnická indiference a její reflexe v etnologii.“ Pp. 162-197 in Tomáš Hirt, Marek Jakoubek (eds.). *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Mladá fronta Dnes. 2011. „Víte, že proběhne sčítání lidu? Má taková akce smysl?“ *Mladá fronta Dnes*, 17. 2. 2011: 1.
- Moc, Martin. 2001. „Tragikomedie bez efektu.“ *Hospodářské noviny*, 12. 2. 2001: 11.
- Nešpor, Zdeněk. 2005. „Pluralita náboženství a multireligiozita v moderních společnostech.“ Pp. 131-161 in Tomáš Hirt, Marek Jakoubek (eds.). *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Reifová, Irena et al. 2004. *Slovník mediální komunikace*. Praha: Portál.
- Sedláček, Jan. 2012. „Budoucnost se počítá.“ *Statistika & My* 1: 16.
- Scherer, Helmut. 2004. „Úvod do metody obsahové analýzy.“ Pp. 29-50 in Winfried Schulz, Irena Reifová (eds.). *Analýza obsahu mediálních sdělení*. Praha: Karolinum.
- Svoboda, Miroslav. 2011. „Bezpečnost sčítání je samozřejmostí.“ *Haló noviny*, 8. 2. 2011: 8.
- Šamanová, Gabriela. 2005. „Národnost ve sčítání lidu v českých zemích.“ *Naše společnost* 3 (1): 10-15.
- Šamanová, Gabriela. 2011. „Názory na sčítání lidu - duben 2011.“ *Tisková zpráva CVVM* [online]. Praha: CVVM, Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. [cit. 17. 2. 2012]. Dostupné z: <http://cvvm.soc.cas.cz/ostatni-ruzne/nazory-na-scitani-lidu-duben-2011>.
- Šrámková, Jitka. 2011. „Sčítání lidu startuje, může přinést i práci.“ *Mladá fronta Dnes*, kraj Plzeňský, 26. 2. 2011: 1.
- Trampota, Tomáš, Martina Vojtěchovská. 2010. *Metody výzkumu médií*. Praha: Portál.
- Uvin, Peter. 2002. „On Counting, Categorizing, and Violence in Burundi and Rwanda.“ Pp. 148-175 in David I. Kertzer, Dominique Arel (eds.). *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vermeersch, Peter. 2011. „Theories of Ethnic Mobilization: Overview and Recent Trends.“ *CRPD Working Paper No. 3* [online]. University of Leuven: Centre for Research on Peace and Development [cit. 15. 3. 2012]. Dostupné z: <http://soc.kuleuven.be/web/files/12/80/wp03.pdf>.
- Zalabáková, Jitka. 2012. *Sčítání lidu, domů a bytů 2011 v optice teorií identity*. Diplomová práce. Plzeň: Filozofická fakulta Západočeské univerzity.

Jitka Zalabáková je studentkou doktorského oboru Etnologie na Západočeské univerzitě. Dlouhodobě se zabývá problematikou kolektivních identit a analýzou mediálních obsahů. V současné době se věnuje zejména otázkám identity národnostních menšin na Plzeňsku.

Lze ji kontaktovat na adrese: j.zalabakova@centrum.cz

- ¹ Tato studie je přepracovanou a rozšířenou verzí autorčiny diplomové práce [Zalabáková 2012] dostupné z: <http://portal.zcu.cz/wps/portal/>.
- ² Podle Lozoviuka [2005: 163] můžeme kolektivní identitu v nejširším slova smyslu chápat „jako výraz osobní identifikace člena určité skupiny s touto skupinou“, přičemž sdružování se do kolektivit je podle něj „odvozováno z psychosociologických daností každého jednotlivce a je považováno za cosi zcela přirozeného a bytostně lidského“.
- ³ V diplomové práci, na niž tento článek navazuje, je podrobněji rozvedena také problematika náboženské (kolektivní) identity a mateřského jazyka, který je často základem pro národní identitu či etnicitu. Rozsah článku však neumožňuje detailně rozebrat všechny naznačené kategorie, a věnuje se proto jen identitě národnostní/ etnické, v jejímž případě byly procesy identitární mobilizace nejvýraznější. Je však třeba podotknout, že otázka náboženské identity bývá v období sčítání lidu poměrně hojně diskutovaným tématem. V souvislosti s českou religiozitou hovoří někteří odborníci o navzájem provázaných fenoménech ateizace, odporu vůči náboženským institucím a „privatizace“ víry [viz např. Hamplová 2010; Nešpor 2005].
- ⁴ Na tomto místě je nutné podotknout, že v některých kontextech je důležité rozlišovat pojmy „národnost“ a „etnicita“ [viz např. Cohen 1969]. Protože však ve formuláři SLDB 2011 byly oba pojmy chápány jako synonyma, budeme se držet tohoto postupu i v našem příspěvku.
- ⁵ A. Baršová a P. Barša [2005] užívají přízvisko „nacionalistický“, T. Hirt [2005] „nacionální“ diskurz. V zásadě jde o totéž, zde je použita druhá možnost, která má lépe vystihovat, že se nejedná o diskurz, který by byl omezen jen na nacionalisty, „radikály“, ale že se týká obecně celé společnosti.
- ⁶ Pojem „identitární mobilizace“ zde používáme v návaznosti na autory Baršu a Strmisku [1999], kteří jej však přesně nedefinují. Chápeme jej podobně jako koncept „etnopolitické mobilizace“, jímž Brubaker [2004: 10] označuje „vyvolávání“ skupin „etnopolitickými podnikateli“. V odborné literatuře lze nalézt také alternativní pojmy jako „politická mobilizace“ (etnických menšin) nebo „etnická mobilizace“ [Vermeersch 2011]. První z nich však příliš zdůrazňuje politický aspekt, který nemusí být při SLDB přítomen, druhý nelze použít pro analýzu jiných kolektivních identit.
- ⁷ Cílem této studie však není postihnout vývoj všech cenzů z perspektivy historické ani kulturně-srovnávací. Pro přehled historie československých sčítání lidu viz Šamanová [2005], Zalabáková [2012: 31-33], pro vhléd do problematiky cenzů v jiných státech viz např. Goldscheider [2002], Kertzer, Arel [2002], Uvin [2002], Zalabáková [2012: zejm. 23-30].
- ⁸ Jednalo se o Aha!, Blesk, Haló noviny, Hospodářské noviny, Lidové noviny, Metro, Mladá fronta Dnes, Právo, Slovo, Super, Šíp, Telegraf, Zemědělské noviny, Zemské noviny.
- ⁹ V kvantitativní analýze zpracované v rámci diplomové práce byly sledovány také další znaky (např. hlavní téma a typ článku), jejichž interpretace však není předmětem tohoto příspěvku, a proto zde nejsou uvedeny.
- ¹⁰ „Jediismus“ uvedl jako svou víru relativně vysoký podíl obyvatel ČR (15 070), za období tohoto fenoménu během SLDB 2001 pak lze považovat „Eskymáky“ [viz Horák 2013].
- ¹¹ Moravskou národnost uvedlo podle výsledků ČSÚ (dostupné z: vdb.czso.cz/sldbvo) při SLDB 2011 5 % obyvatel ČR, což je méně než při SLDB v roce 1991 (více k otázkám moravské identity viz Lozoviuk [2004], Iščuk [2011]).
- ¹² Připomeňme, že samotnou romskou národnost si při SLDB 2011 započítalo 5 135 sčítanců, 8 015 pak romskou národnost v kombinaci s jinou národností, tj. celkem 13 150 sčítanců neboli 0,1 % všech obyvatel. Romštinu jako mateřský jazyk uvedlo 4 919 sčítanců [více viz Český statistický úřad 2011b].
- ¹³ Pro SLDB 2001 tento údaj vzhledem k nízkému počtu článků o Romech a bezdomovcích nebyl počítán.
- ¹⁴ V dubnovém výzkumu CVVM Naše společnost se nicméně nejvyšší podíl dotazovaných přiklonil k názoru, že SLDB 2011 bylo organizačně „spíše dobře“ zvládnuté (45 %) a že údaje ze SLDB „spíše budou“ chráněny před zneužitím (40 %). 68 % všech dotázaných navíc nemělo pochybnosti o potřebnosti žádného ze zjišťovaných údajů. Naproti tomu se ale ve srovnání s výzkumem po SLDB 2001 výrazně zvýšil podíl těch, kteří cenzus celkově hodnotili jako nepotřebný [podrobněji viz Šamanová 2011: 2].

[statí]

Voliči, stranická polarizace a její vývoj od roku 1993

Eva Lebedová 3

Typologie prarodičovství v české společnosti – faktory ovlivňující zapojení prarodičů do péče o vnoučata

Jaroslava Hasmanová Marhánková, Martina Štípková 15

Programy pracovního výcviku a vzdělávání: jejich význam a přínos pro rozvoj zaměstnatelnosti osob ohrožených nezaměstnaností

Markéta Horáková 27

Cesta k aktualizovaným metodám: způsoby zkoumání vlivu nových médií na žurnalistiku

Roman Hájek 41

Kolektivní identity v mediálních reprezentacích Sčítání lidu, domů a bytů 2011

Jitka Zalabáková 50

Časopis **Naše společnost** je odborným periodikem Centra pro výzkum veřejného mínění vydávaným od roku 2003 Sociologickým ústavem AV ČR, v. v. i. Počínaje rokem 2007 je časopis recenzovaný.

Redakce

Daniel Kunštát, šéfredaktor, Anežka Příběnská, výkonná redaktorka

Redakční rada

Ilona Bažantová (PrF UK, Praha), Adéla Gjuričová (ÚSD AV ČR, Praha), František Kalvas (FF ZČU, Plzeň), Jindřich Krejčí (SOÚ AV ČR a FSV UK, Praha), Jiří Šubrt (FF UK, Praha), Tomáš Trampota (FSV UK, Praha), Jiří Vinopal (SOÚ AV ČR a FF UK, Praha), Milan Zeman (SÚ SAV, Bratislava), Lukáš Novotný (FF UJEP)

Zaměření časopisu

Statí vycházejí primárně z výzkumů veřejného mínění a jeho výsledků, a to s důrazem na širší mezioborové souvislosti a aktuálnost témat. Příspěvky čerpají z dat kontinuálních šetření CVVM i jiných výzkumů. Časopis vedle prvořadého zaměření na téma výzkumu veřejnosti a jejího mínění přijímá i náměty, které se opírají o paradigmaty nabízená sociologií, demografií, politologií, ekonomii, mediálními studii, soudobými dějinami a jinými příbuznými disciplínami.

Časopis vychází dvakrát ročně v nákladu 400 výtisků.

Naše společnost online: <http://cvvm.soc.cas.cz/>

Korespondenci zasílejte na adresu:

CVVM, SOÚ AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1 nebo na e-mail redakce.ns@soc.cas.cz

Praha 2014

ISSN 1214-438X (Print), ISSN 2336-1646 (Online)

SOU

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

